

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

KUNDUZ İLİ İMAMSAHİP İLÇESİ AĞZI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

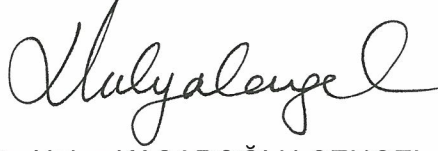
HAZIRLAYAN
Hamidullah TADASH

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL

Ankara, 2012

ONAY

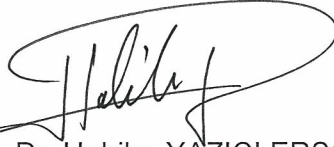
Hamidullah TADASH tarafından hazırlanan Kunduz İli İmamsahip İlçesi Ağzı başlıklı bu çalışma 12.04.2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.



Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Başkan)



Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ÖZBAY



Yrd. Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

ÖNSÖZ

Bir dilin ağızlarının bilimsel açıdan çalışılması o dil için oldukça önemli bir yer tutar. Bugün lehçeler ve ağızlarda görülen ve kullanılmakta olan sesler, ekler, kökler, kelimeler, deyimler, ifadeler ve kargışlar Türk dilinin zenginliği ve yaratma gücünün bir sonucudur. Yani her yöre veya bölge kendi kelime kadrolarıyla bu dilin geneli için bir nevi katkı sağlamaktadır.

Ayrıca bugünkü Türk yazı dillerinin hiç birisini resmi şekilde kullanma şansı bulamayan Türk topluluklarının dili bölgedeki hakim dil veya kullandıkları resmi dilin etkisiyle kaybolmaya maruz kalmıştır. Bunlardan biri de Afganistan'da konuşulan Türkçedir. Bu sebepten bu coğrafyada konuşulan Türk ağızlarının bir an önce kayda geçirilerek bilimsel açıdan incelenmesi her yönden büyük önem taşımaktadır.

Dolayısıyla bizim bu çalışmamız Afganistan'ın kuzey bölgesinde yer alan Kunduz ili İmamsahip ilçesi sınırları içinde yaşayan ve Türklerin Kıpçak grubuna giren bazı Özbek boylarının konuşma dilindeki zenginliklerinin kayıt altına almasını nihai hedefi almıştır. Bu yüzden bu çalışma bilimsel bakımdan Türk dili için ayrı bir önem taşımaktadır.

Türkiye Türkçesi de dahil olmak üzere bugünkü Türk lehçelerinin genelinde ağız çalışmalarına diğer dillere nispeten daha geç başlanmıştır. Bunlardan biri de Özbek Türkçesidir. Özellikle Afganistan Özbek ağızları bu çalışmalardan en uzakta kalanlardandır. Bu yüzden çalışmamızın temelini oluşturan İmamsahip yöresi ağızı, Özbek yazı dili ve diyalektoloji çalışmaları açısından da çok önemli bir konumdadır.

Yaptığımız bu çalışmada, bölgeye bizzat gidilerek önce Özbek köyleri tespit edilmiştir. Konuşma açısından birbirinden farklılık gösteren farklı yörelerin ağızından bugünün en modern teknolojik cihazları ile ses derlenmiştir. Derlenen seslerden yaklaşık yetmiş sayfalık bir metin TDK'nin önerdiği çeviri yazı fontları kullanılarak deşifre edilmiştir. Daha sonra bu metin esas alınarak ağızın ses ve şekil bilgisi özellikleri tespit edilmiş ve

metinden örnekler gösterilerek açıklanmıştır.

Bu tezi hazırlarken sürekli desteğini gördüğüm ve çalışmamın başından sonuna kadar her türlü yardımını esirgemeyen ve büyük sabır gösteren sayın Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel hocama sonsuz teşekkürlerimi iletiyorum. Tezin giriş kısmında önemli bilgiler veren ve bölge ile ilgili araştırma yapan arkadaşım Shejauddin Tashmurad'a, derleme sırasında her türlü desteğini esirgemeyen büyük ağabeyim Mir Hamza Tadash'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca tez döneminde bazı ihtiyacım olan kaynak eserleri temin eden ve burslusu olduğum TDK'na da teşekkür ediyorum.

Ankara, 2012

Hamidullah Tadash

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER	III
ARAŞTIRMADA KULLANILAN ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ.....	IX
KISALTMALAR	XII

GİRİŞ

A. KUNDUZ İLİ VE ADLANDIRILMASI	1
B. İMAMSAHİP İLÇESİ.....	2
1. COĞRAFİ KONUMU	2
2. TARİHİ VE ADLANDIRILMASI	2
3. ETNİK DURUMU VE NÜFUSU	3
4. HALKIN GEÇİM KAYNAĞI.....	3

1. BÖLÜM

İNCELEME

SES BİLGİSİ.....	4
ÜNLÜLER	4
ÜNLÜLERİN SINIFLANDIRILMASI	5
A. NORMAL SÜRELİ ÜNLÜLER.....	6
B. UZUN ÜNLÜLER	31
1. ASLÎ UZUN ÜNLÜLER	32
2. VURGUDAN DOLAYI ORTAYA ÇIKAN UZUN ÜNLÜLER.....	35
3. DİFTONGLAŞMA VE TELAFİ UZUNLUĞU	37
C. YARI UZUN ÜNLÜLER.....	38
1. ASLÎ YARI UZUN ÜNLÜLER.....	39
2. SES OLAYLARINDAN ORTAYA ÇIKAN YARI UZUNLUKLAR	41
Ç. KISA ÜNLÜLER	43

D. İKİZ ÜNLÜLER	46
1. EŞİT İKİZ ÜNLÜLER	46
2. YÜKSELEN İKİZ ÜNLÜLER	46
3. ALÇALAN İKİZ ÜNLÜLER	48
ÜNLÜ UYUMLARI	48
A. KALINLIK-İNCELİK UYUMUNUN BOZULMASI	49
B. DÜZLÜK-YUVARLAKLIK UYUMUNUN BOZULMASI	50
ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ	52
A. KALIN ÜNLÜLERİN İNCELMESİ	52
B. İNCE ÜNLÜLERİN KALINLAŞMASI	56
C. DÜZ ÜNLÜLERİN YUVARLAKLAŞMASI	59
Ç. YUVARLAK ÜNLÜLERİN DÜZLEŞMESİ	63
D. GENİŞ ÜNLÜLERİN DARALMASI	65
E. DAR ÜNLÜLERİN GENİŞLEMESİ	66
ÜNLÜ TÜREMESİ	67
ÜNLÜ DÜŞMESİ	68
ÜNSÜZLER	69
ÜNSÜZLERİN SINIFLANDIRILMASI	69
A. NORMAL BOĞUMLANMALI ÜNSÜZLER	69
B. SERT ÇARPARAK ÇIKAN ÜNSÜZLER	97
C. ZAYIF ÜNSÜZLER	97
ÜNSÜZ UYUMU	98
A. TONSUZ ÜNSÜZLERDEN SONRA TONSUZ GELMESİ	99
B. TONLU ÜNSÜZLERDEN SONRA TONLU GELMESİ	100
ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ	103
A. TONLULAŞMA	103
B. TONSUZLAŞMA	105
C. SÜREKLİLEŞME	107
1. SIZICILAŞMA	107
2. AKICILAŞMA	112
Ç. SÜREKSİZLEŞME	113
D. SÜREKLİ ÜNSÜZLERİN ARALARINDAKİ DEĞİŞMELER	115

ÜNSÜZ BENZEŞMESİ	118
AYKIRILAŞMA	125
ÜNSÜZ İKİZLEŞMESİ	126
İKİ ÜNSÜZÜN BİRLEŞMESİ	127
ÜNSÜZ DÜŞMESİ	130
ÜNSÜZ TÜREMESİ	133
ÜNSÜZ GÖÇÜŞMESİ	135
HECE DÜŞMESİ	136
DİĞER HECELERİN DÜŞMESİ	137
ŞEKİL BİLGİSİ	138
İSİM	138
A. İSİM YAPMA EKLERİ	138
1. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ	138
2. FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ	144
B. İSİM ÇEKİM EKLERİ	148
1. ÇOKLUK EKİ	148
2. İYELİK EKLERİ	149
a. Birinci Şahıs İyelik Ekleri	149
b. İkinci Şahıs İyelik Ekleri	149
c. Üçüncü Şahıs İyelik Ekleri	150
3. AİTLİK EKİ	151
4. HAL EKLERİ	151
a. İlgi Hali Eki	151
b. Yükleme Hali Eki	152
c. Yönelme Hali Eki	153
ç. Bulunma Hali Eki	154
d. Çıkma Hali Eki	155
e. Vasıta Hali Eki	156
f. Sınırlama Hali Eki	156
g. Eşitlik-Benzerlik Hali Eki	156
5. SORU EKİ	157
SIFATLAR	158

A. NİTELEME SIFATLARI.....	158
B. BELİRTME SIFATLARI.....	159
1. İŞARET SIFATLARI	159
2. SAYI SIFATLARI.....	160
a. Asıl Sayı Sıfatları	160
b. Sıra Sayı Sıfatları	160
c. Üleştirme Sayı Sıfatları	161
ç. Topluluk Sayı Sıfatları	161
C. SORU SIFATLARI	162
Ç. BELİRSİZLİK SIFATLARI	162
D. SIFATLARIN DERECELENDİRİLMESİ	163
1. EŞİTLİK DERECESESİ.....	163
2. ÜSTÜNLÜK DERECESESİ.....	163
3. EN ÜSTÜNLÜK DERECESESİ	164
ZARF	164
A. ZAMAN ZARFLARI.....	165
B. YER VE YÖN ZARFLARI	165
C. HAL (NİTELİK- NİCELİK) ZARFLARI	165
Ç. MİKTAR (AZLIK- ÇOKLUK) ZARFLARI.....	166
ZAMİRLER.....	166
A. ŞAHİS ZAMİRLERİ.....	166
B. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRİ	168
C. İŞARET ZAMİRLERİ	168
1. GÖRÜLEN VE YAKIN NESNELER İÇİN	169
2. GÖRÜLEN VE UZAK NESNELER İÇİN	169
3. GÖRÜLEN VE DAHA UZAK NESNELER İÇİN	170
4. GÖRÜLMİYEN NESNELER İÇİN	170
Ç. SORU ZAMİRLERİ	170
D. BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ.....	171
FİİL	172
A. FİİL YAPMA EKLERİ.....	172

1. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ	172
2. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ.....	173
B. FİİL ÇEKİMİ	176
1. ŞAHİS EKLERİ.....	176
a. Birinci Grup Şahıs Ekleri	176
b. İkinci Grup Şahıs Ekleri	177
c. Üçüncü Grup Şahıs Ekleri.....	178
2. ŞEKİL VE ZAMAN EKLERİ.....	179
a. Bildirme Kipleri	179
1) Görülen Geçmiş Zaman	179
2) Öğrenilen Geçmiş Zaman	180
a) Birinci Tip.....	180
b) İkinci Tip	181
3) Şimdiki Zaman	182
4) Geniş Zaman Ve Gelecek Zaman	183
b. Tasarlama Kipleri	185
1) Emir.....	185
2) İstek	186
3) Şart.....	186
c. İsim Fiili	187
1) İsim Fiilin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi	187
2) İsim Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi	189
3) İsim Fiilin Şart Çekimi	189
3. BİRLEŞİK ÇEKİM	190
a. Hikâye	190
1) Birinci Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman Hikâyesi	190
2) İkinci Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman Hikâyesi	191
3) Geniş Zaman Hikâyesi.....	192
4) Gelecek Zaman Hikâyesi	193
b. Rivâyet	194
1) Öğrenilen Geçmiş Zaman Rivâyeti	194
2) Geniş Zaman Ve Gelecek Zaman Rivâyeti	195

C. TASVİR FİİLLER	196
1. YETERLİLİK	196
2. SÜREKLİLİK	197
Ç. SIFAT FİİL	198
D. ZARF FİİL	199
EDAT	202
A. ÜNLEM EDATLARI	202
B. ÜNLEM OLARAK KULLANILAN EDATLAR	205
C. BAĞLAMA EDATLARI	206
SONUÇ	211
KAYNAKÇA	216
EKLER	
1. EK: METİNLER	218
2. EK: SÖZLÜK	288
ÖZET	385
ABSTRACT	386

ARAŞTIRMADA KULLANILAN ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

ā	uzun a.
à	yarı uzun a.
ạ	kapalı a.
ă	kısa a.
ǎ	uzun ve yuvarlak a.
å	yuvarlak a.
ā	uzun ve ince a.
à	yarı uzun ve ince a.
ạ	ince a.
ā	uzun açık e.
à	yarı uzun açık e.
ă	kısa açık e.
ǎ	yuvarlak açık e.
ē	uzun e.
è	yarı uzun e.
ẹ	kapalı e.
ê	yuvarlak e.
í	incelen ı.
ĩ	kısa ı.
ī	uzun i.
í	vurgudan uzayan i.
ĩ	kısa i.
î	kalın ve vurgudan uzayan i.
ì	kalınlaşan i.

ĩ	kalın ve kısa i.
ō	uzun o.
ò	yarı uzun o.
o	ince o.
õ	uzun ö.
ò	yarı uzun ö.
õ	kalın ve yarı uzun ö.
ö	kalınlaşan ö.
ö	düzleşen ö.
ũ	kısa u.
u	incelen u.
ũ	düzleşen u.
ű	kısa ü.
ű	düzleşen ü.
ü	kalınlaşan ü.
ü	kalın ve düzleşen ü.
ɸ	sızıcılaşan b.
ç	ç-ş arası bir ünsüz.
ğ	akıcılaşan g.
h	hırıltılı h.
ķ	sızıcılaşan k.
ķ	kalın dip damak k.
q	ince dip damak k.
ţ	tonlulaşan t.
ž	tonsuzlaşan z.

- ünsüzün üstünde, sesin sert çarpmasını gösterir.
- iki kelimeye bir birine bağlayan işaret.
- çift ünlüleri alttan bağlayan işaret.

KISALTMALAR

- a.g.e. Adı geçen eser
Ar. Arapça
bkz. Bakınız
c. Cilt
Çev. Çeviren
Hz. Hazret
Far. Farsça
Fr. Fransızca
s. Sayfa
TDK Türk Dili Kurumu
vs. ve saire
Yay. Yayımlayan
< den önceki biçimi
> den sonraki biçimi
- fiilden sonra
- devamı
+ isimden sonra

GİRİŞ

A. KUNDUZ İLİ VE ADLANDIRILMASI

Kunduz ili Afganistan'ın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kunduz ili, kuzeyde Tacikistan Cumhuriyeti, güneyde Bağlan ili, doğuda Tahar ili ve batıda ise Semengan ve Belh illeriyle komşudur. Kunduz ili coğrafi, ekonomik ve tarihî açıdan Afganistan'ın önemli illerinden biri sayılmaktadır. Tarihî açıdan da Kunduz ili eski Toharistan sınırları içerisinde Akhunların merkezi olmuştur.¹

Bazı kaynaklarda kunduz isminin Darice *kuhan* (eski) ve *daj* (kale) sözcüklerinden *kuhandaj* biçiminde birleştiği ve zamanla *kunduz* şeklinde geliştiği iddiası öne sürülmektedir.² Resmî kayıtlara baktığımızda kelime *Kunduz* ve *Kunduz* olarak iki şekilde hem yazılır hem seslendirilir.

Halk etimolojisinde ise buna karşı iki açıklama daha bulunmaktadır. Birinci görüş, *kunduz* sözcüğünün, bir hayvan isminden alındığını belirtmektedir. Bu etimolojiye göre bugünkü Kunduz coğrafyasında olan göllerde eskiden *kunduz* isminde bir hayvanın yaşadığı ve bu coğrafya da adını o vahşi hayvandan aldığı bilinmektedir. *Kunduz* ismindeki hayvan Divan-u Lügat-i-Türk'te su köpeği olarak açıklanmıştır.³ İkinci halk etimolojisine göre *kunduz* ismi Türkçe *kündüz* (gündüz) sözcüğünden alınmıştır. Bu etimolojiye göre sıcak bir bölge olan Kunduz, gün anlamına gelen *kunduz* sözcüğüyle isimlendirilmiştir.

Kunduz'un etimolojik açıklaması ile ilgili yerel halkın aydınlarına sordüğümüzda ilk görüşü kabul etmemekle birlikte bunun Afganistan devletine ait olduğunu ve krallık döneminde devlet tarafından bölgedeki Özbekçe yer adlarını değiştirmek ve anlamını saptırmak amaçlı proje uyguladığını, okullarda okutmak üzere bu şekilde kitaplar basıldığını iddia

¹ Ğ. C. Ariz, *Cuğrafiyayi Valayat-i Afğanistan*, Kabul, 2009, s. 56-60.

² M. H. Yamin, *Afğanistan-i Tarihi*, (Falsafa-i Namguzari Şahrha Şahrakha Koha va Daryaha), Yay. İntişarati Said, Kabul, 2009, s. 197-199.

³ M. Kaşgarlı, *Divnü lügat-it-Türk*, (Çev. B. Atalay), 5. Baskı, Yay. TDK, Cilt 1., Ankara, 2006, s. 458.

ediyorlar. Bunların anlattıklarına göre *kunduz* “su köpeği” güzel bir hayvan olduğu için hala *kunduz* kelimesi bazı kız çocuklarının adı olarak yaşamakta. Dediklerine göre 19. yüzyılın başlarında Türkçe yer isimlerini değiştirme projesi çok baskın bir şekilde gerçekleştirilmiş ve o coğrafyada yaşayan halka karşı buna benzer kültürel baskılar uygulanmıştır.

B. İMAMSAHİP İLÇESİ

1. COĞRAFİ KONUMU

İmamsahip ilçesi, Kunduz ilinin kuzeyinde yer almaktadır. Bu ilçe, kuzeyde Tacikistan, doğudan Daşt-i Arçi ilçesi, güneyden Hocatav ve Abdan çölü, batıda ise Kale-i Zal ilçesiyle sınırlıdır.

2. TARİHİ VE ADLANDIRILMASI

İmamsahip ilçesi, Kunduz ilinin tarihî bölgelerinden biri sayılır. Bu bölgede M.Ö. 330. yılında Büyük İskender tarafından bir şehir kurulmuştur. Dolayısıyla bu ilçe Büyük İskender’in bölgedeki merkezlerinden biri olarak bilinmektedir. Eski ismi *Arhang*, *Arhan* veya *Ahrang* olarak kaydedilmiştir. *Arhan* kelimesi Buda dininde, din adamlarına verilen bir unvandır. Buna göre bu şehrin, Buda dininin de önemli merkezlerinden biri olduğu tahmin edilmektedir.

Ayrıca Roma Kaizelerinden birinin damadının ismi de *Ahrang* olarak bilinmekte ve bu şahsın şehrin İskenderiye olduğu zamanlarda bu bölgede hükmettiği varsayılmaktadır. İslamiyet sonrası da bu şehir *Arhank* olarak bilinmekte idi. Ancak Timurlu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara tarafından bu bölgede Hz. İmam Hüseyin’in başının defnedildiği düşünülerek mezarının üzerinde Timur mimarlığı ile bir türbe yaptırılmıştır. Bu türbe ziyaretçilerin dikkatini çekince bölgenin ismi ilk başta *Hazret-i İmamsahip* daha sonraları ise *İmamsahip* olarak adlandırılmıştır.⁴

Sultan Hüseyin tarafından yaptırılan bu türbe son yıllarda olan

⁴ M. H. Yamin, a.g.e., s. 201.

savaşlardan zarar görerek bir takım tahribata uğramış olsa da hala dik durmaktadır.

3. ETNİK DURUMU VE NÜFUSU

Yukarıdaki verileri göz önünde bulundurunca, İmamsahip ilçesinin farklı uygarlıklara ve medeniyetlere ev sahipliği yaptığı gibi farklı devletler ve etniklerin çatışma noktası da olmuştur. Görünüşe göre son bin yıldan beri bir Türk vatani olarak bilinen İmamsahip geçen yüz yıl devamında bölgeye özellikle Peştun ve Taciklerin yerleştirilmesi, sürgünler ve iç göçler sonucunda bu ilçede yaşayanların etnik durumu karışık hale gelmiştir. Bütün bunlara rağmen bugün de bölgede Türklerin nüfus sayısı baskındır. Yazı dili olarak Farsça ve Peştunca öğrenimi zorunlu olsa da bu ilçede Özbekçe daha yaygındır. Dolayısıyla bu ilçede yaşayan Peştun ve Taciklerin çoğu bu dili konuşabilir konuşamayanları da anlar.

Afganistan'da resmî nüfus sayımı yapılmadığı için İmamsahip ilçesinin nüfusuyla ilgili resmî bir rakam vermek zordur. *Komisyon-i Mustakil-i İntihabat* (Bağımsız Seçim Komisyonu) son seçimlerde İmamsahip ilçesinden, 200.000 kişinin oy verdiğini belirtmektedir. Buna göre İmamsahip ilçesinin nüfusu yaklaşık 300.000 kişi olarak tahmin edilebilir. Bu nüfusun çoğunluğunu Türkler, az bir kısmını ise Peştunlar, Tacikler ve Aymaklar oluşturmaktadırlar.

4. HALKIN GEÇİM KAYNAĞI

Bu ilçe Afganistan'da Amuderya'nın suyundan yararlanabilen ikinci ilçedir. Bu ilçenin toprakları Amuderya'dan kazılan büyük arkla sulandırılıyor. Üstelik ilçenin toprakları çok verimli olduğu için halkın çoğunluğu çiftçilik ve ziraatla uğraşmaktadır. Yani hayvancılık ve çiftçilik İmamsahip halkının başlıca gelir kaynağıdır. Bunların yanı sıra halkın belli bir kısmı avcılık özellikle balıkçılık, halı dokuma ve el sanatlarıyla geçim sağlamaktadırlar. Dolayısıyla bu ilçede yetişen pirinç, buğday fasulye vs. Afganistan tahıl ihtiyacının büyük bir kısmını karşılamaktadır. Bunun dışında kavun, karpuz, üzüm vs. meyve çeşitlerini de başka ilçelere ve illere ihraç etmektedir.

1. BÖLÜM: İNCELEME

SES BİLGİSİ

Bu bölümde (Afganistan) Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzındaki ünlü ve ünsüzlerin türleri, ses uyumları, ses değişimleri ve bunlarla ilgili diğer ses olayları incelenecektir.

ÜNLÜLER

Kunduz'da konuşulan Özbek ağzını yakından inceleyen H. Özbay'a göre genel Türk dilinin vokal varlığı, Kunduz ağzında da bütünüyle mevcuttur. Eski Türkçe ve Çağatay şivesinin asli sekiz ünlüsü dışında, çoğu konuşma özelliği olan alafonik ünlülerle başka bir vokale geçme aşamasında oluşan ara ünlüler, Kunduz ağzının vokal sistemini Tarihi Özbekçe de denilen Çağatay edebî şivesinden ayırmaktadır. Özbay bu durumu şivenin gelişmesi sırasında ortaya çıkan bir takım fonolojik hadiseleri; komşu lehçelerin tesiri veya Afganistan Özbekçesinin ağızları dil bilimsel açıdan disipline edici bir yazı dilinden mahrum oluşu gibi birtakım sebeplerle ilgili göstermiştir.⁵

Yukarıdaki genellemeyi gözden geçirdikten sonra Özbay'ın doğru yaklaşımını kabul etmekle birlikte; Afganistan'ın kuruluşundan bu yana bu bölgede yaşayan Türklerin geçmişini* göz önünde bulundurarak onların konuşma dili coğrafya sınırı ile ele alınırsa bilimsel bakımdan pek esabetli olmayacağı kanaatimizi ifade etmeliyiz. Biz bu incelememizde meselenin kendi boyutunu araştırmaktan ziyade konuşma diline bıraktığı fonolojik ve morfolojik izlerini aramaya çalışacağız.

Sebepler ne olursa olsun Kunduz ili İmamsahip ilçesinde konuşulan Özbekçe, içinde barındırdığı bazı dilbilimsel özelliklerle Çağataycanın devamı

⁵ H. Özbay, *Özbek Şivesi Kunduz Ağzı*, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara, 1985, s. 9.

* Afganistan hükümetinin uyguladığı sürgünler, yerli halkın *koçay* dediği göçmenlerle karıştırılması ve Tacik, Hazara ve Peştunların bölgeye yerleştirilmesini kast ediyoruz.

ayırıcı vasıfları dışında bir de uzunluk, kısalık, zayıflık, kapalılık, açıklık ve ortalılık özelliğine sahiptir. Ünlülerin bu özelliklerini aşağıdaki başlıklar altında incelemeye çalışacağız.

A. NORMAL SÜRELİ ÜNLÜLER

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında tespit edilen normal süreli ünlüler şunlardır:

/a, ʌ, ʌ̃, ʌ̄, ä, ʌ̂, e, ɛ, ɛ̃, ɛ̄, ɪ, ɪ̃, ɪ̄, ɔ, ʊ, ʊ̃, ʊ̄, u, ʊ̃, ʊ̄, ʊ̂, ʊ̃̂, ʊ̄̂, ʊ̂̂/

/a/ ünlüsü

Eski Çağatayca ve Modern Özbekçenin temel ünlülerinden biri olan bu ses Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında da kalın, düz ve geniş bir ünlü olarak bulunmaktadır.⁷ Arka damak ünlüleri arasında damağın en arkasında telaffuz edilir. Türkçe kelimelerde umumiyetle genel Türkçenin ses sistemine uygun bir biçimde bütün seslerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Bazen bir takım ses olayları sonucu uzunluk değeri de kazanmıştır. Sebepleri uzun ünlüler maddesinde anlatılacaktır.

Farsça ve Arapça gibi dillerden geçen kelimelerde ise esas dilde nispeten ince veya uzun telaffuz edilen /a/ sesleri de bu ağızda genelde bu ünlü ile karşılanmaktadır. Buna karşılık, ara sıra etkileyici Farsçadan giren kelimelerdeki ince /a/ sesi kaynak dilde olduğu gibi kabul edilmiştir. Bu ses Özbekistan Latin alfabesinde /a/ ile gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: a (2-46) “bir ünlem”, ağan (2-16) “almış”, abay bosa (2-28) “kolay olsa”, ahtamğalığa (3-44) “boy adı”, alaman (6-93) “alacağım”, apparadı < alıp baradı (3-172) “götürür”, arasığa (2-107) “arasına”, appkana (5-123) “beyaz tenli”, basatığan (6-47) “basmakta olan”, ayakkap (2-24) “ayakkabı”, azırağam < azırağ hām (3-25) “daha az da”, barayatkada < bara yatkada (3-61) “gitmekte iken”, bırap (3-128) “çevirip”,

⁷ Modern Özbekçe'nin ünlülerine ilişkin bkz: V. Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yay., Ankara, 2000, s. 2-5.

bolatta < boladı da (1-58) “olacak işte”, jatқан (1-166) “yatan”, қағанда < қалғанда (3-16) “kaldığında”, қаллама < қатлама (2-106) “bir tür yağlı ekmek”, sıra (3-197) “asla”, tatқа < tatga (3-61) “Tat için”, зағара (2-114) “mısır ekmeği”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: abātedi < abād edi (1-199) “abat idi” (< Far. آباد), adam (3-150) “kişi, insan,” (< Ar. آدم), barawar < barābār (1-171) “tam, denk” (< Far. برابر), benawa (1-205) “biçare, zavallı” (< Far. بی نوا), diywana (5-70) “deli” (< Far. دیوانه), carar < cārrār (2-13) “becerikli, yetenekli” (< Ar. جرار), akrap (2-26) “hiçri takviminde 8. ay” (< Ar. عقرب), halallattık (2-137) “sünnet ettik” (< Ar. حلال), hāci hālmırza (3-56) “kişi adı” (< Far. خال میرزا), huda < hūdā (1-74) “tanrı” (< Far. خدا), ızapa < ızafah (3-154) “fazlalık” (< Ar. اضافة), maşawa < maş ābāh (2-68) “yeşil mercimek çorbası” (< Far. ماش آبه), pahta (6-54) “pamuk” (< Far. پخته), nan < nān (1-242) “yemek, ekmek” (< Far. نان), nımkala (2-78) “dengesiz”, (< Far. نيم كاله), salamat (2-146) “sağ, selamet” (< Ar. سلامت), şorba < şōr ābāh (4-27) “çorba” (< Far. شورآبه).

/a/ ünlüsü

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında örnekleri az da olsa bu ünlüye zaman zaman rastlanmaktadır. Kalınlık, düzlük, yarı genişlik yani kapalılık özelliği taşıyan bu ses /a/ ile /ı/ arası bir ünlüdür. Teşekkül esnasında çenelerin açıklığı /a/ sesine göre az /ı/ sesine göre çoktur. Yani burada bir kapalılık söz konusudur. Dolayısıyla bu ünlüye kapalı /a/ ünlüsü diyebiliriz.

Genel olarak bu ses, /m/ ve /n/ ünsüzlerinden önce gelen normal /a/ ünlüsünün, bazen daralma eğilimi ile oluşturduğu bir türevidir. Nitekim bu olayın daha ileri seviyedeki durumunu Kazak ve Kırgız Türkçelerinde /-mın/ ve /-sın / gelecek zaman zamir kökenli şahıs eklerinde görebilmekteyiz.⁸ Taranan metinde aşağıdaki örnekleri görülmüştür.

⁸ H. Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri* (Ses ve Şekil Bilgisi), AKÇAĞ Yay., Ankara, 2005, s. 225-226; F. Tamir, *Kazak Türkçesi*, (Türk Lehçeleri Grameri, Ed., A. B. Ercilasun), AKÇAĞ Yay., Ankara, 2007, s. 464.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ātam (1-28) “babam”, toquymān (4-68) “dokurum”, binnān (5-87) “bundan”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: šumnuğıyām < šomlığı hām (4-16) “kötü niyeti de” (< Far. هم), zağarāyām < zağara hām (4-22) “mısır ekmeği de” (< Far. هم), māğām (5-18) “meğer” (< Far. مگر).

/ā/ ünlüsü

Kalınlık, düzlük, genişlik özellikleri yanında bir de yarı yuvarlaklık vasfına sahiptir. Bu ünlü /a/ ve /ā/ seslerinin bazı etkileşim sonucu oluşan ve yuvarlaklaşan bir türevidir. Demek oluyor ki /a/ ile /o/ sesi arasında boğumlanarak teşekkül eder. Hatta etkileşimin daha güçlü noktasında sesin tamamen yuvarlak olan örnekleri de vardır ki ileride gösterilecektir.*

Şüphesiz bu ünlünün bir kısmı yanındaki çift dudak /w/ ünsüzünün etkisiyle, bir kısmı ise kelimedeki bulunan yuvarlak ünlülerin etkisi altında yuvarlaklaşmıştır. Farsça kökenli bazı /ā = وا/ ünlüsü de bu işaret ile gösterilmiştir. Ancak aşağıdaki bir kaç örnekte bu sebeplerin hiçbirisi olmadan /ā/ ünlüsünün bulunması yazı dilinin dayandığı Karluk şivesinin etkisi ile açıklanabilir. Özbekistan Latin alfabesinde bu ses /o/ karakteri ile gösterilmektedir.

Bazı örnekleri hariç ünlünün aslı, Türkçe kelimelerde normal /a/ ve alıntı kelimelerde ise /ā/ sesleridir. Aslı derken ünlünün yuvarlaklık özelliğini sonradan kazandığını ve geçici olduğunu söylemek istiyoruz.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āhsāq (5-74) “topal”, āsāk (5-47) “alsak”, kâgān (5-25) “kalmış”, coğālıp (5-130) “kaybolup”, āwrıyd (4-78) “ağrıyacak”, āwzāçıqqā (1-221) “iftar için”, kırāw (2-26) “kırağı”, āwnamaydı (1-168) “ağdarılmaz”, tımāw (4-99) “grip”, tuwāredı (2-41) “doğardı”, bıřāwü (4-92) “birisi”, āwuşadı (3-158) “değişir”, dāwüşu (1-174) “sesi”, kāwup < kabıp (1-194) “dikip”, tāwubaladı < tapıp aladı (2-122) “bulabilir”,

* Düz Ünlülerin Yuvarlaklaşması konusuna bkz.

üylämmäkçiñǵa < üylenmekçiñga wo (3-162) “evlenmek için”, anǵa < ana wo (1-92) “o ise”, ǵawǵawu < ǵawka wä (3-42) “bir boy adı”, ǵawun (3-93) “kavun”, ǵoldǵawlı (3-40) “bir boy adı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ǵǵaki (5-78) “topraktan” (< Far. خواكى), ǵǵañǵıñ (5-29) “resmi görevden alınan kimse” (< Far. خوانه نشين), ǵawǵal < äwwäl (4-52) “önce” (< Ar. اول), älläwkuber (1-121) “allahu ekber” (< Ar. الله اكبر), salı nǵawda < sāl-i nǵaw (1-124) “yeni yılda” (< Far. سال نو), şawǵalı ǵannıñ (3-82) “kişi adı” (< Far. شاه ولي خان), wǵädä < wä’däh (3-80) “zaman” (< Ar. وعده), ǵawm (3-29) “kavim” (< Ar. قوم), ǵardarǵawu (3-66) “yer adı” (< Far. چهاردره), owǵamlıǵtan < ’awǵamlıktǵan (3-91) “çahillikten” (< Ar. عوام), diywǵana (5-69) “deli” (< Far. ديوانه).

/a/ ünlüsü

Düz, geniş ve yarı kalın bir ünlüdür. Telaffuz noktasına göre arkada oluşan normal /a/ ünlüsü ile biraz önde oluşan /ǣ/ ünlüsünün arasında boğumlanmaktadır. Bu yüzden bu ses için yarı kalın demeyi uygun gördük. Özbekistan Latin asıllı alfabesinde bu ses /a/ ile gösterilir. Ancak ince olarak telaffuz edilir. Gerek alıntı kelimelerde gerek Türkçe kelimelerde olsun kalınlaştırıcı veya inceltici ünsüzlerin önünde yada arkasında bulunmakta olan düz ve geniş /a, ǣ/ ünlülerinin kalınlaşması veya incilmesi ile ortaya çıkan bir sestir. Metindeki örnekleri aşağıda gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ǵatamnıñ (1-2) “babamın”, ǵǵtöbädä (3-57) “yer adı”, ǵalañǵaş (2-8) “çıplak”, woǵaǵtıñ (2-82) “ocağın”, woturǵan (4-76) “oturan”, tutqanda (1-52) “tuttuğunda”, tǵrǵğöǵawur (1-154) “yukarisına kadar”, cǵñǵa (1-81) “yeni”, ǵımıǵǵa (4-94) “ağacın dalına”, başǵa (6-16) “başka”, tǵbaǵı (1-97) “tabak”, tǵñ atadı (1-57) “şafak söker”, ǵañ (1-113) “işte, bu”, wonǵaltı (3-43) “onaltı sayı”, ursǵ bosa (3-158) “vurursa”, ǵynalıp (1-101) “ilgilenip”, toǵtamaydı (1-79) “durmaz”, ǵynaltıradı (4-87) “çevirir”, ǵatır (1-21) “yatıyor”, ǵldıradı (1-25) “aldırır”, yeşitǵyǵppǵan (1-232) “işıtiyorum”, dǵştı ǵardana < dǵşt-i ardana (3-59) “yer adı”, zaǵǵarayǵam < zaǵara ǵam (4-

22) “mısır ekmeği de”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: sazlağamız joq (2-66) “yapmadık” (< Far. ساز), yađdaşāmās (4-106) “unutmayan” (< Far. یادداشت), pātşā (3-84) “paşa” (< Far. پادشاه), ıstıpa (1-69) “istifa”, (< Ar. استیفاء), ıstāyemes (2-110) “usta değilim” (< Far. استا), dārbāza (5-11) “kapı” (< Far. دروازه), taypa < tāifāh (3-41) “tayfa” (< Ar. طائفه), toyhānāğā < toy hānāhgā (3-176) “düğün yerine” (< Far. خانه), uruşam < uruş hām (3-177) “kavga da” (< Far. هم), ħada < ħādāh (2-49) “direk” (< Far. خله), bībīḥatīça (1-1) “kişi adı” (< Ar. خديجه), āḥīram < āḥir hām (1-8) (< Ar. أخير, biçāraṇi < beçārāh (1-2) “biçare, rahmetli”, (< Far. بی چاره), ādamdı < ādāmni (1-204) “insanın” (< Ar. آدم), zāmānīmısta (2-67) “dönemimizde”, (< Far. زمان).

/ä/ ünlüsü

Meşhur adı ile açık /e/ olarak bilinen bu ünlüye günümüz Özbekçesinde çok rastlanmaktadır. Özbekistan Latin alfabesinde /a/ karakteri ile gösterildi ise de normal /a/ sesinden çok ince telaffuz edilir. Düz, geniş ve yarı kalın bir ünlüdür. Ancak yarı kalın /a/ ünlüsünden biraz önde yani /a/ ile /e/ arasında boğumlanır. Demek oluyor ki /a/ ünlüsüne göre ince, /e/ ünlüsüne göre kalın bir biçimde telaffuz edilir.

Bu ağızda bulunan bu ünlünün çoğu, yanındaki komşu seslerin tesiriyle kalınlaşan /e/ ünlüsü ya da incelen /ā, a/ ünlüsüdür. Bu, aynı zamanda yabancı dilden alınan kelimeler için de geçerlidir. Ancak bir çok Farsça ve Arapça kelimelerdeki /ä/ sesi kaynak dilde olduğu gibi korunmuş olan ünlülerdir. Ünlünün az bir kısmı ise ünlü uyumu gereği bulunmaktadır.

Söylenmesi gereken konu şu ki bizim araştırdığımız bu ilçede bulunan Özbeklerden sadece Koñurat ve Dörmen boylarının konuşmalarında bu ünlü yazı dilinde olduğu gibidir.¹⁰ Ancak bu coğrafyadaki diğer Özbekler /ä/ sesinin

¹⁰ Koñuratlarla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Baldauf Ingeborg, *Uzbek Dialects of North-Est Afghanistan “Bir Çalışma Raporu”*, (Çev. S. Tezcan), H. Ün. Basımevi Yay, Cilt 1., Ankara, 2011, s. 110-111.

yerine daha çok Genel Türkçede olduğu gibi /e/ sesini tercih etmektedir. Bu durum, diğer Kıpçak asıllı Özbek boylarına nispeten bu iki boyun Karluk şivesinden daha çok etkilenmiş olduklarını göstermektedir. Hatta bu iki boyu diğerlerinden ayıran en tipik özelliklerden biri de denebilir. Örneğin bir Konjurat Özbek (*baräkän* (3-205) “varmış”, *bergä* (3-9) “buraya”, *bılämän* (3-37) “biliyorum”) derken aynı kavramı bir Kıyan Özbek : *bäreken* (1-167) “varmış”, *berge* (2-16) “buraya”, *білемен* (2-111) “biliyorum”, biçiminde ifade ediyor.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *älä* (5-62) “ela”, *äyteredı* (1-175) “derdi”, *cähäz* (2-39) “semer”, *cıpaktän* (4-90) “ipekten”, *ketätığan* (1-54) “gidecek olan”, *teräk* (3-100) “kavak ağacı”, *yekkänä* (4-85) “iki tanecik”, *yegäridı* (3-103) “ikerdi”, *wözlärı* (3-42) “kendileri”, *wonäkı* (3-41) “on iki”, *woräydıkän* (3-205) “çevirecekmiş”, *menä* (1-52) “bana”, *äķuwä* (1-175) “bir oyun adı”, *älıǵı* (1-100) “gördüğün”, *äney* < ana yendi (3-102) “artık”, *ärsäräǵä* (3-61) “kişi adı”, *äsqälänǵä* (3-106) “yer adı”, *çäqäläk* (2-124) “bebek”, *ǵälmındı* (1-230) “bir yemek”, *hä* (3-171) “evet”, *häççä* (4-85) “çatal”, *äǵäyinner* (1-13) “kardeşler”, *äkem* (1-15) “abim”, *qänçä* (1-22) “ne kadar”, *pälle* (1-40) “an”, *kätteyedı* (1-75) “büyük idi”, *cäñä* (1-81) “yeni”, *bäşqä* (1-81) “başka”, *täbäh* (1-97) “tabak”, *häyyä* (4-34) “evet”, *sälämıs* (1-216) “koyarız”, *tayäh* (3-89) “dayak”, *äpkelälämän* (5-82) “getirebilirim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *ırädiyi* < *rädiyo* (1-176) “radyo” (< Fr. radio), *täypesten* (1-4) “tayfasından” (< Ar. طائفه), *ällawkuber* (1-121) “allahu ekber” (< Ar. الله اكبر), *ädämdı* < *ädämni* (1-204) “insanın” (< Ar. آدم), *wäskın* < *wäksin* (2-134) “aşı” (< Fr. vaccin), *äläydä* (3-24) “ayrı” (< Far. الایدیه), *äsır* (3-81) “esir” (< Ar. اسير), *äyını* (2-108) “metal, demir” (< Far. آهنی), *äǵär* (2-28) “eğer” (< Far. اگر), *gätey* < *gärd dey* (1-228) “biraz” (< Far. گرد), *äntäk* (4-109)

“az” (< Far. اندک), toysayäm < toysa häm (3-138) “doysa da” (< Far. هم), häşiye (2-59) “bir süs eşyası”, (< Ar. حاشیه), wädä < wä’däh (3-80) “zaman” (< Ar. وعده), ħudänähästä (1-247) “allah korusun” (< Far. خداخواسته), güzärän (6-14) “yaşam” (< Far. گذاره), mähśımcàn (1-44) “imam zade” (< Ar. مخدوم), biybäh (1-14) “zavallı” (< Far. بی بخت), wäzıpe (1-28) “resmi görev” (< Ar. وظيفة), hünärıñı (3-124) “hünerini” (< Far. هنر), lägeñge (2-77) “leğen” (< Far. لگن), dähťär (4-97) “doktor” (< Fr. docteur).

/â/ ünlüsü

Düzlük, genişlik ve yarı kalınlık vasıfları yanında bir de yarı yuvarlaklık özelliği olan bir ünlüdür. Aslında bu ses yuvarlaklaşmaya doğru yönelen /ä/ ünlüsüdür. Normal /a/ ünlüsünde olduğu gibi yanındaki çift dudak /w/ ünsüzünün tesirinde kalarak yuvarlaklaşmaya yönelmiştir. Bu değişimin sebebi Türkçe ve alıntı kelimelerde aynıdır. Aşağıdaki örnekleri tespit edilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: äñäwsunu (1-165) “diğerini”, bıřrāwunū (5-61) “birisini”, dārrāw (4-48) “hemen”, gāwdüregıçedı (1-184) “şıkır şıkır ses çıkarırdı”, gılāmgā (4-74) “kilime”, wātānbektıñ (3-8) “kişi adı”, wädä (3-200) “zaman”, şāwķum (1-128) “gürültü”, wotāw (5-127) “çadır, ev”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: äsälāwmu äläyküm (5-106) “selamun aleykum” (< Ar. السلام عليكم), äwwel (2-75) “evvel” (< Ar. اول), äwlēdı (1-32) “evladı” (< Ar. اولاد), çāwķetı (1-155) “kalıbı” (< Far. چوکات), döwlātı < dāwlāt-i (3-87) “devlet” (< Ar. دولت), nāwur < rāwn (3-158) “sıra” (< Far. رون), tāwālıtım (3-18) “doğumum” (< Ar. تولد), hāwlūjāy (1-60) “ev yapılacak arsa” (< Ar. هولى).

/e/ ünlüsü

Genel Türkçede olduğu gibi geniş, düz ve ince karakterinde bir ünlüdür. Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında örnekleri çoktur. Özbekçenin temel ünlülerinden biri olan bu ünlü bu ağızda yazı dilinden farklı bir özelliği taşımaktadır. Edebi dilde kelimenin bütün hecelerinde bulunurken bu ağızda ise, *elägänçj* (3-117) “kişi adı”, *eltjber* (3-185) “götürüp ver”, *ey* (3-121) “bir ünlem” gibi birkaç örnek hariç kelime başında gelememektedir. Eski Türkçedeki /e/ sesi ile başlayan bütün kelimelerin başında sistemli olarak bir /y/ ünsüzü türemiştir. Bu durum alıntı kelimelerde de görünmüştür.

Bunun dışında, Türkçe kelimelerde kök hecelerde bulunan /e/ sesleri genelde Eski Türkçe ve Çağataycadan beri korunarak günümüze ulaşan ünlülerdir. Eklerdeki /e/ sesleri ise ünlü uyumları sonucu bulunmaktadır. Yani ince sıradan ünlülü kelimelerin eklerinde daha çok görülmektedir. Alıntı kelimelerdeki /e/ ünlüsü umumiyetle /a, a, ä, o, ö/ seslerinden değişmiştir. Örnekleri çok az da olsa bazı alıntı kelimelerde korunan /e/ ünlüsü ve bazı Türkçe kelimelerde başka sestten değişen /e/ ünlülerinin bulunduğunu da görmek mümkün.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: äkem (1-15) “ağabeyim”, bek (3-51) “bek, bey”, beljde (1-38) “belinde”, berge < bu yerge (2-5) “buraya”, beşte (2-130) “beş tane”, birgene (1-76) “biricik”, celke (1-134) “omuz”, cetmiş (4-11) “yetmiş sayı”, çeber (1-161) “becerikli”, çeğelde (2-105) “bir yemek”, çerteredj (1-181) “çalardı”, häyye (1-222) “evet”, iyeğiniñ (1-173) “çenesinin”, jem (2-143) “yem”, käme (1-40) “gemi”, ketkeneken (6-50) “gitmiş”, kesed (2-124) “kesecek”, keskes (3-144) “bir oyun adı”, keyin (2-6) “sonra”, bareken (6-66) “varmış”, pereje (1-192) “hırka”, tererek (2-25) “toplardık”, türmenner (3-61) “türkmenler”, wöte (2-14) “daha”, yekj (1-19) “iki sayı”, yeneredj (1-183) “inirdi”, weldj (3-68) “öldü”, buğdey (4-24) “buğday”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ser (2-29) “yedi kg.” (< Far. سير), zebj (2-

60) “süsü” (< Far. زیب), dekçe (1-240) “tencere” (< Far. دیکچه), felî ğayıptı < fe’li (3-61) “kararı deĝişmiş” (< Ar. فعل), hâjšermet < hacî şer mühâmmâd (2-33) “kişi adı” (< Far.; Ar. حاجی شیرمحمد), benawa (1-205) “biçare, zavallı” (< Far. بی نوا), cälleblık (2-13) “tezgahtarlık” (< Ar. جلاب), ämelde < hämäl (2-36) “hämäl ayında” (< Ar. حمل), ägber < äkbär (1-97) “kişi adı” (< Ar. اکبر), dârbeder < dârbädär (1-204) “vurdum duymaz” (< Far. در بدر), bîzem < biz häm (1-91) “biz de” (< Far. هم), hāmşe < hämişäh (1-58) “her zaman” (< Far. همیشه), pätîye < fâtihä (1-112) “nişanlı” (< Ar. فاتحه), kâsel (2-128) “hasta” (< Ar. كسل), hüsen < hüsäyn (1-204) kişi adı” (< Ar. حسين), tewib (4-97) “tebip” (< Ar. طبيب), sünneti < sünnäti (2-136) “sünnet” (< Ar. سنتی), zîndeliğ (1-39) “yaşam” (< Far. زنده), zülpeğem (1-189) “menteşe de” (< Far. زلفک), yeşân < eşân (6-73) “seyyit” (< Far. ایشان).

/e/ ünlüsü

İnce, düz ve yarı geniş olan ve kapalı /e/ olarak bilinen bu ses bu ağızda mevcuttur. Oluşum sırasında /e/ sesine göre biraz dar /i/ sesine göre biraz geniş bir biçimde boğumlanıyor. Büyük ihtimalle yanındaki seslerden etkilenen /e/ sesinin daralması ile ortaya çıkmıştır. Örnekleri Türkçe kelimelerde ağırlıklı olmak üzere alıntı kelimelerde de bulunmaktadır. Taradığımız metinde aşağıdaki örneklerine rastlanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ey (3-39) “bir ünlem”, keldi (1-106) “geldi”, keşkän-âş (4-26) “bir sulu yemek”, keţkän (3-209) “gitmiş”, kibedimmen (4-18) “gelmiştim”, köññüçedi (4-109) “kabul ederdi”, mäkkey (2-114) “mısır”, men (2-110) “ben”, seipse (6-62) “seipse”, şünneyin (1-58) “şunun gibi”, yenem (1-42) “annem”, äkem (1-61) “abim”, amäğičedi (4-109) “almazdı”, diyeredi (1-8) “derdi”, begälî bek (1-6) “kişi adı”, berde < bu yerde (1-96) “burada”, beş (1-16) “beş”, bılmeğiček (1-57) “bilmiyorduk”, buğdeylär (4-47) “buğdaylar”, cerdä (4-76) “yerda”, keyttän (5-64) “peşinden”, işleymen

(1-28) “çalışırım”, tərāk (3-100) “kavak ağacı”, dəp (3-61) “deyip”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: keğāndiyēm (4-18) “geldiğinde de” (< Far. هم), peşāp < peş alıp (3-134) “sürdürüp” (< Far. پیش), beçāraḷar (2-103) “biçareler” (< Far. بی چاره), meḡwe (1-213) “meyve” (< Far. میوه), bēwe (6-86) “dul” (< Far. بیوه).

/ĕ/ ünlüsü

İnce, geniş ve yarı yuvarlak özelliği olan bir ünlüdür. Ağırlıklı olarak Türkçe kelimelerde bulunan bu ünlü alıntı kelimelerde de ara sıra rastlanmaktadır. Genelde ek hecelerde bulunan /ĕ/ sesi bir etkileşim sonucu yuvarlaklaşan /e/ ünlüsüdür.

Özbek edebî dilinde kaybolmuş olan genel Türkçenin ünlü sistemindeki düzlük-yuvarlaklık uyumu zaman zaman bozuldu ise de bu ağızda mevcuttur. Söz konusu uyuma tabi olarak ilk hecede bulunan ince-yuvarlak ünlülerini takip eden düz-geniş ünlü ise adeta /e/ ünlüsüdür. Alıntı kelimelerin de bir kısmı bu sisteme sokulmuştur. Uyumun ilerlediği noktada ise ilk hecedeki yuvarlak ünlüler kendisini takip eden /e/ sesini etkileyerek yuvarlaklaştırmaya çalışıyor. Bu etkileşim bazen tamamlanır, bazen de yarım kalmıştır ki ikisini de bu örnekte görmek mümkün: *köçköndēyop* < köçkendey bolup (1-184) “göçer gibi olup”. Bu hadisenin ileri durumunu Modern Kırgız Türkçesinin ek hecelerdeki yuvarlak ünlülerinde görüyoruz.¹¹ Bunun dışında çok az sayıda yuvarlaklaştırıcı özelliği olan komşu /w/ ünsüzünden etkilenen /e/ ünlüsü de bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: aḡtöbēwu < aḡtöbe wä (3-17) “yer adı”, bölēk-mölēk (3-166) “ufak tefek”, cürēḡüme (1-42) “yüreğime”, gāwdürēp (1-184) “şıkır şıkır ses çıkarıp”, köbēken (1-62) “çokmuş”, köçērek (2-36) “köç ederdik”, köḡēyil (1-216) “sebze”, coḡēdī (6-53) “yokdu”, künnönḡ küḡḡē (1-81) “günden güne”, şöḡē (3-9) “şuraya”, tüyē (2-37) “deve”, üḡḡēnīp (1-139)

¹¹ H. Kasapoğlu Çengel, a.g.e., s. 77-78.

“alışıp”, kōrē (6-92) “görür”, yékēwn (1-83) “ikisini”, cergedēwūr (1-134) “yere kadar”, hīmēwe (1-183) “bir türkü adı”, kättergēn soj (2-45) “büyüdükten sonra”, üydēn (5-102) “evden”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āwlēdī < āwlād (1-32) “evladı” (< Ar. اولاد), āwwēl < āwwāl (2-119) “eskiden, evvel” (< Ar. اول), mötērgē (1-135) “arabaya” (< Far. موتر).

/ɪ/ ünlüsü

Düzlük, kalınlık ve darlık sıfatlarını taşıyan bir ünlüdür. Özbekçenin ağızlarında mevcut olduğu takdirde yazı dilinde bu ünlüye yer verilmemiştir. Kunduz ili İmamsahip ilçesi coğrafyasında konuşulan dil de bu sesi canlı örnekleri ile içinde barındıran bir Özbek ağızıdır.

Daha önce, Afganistan Özbekçesi ile yakından ilgilenen kişilerden H.E. Boeschoten ve K. Rai gibi araştırmacılar, bu sesin Afganistan Özbekçesinde bulunmadığını ifade etmiştir.¹² Halbuki araştırdığımız ağızda örnekleri bulunan özellikle kök hecedeki bu ünlü türeme olmayıp Eski Türkçeden bu özelliği ile bugüne ulaşan seslerdir. Ara sıra başka seslerden değişmiş örneklerine de rastlamak mümkündür. Mevcut olmadığını söyleyen kişiler çalışma sırasında Edebi Özbekçenin dayandığı Karluk şivesini incelemekle yetindikleri için bu ünlüye rastlamamış olabilirler. Bu coğrafyada konuşulan Özbekçeyi Türkiye Cumhuriyeti’nde bulunan mültecilerden derleyerek Özbek Şivesi Kunduz Ağızı adıyla inceleyen H. Özbay ise söz konusu ünlüyü tespit etmiştir.

Ünlünün serbestçe bütün seslerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebildiğini görmek mümkün. Yegane tabi olduğu kural, kendisinden önce gelen kalın sıralı ünlülere uyum sağlamasıdır. Bu durum bize bu ağızda kalınlık-incelik ünlü uyumunun mevcut olduğunu gösteriyor. Alıntı kelimelere gelince karşı dilden kelime alınırken ağızın ünlü

¹² H. Özbay, a.g.e., s. 14.

sistemine tabi tutulmuştur. Yani kalın ve düz sıralı ünlülerden sonra gelen /i, o, u/ gibi sesler /ı/ ünlüsü ile karşılanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ızılāydı (1-45) “inleyerek ağlar”, ātı (1-2) “adı”, ālçinnan (3-20) “yer adı”, ācırık (6-14) “çim”, āldırıp (1-42) “aldırıp”, almış (2-3) “altmış sayı”, amāğıçēdī < almağış edi (4-109) “almazdı”, arasını (4-73) “arasını”, ārtı (4-84) “devamı”, aşıḡ (3-143) “aşık kemiği”, āyrılıp (2-103) “ayrılıp”, azırağam (3-25) “daha az da”, başını (2-50) “başını”, bīharada (3-208) “yer adı”, bıları (5-70) “bunları”, bıltır (1-147) “geçen sene”, bızılıp (3-72) “bozulup”, cığıṭadı (3-125) “yıkıtır”, çapḡısı (3-135) “koşacağı”, kıçıradı (1-141) “çağırır”, ḡılıç (3-89) “kılıç”, kızıl (3-109) “kırmızı”, sıdırḡı (1-105) “usluca”, tārı (3-4) “darı”, zḡır (3-94) “keten tohumu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: abdıraman (5-88) “kişi adı” (< Ar. عبدالرحمن), bāḡşıṣ (4-112) “bahiş olsun” (< Far. بخشش), sābıḡ < sābiq (4-96) “eski dönem” (< Ar. سابق), āḡırāğḡa < āḡırāğḡa (4-54) “sonuna doğru” (< Ar. آخر), ālhāmdıla < ālhāmdü lillah (2-100) “elhamdu lillah” (< Ar. الحمد لله), ālmāri (1-169) “elbise dolabı” (< Far. الماری), çādırı (1-191) “turban” (< Far. چادری), hıdayat (3-74) “emir, ferman” (< Ar. هدايت), ḡılları (3-141) “bazısı” (< Far. خيل), ḡıṣırā (4-110) “yakın akrabası” (< Far. خيش), ıbrāyimbek (3-83) “kişi adı” (< Ar. ابراهيم), inkılab (3-8) “devrim” (< Ar. انقلاب), intıpağ (4-60) “itifak” (< Ar. اتفاق), ızapa (3-154) “fazla” (< Ar. اضافة), ḡābıl (1-178) “yetenekli” (< Ar. قابل), nımkala (2-78) “orta seviyeli” (< Far. نيمكاله), pıṣtı (2-62) “yastık” (< Far. پشته), tılla (1-124) “altın” (< Far. طلا), zardālı (3-102) “kaysı ağacı” (< Far. زردآلو).

/i/ ünlüsü

Düz, dar ve yarı kalın bir ünlüdür. Teşekkül sırasında /ı/ ünlüsüne göre biraz ince telaffuz edilmektedir. Başka bir söyleyişle /i/ ünlüsünün komşu seslerin etkisi altında kalarak inceliğe yönelen bir alafonik şeklidir. Elde ettiğimiz örnekleri dikkate alırsak etkileşimin sebeplerini üç boyutta izah edebiliriz.

Örneklerin bir çoğunda görüldüğü gibi ağzın ön noktalarında telaffuz

edilen /c, ç, d, r, t, s, ş, y, z/ ünsüzlerinin yanındaki /ı/ ünlüsü incelmıştır ya da /ı/ ünlüsünün bulunduğu kelime ince ünlülü ek alınca gerileyici benzeşme yolu ile etkileşim gerçekleşmiştir veya yarı kalın ünlüler bulunduran kelimelerdeki /ı/ sesi üçüncü bir ünlü uyumu altına girmiştir.

Bahsettiğimiz tespit aynı zamanda yabancı kökenli kelimeler için de geçerlidir. Çünkü /ı/ ünlüsünün bahsinde karşı dilden kelime alınırken ağızın ünlü sistemine tabi tutularak kalın ve düz sıralı ünlülerden sonra gelen /i, o, u/ gibi seslerin /ı/ ünlüsü ile karşılandığını açıklamıştık. Alıntı kelimelerin ünlüsü bu kurala uyuyunca kelime tamamen Türkçeleşir, artık ses hadiselerinde Türkçe kökenli kelimeler gibi muamele görmeye başlar. Dolayısıyla esas dilde ünlünün aslı ince olsa da biz Türkçeleşen biçimlerine esasen inceldiğini söylemekteyiz. Aşağıdaki örneklerle bakılınca daha net anlaşılır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ātīm (1-1) “adım”, aļayık (1-117) “alalım”, ālišíp (3-124) “güreşip”, āsānjíz (1-162) “alsanız”, āwzāçiqqā (1-221) “iftar için”, äytíp (1-197) “söyleyip”, äytkıçedī (1-146) “söyledi”, bālasí (1-141) “çocuğu”, boldík (5-54) “olduk”, bārādí (1-247) “varır”, bārıkān (4-21) “varmış”, bí (1-25) “bu”, bāhşí (5-55) “eski inançla falcı”, bīhārādān (3-108) “yer adı”, bomíyman (1-42) “olmiycağım”, buğdaydí (4-46) “buğdayı”, cılāydí (1-251) “ağlar”, cılkı (2-16) “yılık”, cıyātīgān (1-211) “yiyecek”, çākırdık (1-83) “çağırdık”, çídıyalmay (3-86) “dayanamayıp”, ızıllāydı (1-45) “inleyerek ağlıyor”, kaçıp (3-153) “kaçıp”, kımäydıku (3-193) “yapmaz da”, kılerək (2-28) “yapardık”, míne (1-173) “işte”, qıyínnıktı (2-91) “zorluğu”, tokuyālmíyman (4-75) “dokuyamıyorum”, tāqır (1-153) “kilim”, wòtíz (1-32) “otuz sayı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: bolānı < bolāni (1-215) “börek” (< Far. بولانی), ızapa (2-42) “fazla” (< Ar. اضافة), āhırğı < āhirgi (1-248) “sonuncu” (<

Ar.آخر), alapıçählar (3-108) “bir kavun adı” (< Far.پوچاق), həyatı (1-156) “terzilik” (< Ar.خیاطی), hıyanat (3-75) “ihane” (< Ar.خیانت), ıstıpa (1-72) “istifa” (< Ar.استیفاء), ırädiyi (1-176) “radyo” (< Fr. radio), həqığä (1-205) “hakkına” (< Ar.حق), pıyaş < piyāz (1-216) “soğan” (< Far.پیاز), mılla (5-75) “hoca” (< Ar.ملا).

/i/ ünlüsü

Düzlük, darlık ve incelik karakterine sahip olan bu ses Edebi Özbekçenin de esas ünlülerinden biridir. Telaffuz edilirken yazı dilindeki /i/ sesine göre daha ince olarak boğumlanmaktadır. Hatta ara sıra önünde bir /y/ sesi türemiş gibi hissedilir. Bu ünlünün bir kısmı korunmuş bir kısmı da başka ünlülerden dönüşmüş olarak görülmektedir.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzındaki /i/ ünlüsü /c, f, n, s, ş, t, y, z/ gibi ünsüzlerin yanında yer almaktadır. İster Eski Türkçe ve Çağatayca kelimelerde olsun ister yabancı dilden alınan kelimelerde /i/ sesi büyük oranda kalınlaşmıştır. Ancak yukarıdaki ünsüzlerle hece kuranların bir kısmı ise korunmuştur. İnceltici özelliği olan bu ünsüzler sadece bununla yetinmeyip komşu hecedeki /ı, u, ü, e/ gibi ünlüleri de /i/ sesine dönüştürmüştür. Bu sırada hem inceltici ünsüzlerin etkisi hem de /i/ sesinin etkisi birleşince bu inceltici özellik güçlenerek yakın hecelerdeki ünlülere kadar sıçramıştır. Dolayısıyla kendisinden sonraki hecelerde de gerekirse /i/ ünlüsü bulunmak zorundadır. Söz konusu ünlünün bulunmasında uyumu gerekli kılan ince ünlülerin de katkısı vardır. Aşağıdaki örneklerde görmek mümkündür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: igirip (4-90) “eğirip”, işki (3-128) “içeri ile ilgili”, iyneke (2-143) “iyneğe”, keldi (1-106) “geldi”, täyyi < täni (2-90) “asla”, yeşitkemmînen (2-139) “ışittiysem de”, niçe (4-53) “ne kadar”, biz (2-26) “biz”, cetmiş (4-11) “yetmiş”, cib (2-56) “ip”, kiyim (2-18) “giyim”, âlıştıñ (3-134) “güreşin”, birdä < bu yerde (4-85) “burada”, biytip < bunday etip (4-78) “böyle yaparak”, ciydi (3-158) “yer”, ciräsän (3-196) “yürürsün”, dise (4-99) “dese”,

diydi (5-103) “der”, iyĩnĩ (3-62) “evini”, kitkän (3-134) “giden”, koyiyekän (3-109) “koyunu imiş”, mindiyn < bun dayın (2-144) “bunun gibi”, ölginçä (3-212) “ölenedek”, siyäkti (3-154) “kemiği”, bilmıymän (5-79) “bilmiyorum”, ägäyin (1-15) “erkek kardeş”, äpkğıçıydı < alıp kelgiç edi (3-108) “getirirdi”, äytqanımdıyın (2-114) “dediğim gibi”, ciynäq (1-252) “mezarı topluca ziyaret etmek”, çiliğoyın (3-147) “çilik oyunu”, çiyib (3-123) “bağlayıp”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: älbıhări (3-101) “çilek” (< Far. البوخاری), äwwelki (2-19) “önceki”, bäsabi nıkägä < bä hisäbi (3-26) “hikaha göre” (< Ar. به حساب), bikār (1-26) “işsiz” (< Far. بی کار), biybäh (1-14) “zavallı” (< Far. بی بخت), çinekçi (2-26) “pamuk toplayıcısı” (< Far. چینک), diykän < dehkän (2-53) “çiftçi” (< Far. دهقان), hişt (3-166) “kerpiç” (< Far. خيشت), hiştıme < hiç neme (2-66) “hiçbir şey” (< Far. هیچ), hiylısını < helisini (3-79) “bir çoğunu” (< Far. خیلی), iftärda (1-221) “iftar” (< Ar. افطار), irädiyi (1-176) “radyo” (< Fr. radio), mächit (3-20) “mescid” (< Ar. مسجد), nimet < ne’mät (1-212) “nimet” (< Ar. نعمت), nikä (6-90) “nikah” (< Ar. نيكاه), seyim (2-62) “üçüncü” (< Far. سوم), şirenıyem (1-225) “tatlıyı da” (< Far. شیر), pirdi (6-78) “piri” (< Far. پير).

/i/ ünlüsü

Düz, dar ve yarı ince karakterli bir ünlüdür. Yani /i/ ünlüsüne göre biraz kalın telaffuz edilir. Daha önce Eski Türkçe, Çağatayca ve alıntı kelimelerdeki /i/ sesinin büyük oranda kalınlaşmış olduğunu söylemiştik. İşte söz konusu ünlünün kalınlaşan varyantı bu şekilde gösterilmektedir. Ancak aynı kelimenin bir yerde ince, bir yerde kalın /i/ sesi bulundurduğunu görmek mümkündür.

Bu durumda iken olayın sebebi iki şekilde tahmin edilebilir. Diğer ince ünlülerde de görülen bu kalınlaşma ya ağızın genel eğilimi olarak açıklanır ya da kalınlaşma değil de daralma söz konusu olabilir. Bu ses /i/ ünlüsünün

bulunabildiği her yerde mevcuttur. Metindeki örnekleri aşağıda gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: işleymen (2-55) “çalışıyorum”, iṭiğā (4-25) “köpeğine”, idiş (1-226) “zarf”, ināk (4-28) “inek”, içideği (1-141) “içindeki”, aliğ (6-45) “bahsi geçen”, ilgār (4-43) “ileri”, āmıkını (6-11) “amcanın”, ağāyinnin (3-55) “kardeşinin”, oynāçedik (4-13) “oynardık”, alaberesiz (2-79) “alı verirsiniz”, āwēlgışiğe (1-82) “öncekisine”, beğimmiş (3-53) “paşamız”, bızdı (2-37) “bizi”, bilgıçidim (3-126) “bilirdim”, cenjilemesedi (1-67) “hafif değildi”, ciydi (3-158) “yer”, cügürädi (4-72) “yügürür”, çöllük (3-38) “yer adı”, bürini (5-121) “birinin”, iyeğinin (1-173) “çenesinin”, cıbini (4-69) “ipini”, jiberipti (1-61) “göndermiş”, kışene (1-18) “küçük”, kışi (1-105) “kişi”, koybırıp (3-73) “koyu verip”, köpür (3-167) “köprü”, min (2-29) “bin”, şinnān (3-77) “şuradan, artık”, tişime (1-196) “rüyama”, āpkıldı (3-74) “getirdi”, bārıdı (3-67) “vardı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āmir (3-73) “emir” (< Ar. امر), āsir (3-81) “esir” (< Ar. اسير), āyini (2-108) “metal” (< Far. آهنی), bāndı (3-79) “mahpus” (< Far. بندی), āhıram (1-8) (< Ar. آخير), bibi (4-65) “hanım” (< Far. بی بی), hārıjda (1-18) “yurt dışında” (< Ar. خارج), hızman (1-36) “hizmet” (< Ar. خدمت), istıpa (1-61) “istifa” (< Ar. استیفاء), māçit (3-23) “mescid” (< Ar. مسجد), mārım < mārım (1-258) “halk” (< Far. مردم), māşın (1-156) “makine” (< Far. ماشین), nımrāy (3-158) “yolun yarısı” (< Far. نیم راهی), kışibim (5-8) “mesleğim” (< Ar. کسب), şırnek (1-97) “tatlı” (< Far. شیرینک), tāgmil < tākmil (1-223) “bitirmek” (< Ar. تکمیل), tilpın (2-122) “telefon” (< Fr. telephone).

/o/ ünlüsü

Modern Özbek dilinin temel ünlülerinden biri olan bu ünlü Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında da bulunmaktadır. Yuvarlak ünlülerin arasında en arkada telaffuz edilerek kalınlık, genişlik ve yuvarlaklık fonetik özelliği ile mevcudiyet göstermektedir. Türkçe asıllı kelimelerde, çoğunluğu korunan ünlüler ise de bir kaç örnekte yanındaki yuvarlaklaştırıcı seslerin etkisi ile /a, e, u/ gibi ünlülerden dönüşmüş olanları da göze çarpmaktadır. Aynı şekilde alıntı kelimelerdeki örneklerde de bir kısmı korunmuş bir kısmı /a, u/ ünlüsünden dönüşmüştür.

Bu ünlünün en büyük özelliği kelime başında bulunamamasıdır. Yazı dilinden farklı olarak kelime başında /o/ sesi bulunduran Türkçe kelimelerin başında bir çift dudak /w/ ünsüzü türemiştir. Diğer özelliği de ikinci heceden sonraki hecelerde gelememesidir. Zaten kelimenin ikinci hecesindeki /o/ ünlüleri de başka seslerden dönmüştür. Metindeki örnekleri aşağıda gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: boldum (4-11) “oldum”, boyu (1-154) “boyu”, bozarğān (1-22) “solgun olan”, colda (3-176) “yolda”, çopannıñ (2-51) “çobanın”, dombıra (1-180) “dombıra”, hokūñı (1-126) “o gün”, ƙol (6-63) “el”, ƙoñur (3-109) “koyu kırmızı rengi”, kop (1-136) “çok”, ƙora (1-239) “top”, ƙoşuğuş < ƙoş awuş (4-30) “avuş”, ƙoyuw (4-55) “koyu”, monçağmınan (2-59) “boncuk ile”, ot (3-65) “ateş”, soñ (1-106) “sonra”, soyup (1-121) “kesip”, şol (2-60) “şo işaret zamiri”, tor (6-49) “tor”, woçaqtıñ (2-82) “ocağın”, won (5-33) “on sayı”, woruştā (2-7) “Rusyada”, wottıñ (2-47) “bitkinin”, woyunçu (1-244) “dansci”, cowğa (4-28) “yağın içine”, cowup (4-30) “yapıp”, coğodū (1-194) “yok idi”, ƙozu (2-44) “kuzu”, mnodeyın < muna gu dayın (6-24) “bunun gibi”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: doslārınka (4-110) “dostlarına”, mollalar < mullā (3-73) “imamlar” (< Ar. ملا), noƙura < nuƙrāh (1-184) ” (< Far. نقره), owomam < ’awām hām (3-90) “çahil de” (< Ar. عوام), owğannar (3-79) “Afganlar” (< Far. افغان), rozunı (2-9) “rızıkı” (< Far. روزی), toza < todāh (1-241) “toplanmak” (< Far. توده), zor (3-14) “güçlü, baskı, iyi” (< Far. زور).

/o/ ünlüsü

Geniş, yuvarlak ve yarı kalın bir ünlüdür. Örnekleri pek az da olsa müstakil bir fonetik özellik taşıyarak var olduğunu ispatlamaktadır. Telaffuz edilirken kalın /o/ sesi ile ince /ö/ ünlüsünün ortasında boğumlanıyor. Şunu da unutmamak lazım ki aynı ünlü aynı kelimede bazen kalın /o/ bazen de yarı kalın /o/ biçimde rastlanabilir.

Genelde Türkçe kelimelerin ilk hecesinde bulunan bu ünlü /o/ ünlüsünün inceliğe kaçan bir varyantıdır. Geniş, yuvarlak ve kalın /o/ sesi hece kurduğu inceltici ünsüzlerin etkisi altında kalarak inceliğe yönelmiştir. Hadisenin tamamlanmadığı bir nokta, bir taraftan kalınlığını kaybederken diğer taraftan da incelik özellik kazanmaya çalışıyor. İşte bu noktada böyle bir fonetik şekil alıyor. Ünlünün metindeki mevcut örnekleri aşağıdakilerden ibarettir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: boğān (5-34) “olan”, çoğē < yok edi (5-31) “yokdu”, çok (3-95) “yok, hayır”, koybek < koyup edik (1-121) “koymuştuk”, koymäğicedi (1-139) “koymazdı”, soydı (5-65) “kesti”, tōy < toy (3-172) “düğün”, wōl (6-84) “o”, wōynäydı (1-172) “oynar”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: moysäpiller (6-16) “ileri gelenler” (< Far. موى سفید), roykār (5-13) “pencere” (< Far. روى کار).

/ö/ ünlüsü

Eski Türkçenin ve günümüz Özbekçesinin de temel ünlülerinden biri olduğu gibi bu ağızda da esas bir ünlü olarak bulunmaktadır.¹³ Kalınlık, incelik ve yuvarlaklık karakterine sahiptir. Özbekistan Latin asıllı alfabesinde bu sesi /o/ işareti ile gösterilmektedir.

Metindeki mevcut örneklerde, biri asli diğeri de komşu seslerin etkisi ile /ā, ä, e, o/ ünlülerinden değişmiş olarak iki türlü /ö/ sesi bulunmaktadır.

¹³ A.V. Gabam, *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev., M. Akalın), TDK Yay., Ankara, 2007, s. 34-35.

Kelime başı hariç diğer bütün hecelerde gelebilmektedir. Başta /ö/ ünlüsü bulunduran kelimelerin başında istisnasız /h/ ya da /w/ ünsüzleri türemiştir bu ağızda. Bunun dışında kalan örneklerin de bir yerde ünsüz türemiş diğer yerde türememiş şeklinde ikili varyantları görülmektedir.

Farsça ve Arapça alıntı kelimelerdeki /ö/ ünlüsünün hiçbirisi asli değildir. Bazı Türkçe kelimelerde olduğu gibi diğer ünlülerden dönüşmüştür. Ya da kelime esas dilden alınırken bu sesle karşılanmıştır. Metindeki örnekleri aşağıda gösterilmektedir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bölünüp (1-174) “bölünüp”, böz (2-19) “bez, kumaş”, dörmän (5-2) “bir boy adı”, hökküzge (2-143) “öküze”, höl (1-213) “ıslak, taze”, köbedi < kop edi (2-15) “çok idi”, kögjötöl (2-133) “bir hastalık”, köp (2-21) “çok”, köşmän < köçmen (3-9) “göçmen”, köyläg (4-109) “gömlek”, wöltürüp (3-177) “öldürüp”, wötüp (3-11) “geçip”, wözbäklärdiñ (3-181) “Özbeklerin”, wözü (1-162) “kendisi”, büröw büröwüddö < biregu bireguden (4-104) “biri birinden”, cögüydü < yok edi (4-16) “yok idi”, cörgöglep (2-125) “kundaklayıp”, cügörü (6-25) “darı”, çölgö < çölge (2-35) “çöle”, köjö < köce (2-114) “bir yemek”, şördä < şo yerde (3-53) “orada”, töğösiz (2-59) “dökersiniz”, yeköwni < yekegunu (1-134) “ikisini”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: äwöl < äwwäl (2-113) “önce” (< Ar. أول), döwlet (2-132) “devlet” (< Ar. دولت), çöptän (5-16) “ağaçtan” (< Far. چوب), höneri (6-38) “hüneri” (< Far. هنر), hörök < horāk (1-229) “yemek” (< Far. خوراک), köçö < koçäh (1-113) “sokak” (< Far. كوچه), mötér (1-67) “araba” (< Far. موتر), nöwbät (3-150) “sıra” (< Ar. نوبة).

/ö/ ünlüsü

Yuvarlak, geniş ve yarı ince karakterli bir ünlüdür. Yani /ö/ ünlüsüne göre biraz kalın telaffuz edilir. Söz konusu ünlü kalınlaşma eğiliminde olan ve tam olarak kalınlık özellik kazanmamış /ö/ ünlüsüdür. Kelimenin ilk iki hecesinde çok rastlanmaktadır. Örneklerin bir çoğunda görüldüğü gibi bu

ünlünün bazısı iki ses olayı yaşamıştır. Önce başka ünlülerden /ö/ olmuş sonra da kalınlaşmıştır. Metinde aşağıdaki örnekleri bulunmaktadır.

Metindeki örnekler: büröw < biregu (1-198) “bir adet”, joğödü < yok edi (1-179) “yok idi”, kömüp (6-85) “gömüp”, köbıräği (3-100) “çoğu”, könüğe < köngülüge (1-89) “gönlüne”, körgöm çok (1-180) “görmedim”, külğön < külgen (1-252) “gülen”, lükkö (1-154) “toptan”, tört (6-89) “dört sayı”, törüğödawur < törüge dawur (1-154) “yükarıya kadar”, wörmeğini (1-149) “dokuma tezgahını”, wötüp (3-85) “geçip”, wöldü (6-98) “öldü”.

/ö/ ünlüsü

Kalın, geniş ve yarı yuvarlak bir ünlüdür. Bu ağzın ara ünlülerinden biri olan bu sesin de /ö/ ünlüsünden türemiş olduğu apaçık ortadadır. Örnekleri sadece ilk hecede görülmüştür.

Yukarıda, başta /ö/ ünlüsü bulunduran kelimelerin başında bir /w/ ünsüzünün türemesinden bahsetmiştik. Söz konusu ünlü de kelime başında türemiş /w/ ünsüzünün hemen yanı başında görülmektedir. Buradaki örneklerde türemiş çift dudak /w/ sesi kendisinden sonra gelen /ö/ sesininin yuvarlaklığını güçlendirmeye çalışıyorsa da sonraki hecelerde bulunan düz ünlülerin etkisiyle bu ses düzleşmeye eğilmiştir. Metinde aşağıdaki örnekleri bulunmaktadır.

Metindeki örnekler: wözläri (3-42) “kendileri”, wötämbektin (3-53) “watanbek’in”, wöltirdi (5-30) “öldürdü”, wötemen (1-26) “geçerim”, wömirimiz (1-58) “ömrümüz”.

/u/ ünlüsü

Yuvarlak, dar ve kalın bir ünlüdür. Yazı dilindeki /u/ sesi ile hemen hemen aynı fonetik yapıya sahiptir. Alıntı kelimeler de şamil olmak üzere bu

ağızda bulunan /u/ ünlüsünün çoğu Eski Türkçe ya da kaynak dilde olduğu gibi korunarak devam eden seslerdir. Bunun dışında Genel Türkçenin ünlü sistemindeki düzlük-yuvarlaklık uyumuna uygun biçimde kalın sıradan olan yuvarlak ünlüleri takip eden hecelerde bulunan dar ünlülerde /u/ ünlüsü tercih edilmektedir.

Bir kısmı asli, bir çoğu da /b, g, p/ gibi seslerden dönüşen ve yuvarlaklaştırıcı özelliği olan çift dudak /w/ sesinin arkasında ya da önünde bulunan /u/ ünlüsü ise benzeşmiş veya türemiş seslerdir. Sayıları az da olsa komşu seslerden etkilenecek /a, ı, o, ü/ sesinden dönüşen /u/ ünlüsü de bulunmaktadır. Aşağıdaki örnekler metinde mevcut olan örneklerdir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: uçunu (6-31) “ucunu”, ulu (3-55) “oğlu”, uruş (3-73) “kavga, savaş”, äşu < ana şu (3-71) “dediğim gibi”, culma āş (4-26) “bir çorba adı”, k̄āwun (3-103) “kavun”, suğānāq (1-145) “yüzsüz”, açuwlanıp (3-85) “sinirlenip”, āwuredī (1-67) “ağır idi”, āwzuñuzğa (3-192) “ağzınıza”, koyuw-wup < koyug bolup (4-55) “koyu olup”, tabuwam < tapıg hām (2-120) “bulmak da”, t̄āwup (1-33) “bulup”, suw (6-58) “su”, uruw < urug (3-43) “soy, boy”, cowup < yapıp (4-30) “yapıp”, şunuçun < şunuñ uçun (1-28) “şu yüzden”, koşuğuç < koş avuç (4-30) “avuç”, buladı < boladı (3-31) “olur”, cuğurup (4-70) “koşarak”, cum < cim (2-20) “bir kumaş”, kunum (2-97) “günüm”, k̄up < kılıp (1-128) “edip”, kuwurup (4-30) “kavurup”, tuwāredī (2-41) “doğardı”, bu (1-22) “bu”, kozu (1-182) “kuzu”, altāwu (2-49) “altısı”, cāwdu (2-107) “yağı”, tutuldu (5-100) “tutuldu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ħuda (4-6) “tanrı” (< Far. خدا), ħumārī (1-52) “keyfi” (< Far. خمار), huşūyāredī (2-33) “akıllı idi” (< Far. هوشیار), kuwāllı < kuwātli edi (1-229) “kuvvetli idi” (< Ar. قوت), luğma (2-97) “lokma” (< Ar. لقمه), rozunı (2-9) “rızık” (< Far. روزی), noğura (1-184) “gümüş” (< Far. نقره), paṭuwa (3-84) “fetva” (< Ar. فتوى), zulum (2-117) “zülüm” (< Ar. ظلم), ħubu < ħub wā (1-249) “iyi ve” (< Far. خوب), nāwur (3-158) “sıra” (< Far. رون), āllāwkuber (1-121)

“allahu ekber” (< Ar. الله اكبر), ot berdiyu < ot berdi wä (3-65) “ateşe verdi ve” (< Far. و), şorawunu (3-76) “Rus’u” (< Far. شوروی), sukut (5-29) “düşmek” (< Ar. سقط).

/u/ ünlüsü

Bahsini etmekte olduğumuz bu ünlü yuvarlak, dar ve yarı kalın bir fonetik değere sahiptir. Yakın hecelerde bulunan ince ya da yarı ince ünlülerin ya da inceltici ünsüzlerin etkisiyle kalın sıradan olan /u/ ünlüsünün incelmelerinden ortaya çıkmıştır. Genelde Türkçe kelimelerde bulunmak üzere alıntı kelimelerde tek örneğine rastlanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āķuwä (1-175) “bir oyun adı”, ānāwsunu (1-165) “diğerini”, cūķānī (1-225) “yufkayı”, dābūradī (1-244) “davul çalır”, ķuyman < ķuyu taman (6-35) “aşağıya doğru”, ķoyduķ (1-112) “koyduk”, ķudāģiyimīs (1-100) “dünürüm”, ķul (1-89) “ku”, şubūģūnnūņ (1-215) “bugünün”, şunçā (1-219) “şu kadar”, uyķu (1-101) “uyku”, tūmşuģunı (6-24) “çenesini”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: ħudānāĥastā < ħudā nāĥastāh (1-247) “Allah korusun” (< Far. خدا).

/ũ/ ünlüsü

Kalın, dar ve yarı yuvarlak bir ünlüdür. Diğer ara seslerde olduğu gibi bu ses de bir ünlünün çıkış noktasından başka bir tarafa doğru kayması ile ortaya çıkmıştır. Yani esas ünlülerden olan /u/ sesinin düzleşmesi sonucu mevcudiyet kazanmıştır. Yuvarlak ve dar /u/ ünlüsünün ya son hecede bulunduğu takdirde ya da kendisinden sonra düz sıralı ünlüler gelince düzleştiğini görüyoruz. Bu düzleşmenin sebebi aynı kelimedede ya da takip eden kelimedede bulunan düz ünlülerin etkisi de olabilir. Aşağıdaki örnekleri gözden geçirince mesele daha net anlaşılır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āwşũp (3-132) “değişip”, bārı joģũm (1-

39) “herşeyim”, boyû (1-188) “boyu”, bû (1-100) “bu”, coğodu (1-194) “yoktu”, kolûğa (1-124) “eline”, koşuktûñ (2-142) “şarkının”, koydû (1-51) “koydu”, suwdû (1-140) “suyu”, hokuzdû (5-59) “öküzü”, şonû (1-183) “onu”, şûnça (2-9) “şu kadar”, şunûmaña (5-68) “şununla”, unûnı (1-223) “ununu”, ulû (1-32) “oğlu”, uruwûmız (3-28) “boyumuz”, uwğûçidi (4-27) “eklerdi”, tûnâwun (5-43) “dün”, toķûdım (2-56) “dokudum”, trûppis (1-214) “duruyoruz”, worûstâ (2-7) “Rusta”, woyûñ (2-87) “oyun”, wonû (2-59) “onu”, wotû (1-202) “ateşi”, woturûp (3-9) “oturup”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: bût (5-47) “bot, ayak kabı”, hukûmâtın (2-117) “hükümetin” (< Ar. حکومت), mûsûlmançılığ (2-138) “müslümanlığı” (< Ar. مسلم), şorâwunû (3-73) “Rusu” (< Far. شوروی), zûlmabât (4-4) “yer adı” (< Ar. ظلم).

/ü/ ünlüsü

Eski Türkçenin de asli ünlülerinden olan bu ses incelediğimiz ağızda da yuvarlak, dar ve ince vasıfları ile bulunarak kelimenin başında ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Ancak Edebi Özbekçede yer verilmemiştir. Rastladığımız örneklerde bir kısmı Eski Türkçede olduğu gibi korunmuş bir kısmı da /c, d, n, r, s, ş, y, z/ ünsüzünün yanındaki /e, o, ö, u/ ünlülerinden değişmiş olarak bulunmaktadır. Farsça ve Arapçadan alınan kelimeler de tamamen Türkçeleştirildikten sonra bu kurala uymuştur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cübâriñ (3-187) “gönderin”, cügürädı (4-72) “koşar”, cün pün (2-43) “yün mün”, cüzük (1-124) “yüzük”, çünküllép (6-101) “fısıldaşıp”, üstüğe (6-24) “üstüne”, gürünjyâm (3-132) “sohbeti de”, köbürâı (4-23) “büyük kısmı”, kûncüt (3-94) “susam”, münüsek (1-194) “bir kadın kıyafeti”, tüşâmız (3-193) “anlarınız”, üç (1-90) “uç sayı”, cergedêwûr (1-134) “yere kadar”, üzeredı (2-117) “öderdi”, cügörû (2-69) “darı”, cöğüydü < yok edi (4-16) “yok idi”, küyse < köyse (1-209) “yansa”, şütüp < şunday etip (1-201) “şöyle edip” tüyê < teve (2-37) “deve”, tüyüb < tögüp (2-79)

“döverek”, üy < ev (1-204) “ev”, üyüp < ewüp (2-83) “yığıp”, üyrüldü < ewrildi (2-78) “dönünce” sümelek (2-86) “bir yemek”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: cüda < cudā (4-55) “daha, beya” (< Far. جدا), dükān (3-136) “dükkan” (< Ar. دكان), dünüyede (2-14) “dünyada” (< Ar. دنيا), düyüm < dowwum (2-62) “ikinci olarak” (< Far. دوم), üstälîk (5-9) “ustalık” (< Far. استا), güzäräñîñî (3-142) “geçimini” (< Far. گذاران), hünärî < hunär (3-125) “hüneri” (< Far. هنر), köşşü < koşîşî (1-160) “çabası” (< Far. کوشیش), mārüm < mährüm (3-137) “mahrum” (< Ar. محروم), müysäpîten < moysäfidten (3-53) “yaşlı kişiden” (< Far. موی سفید), sükünät < sukünät (3-17) “yerleşim” (< Ar. سکونت), üsüpbek (3-68) “kişi adı” (< Ar. يوسف).

/ü/ ünlüsü

Yuvarlak, dar ve yarı ince bir özelliğe sahiptir. Telaffuz sırasında /ü/ ünlüsüne göre biraz arkada ve kalın biçimde boğumlanır. Şüphesiz bu ses kalınlaşan /ü/ ünlüsüdür. Diğer bazı ünlülerde de olduğu gibi sebebini tam olarak tespit edemediğimiz bir olayla karşı karşıyayız. Bahsettiğimiz gibi bu hadiseyi ağzın genel eğilimi olarak açıklamak gerekir. Söz konusu ünlü bütün hecelerde görülmektedir. Alıntı kelimelerde de Türkçe kelimelerde olduğu gibidir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: aḥsüyrük < ak süyrük (4-40) “tanenin yeni yeşereni”, bîrāwünü (3-160) “birisini”, bölünüp (1-174) “bölünüp”, çöldü (1-21) “çölü”, cüda (2-104) “daha”, cün (1-148) “yün”, çertüw (1-179) “çalmak”, çiftanîñ (4-41) “bezin”, gürün (1-23) “sohbet”, külüp (6-45) “gülerek”, küñümüz-üçün (5-32) “günümüz için”, köñünüz (1-108) “gönlünüz”, gāwdürepî (1-184) “şıkır diye ses çıkarıp”, lükkö (1-154) “toptan”, sümelek (2-74) “bir yemek adı”, sūrtüp (1-225) “silip”, şütîp < şunday etip (1-42) “şöyle edip”, üké (1-25) “küçük erkek kardeş”, ürgēñip (1-139) “alışıp”,

üylendīrip (1-19) “evlendirip”, tūmnūğūdān (5-114) “deliğinden”, tīrkāmbāwūg (4-13) “bir çocuk oyunu”, wōtūrūk (1-60) “yalan”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: güdāmğā (2-117) “devletin tahıl deposuna” (< Far. گدام), gül < gul (2-108) “gül” (< Far. گل), güzārā < guzārāh (2-17) “geçinmek”, hōrōktū (1-239) “yemeği” (< Far. خوراک), hūsen < husāyn (1-204) “kişi adı” (< Ar. حسين), hūşyār (3-86) “akıllı” (< Far. هوشيار), üsūpbek < yosuf (3-68) “kişi adı” (< Ar. يوسف), zūlpeğem < zulfāk hām (1-189) “menteşe de” (< Far. زلفک), şūkūr < şukr (5-39) “şükür” (< Ar. شكر), kūlçe < (2-105) “pasta”.

/ū/ ünlüsü

Yuvarlak, dar ve ince olan /ū/ ünlüsünün düzleşmeye doğru yönelmesi ile bu ses ortaya çıkmıştır. Ünlü düzleşirken yukarıdaki üç fonolojik vasıflarından yuvarlaklık değeri kaybolmaya maruz kalmıştır. Ancak kaybolmaya maruz kalan yuvarlaklık özeliğinin yerine düzlük vasfı kazanmaya çalışmıştır. Tam bu sırada bir ara ses ortaya çıkmıştır. Yani yarı yuvarlak ya da yarı düz bir ses değeri oluşuyor.

Yuvarlak, dar ve ince olan /ū/ ünlüsünün nerde nasıl bulunduğundan yukarıda bahsetmiştik. Söz konusu ünlünün düzleştiği bir kaç noktayı tespit edebildik. Eğer bulunduğu kelimede /ū/ ünlüsünden sonraki hecelerde düz veya düzleşen ünlüler geldiyse onu takip eden bu ünlüler kendisine benzetmeye çalışmıştır. Eğer bulunduğu kelime tek heceli ise veya son hecede bulunuyorsa büyük ihtimalle sonraki kelimede bulunan düz ünlülerden etkilenmiştir. Neticede gerileyici benzeşme yolu ile ünlü düzleşmiştir.

Alıntı kelimelerde de örneği mevcut olan bu sesin çoğu Türkçe asıllı kelimelerde görülmektedir. Kelimenin başında ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Konu ile ilgili aşağıda örnekleri vardır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bölündü (1-69) “bölündü”, cügörü (2-69)

“darı”, cüktûñ (2-64) “yükün”, cürögüde (1-251) “yüreğinden”, köbüñi (3-37) “çoğunu”, kögöyül pögöyül (2-73) “sebze mebze”, uç (1-75) “üç”, üzip (4-73) “koparıp”, köşüşübem (1-124) “görüşüp de”, wözünñ (3-24) “kendisinin”, könümüzge (1-86) “gönlümüzce”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: şükür (1-74) “şükür” (< Ar. شكر), hawlüjây (1-60) “ev yapılacak arsa” (< Ar. هولى جاي), mäjbür (5-26) “mecbur” (< Ar. مجبور).

/ü/ ünlüsü

Dar, yarı ince ve yarı yuvarlak bir ses değerine sahiptir. Ünlü yarı düz olduğundan yarı yuvarlak diyoruz. Bu tür ses olayı ile yukarıda da bir kaç kere karşılaştık. Yani daha çok dar ünlülerin yuvarlak sıradan olursa düzleşmesi, düz sıradan olursa yuvarlaklaşması benzer ses hadiseleridir. Genelde bu değişme ünlülerin arasındaki gerileyici benzeşme münasebeti ile meydana gelmiştir. Bu yüzden burada da tekrarlamaya gerek duymuyoruz.

Metindeki örnekler: körüp (2-94) “görüp”, kögörüp (2-78) “yeşerip”, köşüştü (1-127) “görüştü”, künnördüyem (2-99) “günleri de”, wötürük (1-60) “yalan”, üyünjiz (5-115) “eviniz”, wölüp (6-8) “ölüp”, göşünñ (5-113) “etini”,

B. UZUN ÜNLÜLER

H. Özbay bu coğrafyada konuşulan Özbek ağzında görülen ünlü uzunluklarını bir kaç sebebe bağlamıştır. Özbay’a göre sayılı kelimelerde istikrarlı olarak uzunluğu sürdüren ünlülerin yanında diftonglaşma, ünlü birleşmesi, vurgu, düşen sesin telafi uzunluğu, alıntı kelimelerde korunan asli uzunluk ve komşu Türkmen ağzının tesiri gibi fonolojik olaylar ünlü

uzunluğunun başlıca sevelerindendir.¹⁴

Yukarıda anlatılan belli başlı sebeplerin hepsi bizim de tespit ettiğimiz ünlü uzunlukları doğrultusunda izah edeceğimiz nedenlerle örtüşüyor. Ancak son olarak açıklanan Türkmen diyalektlerinin tesiri tartışılmalıdır. Çünkü Türkmencenin Özbek ağzına etki bırakabilmesi için hakim durumda olması gerekiyor ki mesele söylediğimiz tam tersidir. Eğer bu ağızda bulunan ünlülerdeki uzunluğu ağzın kendisinin değil de başka bir dil ya da lehçeden geçtiğini kabul edecek olursak o da bizce Farsça olmalı. Zaten Farsçada hem hakimiyet hem de uzunluk mevcuttur.

Taradığımız metinde tespit ettiğimiz Türkçe ve alıntı kelimelerdeki uzun ünlülerin bazısı koruna gelen ünlülerdir. Bunun benzeri bazı diğer lehçelerde de mevcuttur.* Geri kalan uzun ünlüler ise aşağıda gösterdiğimiz diftonglaşma, telafi uzunluğu ve vurgu gibi bir takım ses olayları sonucu ortaya çıkmıştır. Normal süreli ünlülerin bahsinde sesler tanıtılırken fonolojik özellikleri açıklanmıştır. Buradaki örneklerde ise aynı seslerin boğumlanma açısından hiçbir farkı olmayıp sadece uzun haline şahit olmaktadır.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında tespit ettiğimiz uzun ünlüler şunlardır.

/ā, ā̇, ā̈, ā̉, ē, ō, ō̇, ī/

1. ASLÎ UZUN ÜNLÜLER

Uzunluğu asli derken kast ettiğimiz Türkçe kelimelerde kök hecede görünen ve genelde sabit olarak uzun soluklanan ünlüler, alıntı kelimelerde ise hangi hecede olursa olsun esas dildeki gibi korunan uzunluklardır. Bu konu ile ilgili H. Özbay'ın çalışmasında* ve hocam Ç. Pekacar'ın ağız incelemesinde benzer tespitler bulunmaktadır.*

¹⁴ H. Özbay, a.g.e., s. 18.

* konu ile ilgili bkz: Ç. Pekacar, *Pamir (Afghanistan) Kırgız Türkleri Ağızı*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara, 1995, s. 25-31.

* Konu ile ilgili bkz: H. Özbay, a.g.e., s. 19.

* Bkz: Ç. Pekacar, a.g.e., s. 23.

Anlaşılan Türk dilinin bazı lehçelerinde kök hecedeki ünlülerin bir kısmı öteden beri uzun olarak biliniyor. Genel Türk dilinin bir uzantısı olan bu ağızdaki kök hece uzun ünlülerini bu esasa göre asli uzunluk olarak tanıtmaya çalıştık. Taranan metindeki örnekleri aşağıdakilerdir.

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ātım (1-1) “adım”, āçılmaķçıñ (4-47) “açılacak”, āltı (5-5) “altı”, , āş (4-26) “bir sulu yemek”, āç (5-25) “aç”, āyinnı (3-34) “bir boy adı”, ālışıp (3-124) “güreşip”, bār (1-38) “var”, bāy (5-115) “zengin”, bāhşı (5-57) “falcı”, bāsmā (6-47) “basma”, cāşlar (1-151) “gençler”, çāpkıçediğ (6-17) “koşardı”, bārdım (1-126) “vardım”, dālıp (5-25) “gezip”, tārtıp (3-177) “çekip”, tāş (3-167) “taş”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āhırırağğa (4-54) “sonuna doğru”, (< Ar. آخر), nāmı (3-122) “şohretli, ünlü” (< Far. نامی), ānwārī (5-13) “dolap” (< Far. انوارى), zardālısı (3-102) “kaysısı” (< Far. زردآلو), cahād (3-73) “cihat” (< Ar. جهاد), pālīk (1-216) “ispanak” (< Far. پالک), pātşā (3-84) “paşa” (< Far. پادشاه), sālīm (2-139) “yaşım” (< Far. سال), şāyı < şāhi (4-21) “bir kumaş adı” (< Far. شاهی), sawāb-ıuçun (4-64) “sevap için” (< Ar. ثواب), şāptālı < şāft ālo (3-102) “şeftalı” (< Far. شفتالو), yād boğıçidi (3-13) “denirdi” (< Far. ياد).

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āhsak (5-75) “topal”, āldı (5-28) “aldı”, ātam (5-2) “babam”, bār (5-91) “var”, kâçıp (5-25) “kaçıp”, sâldı (5-71) “saldı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: kâblıgä (5-86) “yer adı” (< Far. کابل), sâzlä (5-11) “yap” (< Far. ساز).

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āḥsiyäg (4-13) “bir oyun adı”, āynıp (3-106) “değişip”, āyttım (1-107) “dedim”, āyırıp (6-58) “ayırıp”, bāreken (1-167) “varmış”, bāylap (1-40) “bağlayıp”, k̄āynatıbjırādı (4-54) “kaynatı verir”, āş (4-27) “bir çorba”, b̄ır yārim (2-29) “bir buçuk”, jātıp (5-85) “yatıp”, cāyīb (1-219) “yayıp”, çāyıp (4-53) “yıkayıp”. ācırık (6-14) “çim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āyıtı (5-19) “geliri” (< Ar. عايد), bikār < bekār (1-26) “boş” (< Far. بی کار), bolānı (1-215) “börek” (< Far. بولانی), nāylaştā < nā’ilac da (1-203) “caresiz de” (< Far.; Ar. نا علاج), nānnı < nānını (1-33) “yemeğini” (< Far. نان), k̄ālin < k̄ālin (1-150) “halı” (< Far. قالین), isābın (6-32) “hesabını” (< Ar. حساب), s̄ābık < s̄ābiq (4-96) “eski dönem” (< Ar. سابق), şāyı < şāhi (4-21) “bir kumaş adı” (< Far. شاهی), ḥāṛç < ḥārç (1-92) “harçlık” (< Far. خرج), yeşānımız (6-76) “pirimiz” (< Far. ايشان).

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āḫuwā (1-175) “bir oyun adı”, yāḥşı (6-92) “iyi”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āḥīram (1-8) (< Ar. آخر), tā (1-134) “ta, hatta”, wāqiye (1-59) “hadise” (< Ar. واقعه), dükānı < dükkāni (5-16) “dükkanı” (< Ar. دكان), rāwācımız (3-98) “adetimiz” (< Ar. رواج), ĩlācımız (1-117) “gücümüz” (< Ar. علاج), k̄ānı (5-120) “maden” (< Far. كان), günā (5-30) “günah” (< Far. گناه).

/ē/ ünlüsü

Metindeki örneği: bēşik (5-10) “beşik”.

/ī/ ünlüsü

Metindeki örneği: kılın (4-18) “gelin”.

/ō/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cōk (4-2) “yok”, hōb (2-6) “peki”, hōkız (5-74) “öküz”, kōbıs (1-181) “kopuz”, kōl (1-166) “el”, kōydum (4-37) “koydum”, wōğu (4-87) “oku”, wōl (4-29) “o işaret zamiri”, wōnda (4-14) “orada”, tōy (5-65) “düğün”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: cōrkeldı (1-91) “anlaştı” (< Far. جور). rōzā (5-100) “oruç” (< Far. روزه).

/ō̄/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örneği: kōp (3-19) “çok”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: mōtār (3-135) “araba” (< Far. موتر).

2. VURGUDAN DOLAYI ORTAYA ÇIKAN UZUN ÜNLÜLER

Görünen o ki her ses hadisesinin mutlaka bir sebebi olmalı ve bunun bir açıklaması yapılmalıdır. Eğer aşağıdaki örneklerde bir uzunluk varsa bu bir ses olayının sonucudur. Ancak bu örneklerdeki uzunlukların sebebini başka türlü açıklamaktansa vurgulaşma sonucu ortaya çıktığını kabul etmek daha doğrudur.

Kaynak kişilerin konuşma sırasında da benim dikkatimi çeken bir konu oldu bu. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi dar ünlülerle aynı kelimedede bulunan /a, ă, ä/ ünlüleri çoğu zaman uzatılarak ve üzerine bastırılarak telaffuz edilir. Zaten kalın ve dar ünlülerin normalden kısa olması kabul edilmiş bir konudur. Öyle ise bizce aynı kelimedede bulunan kısa ünlülere karşılık bu ünlüler vurgu yapılarak kelimenin canlı tutulmasını sağlamaktadır. Bu sebeple tabii olarak söz konusu sesler uzamıştır. Bunun yanında bazı kelimelerde olduğu gibi son hecenin ünlüsü, seslenme edatları ve ezgili bir biçimde söylenen edatların ünlüleri de zaman zaman uzatılarak söyleniyor. Biz bu uzunluğu ünlülerin üzerinde öne doğru yatay bir çizgi örneğin: /ā/ ile

göstermeye çalıştık.

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: alā çılıbır (1-144) “ala ip”, amādım (6-96) “almadım”, urādı (3-152) “vurur”, urúp turādı (3-150) “vuru verir”, còldāşımnıñ (1-43) “yoldaşımın”, bılāmıķ (1-223) “bir sulu yemek”, amāt (1-40) “tekne”, ulāk (6-17) “bir oyun adı”, wotāk (6-64) “ekinlerin içindeki yabancı ot”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: tārbyz (3-103) “karpuz” (< Far. تربوز), mollabegālı beķ (1-5) “kişi adı” (< Ar. على).

/ā/ ünlüsü

Metindeki örnekler: cılāydı (1-251) “ağlar”, cıpkānı (1-225) “yufkayı”, worāydı (4-71) “çevirir”,

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ilgārı (4-69) “geçen dönem”, ināk (4-28) “iynek”, hānā < hey ana (1-166) “işte o”, körgāmıς çok (4-103) “görmedik”, āsāñ (5-105) “sonra”, kūrāğı (5-67) “kürek kemiği”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āmıķını (6-11) “amca” (< Ar. عمك), hār (1-52) “her” (< Far. هر), āsıl < āsl (1-186) “gerçekte” (< Ar. اصل), gābını (4-105) “lafını” (< Far. گپ), kāmpır (6-100) “nine” (< Far. کمپیر), mārüm (3-137) “mahrum” (< Ar. محروم), qārıbedı (6-92) “yakındı” (< Ar. قريب).

/ē/ ünlüsü

Metindeki örnekler: ēy (3-179) “bir ünlem”, hēy (3-184) “bir ünlem”, bēti (4-49) “yüzü”, kēlip (1-19) “gelip”.

/ĩ/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: äynālĩb (2-96) “dölaşıp”, kılĩb (1-134) “yaparak”, külip (1-110) “gülüp”, ĩy (1-173) “tamam”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: hĩç (1-192) “asla” (< Far. هیچ),

/õ/ ünlüsü

Metindeki örnekler: wõkutıpa (5-69) “okutmuş mu”, kõşıldım (5-25) “birleştım”.

3. DİFTONGLAŞMA VE TELAFİ UZUNLUĞU

Diftong veya ikili ünlüleşme Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında sıkça görölmektedir. Şimdiye kadar karşılaştığımız ikili ünlüler birkaç sebepten meydana gelmiştir. Bazen bir ünsüzün düşmesi ile iki ünlü birleşirken bazen de ünlü ile biten bir kelime arkasından gelen ve ünlü ile başlayan diğerkelimeyle birleşerek ikili ünlü olayına sebep olmaktadır. Bunun en basit örneği Özbekçede /-a/ geniş zaman eki ile iktidarlık eylemi bildiren /aI-/ fiilinin birleşmesinden doğan ikili ünlüleşmedir.

Telafi uzunluğundan kastımız ise, bazı Türk Lehçelerinde olduğu gibi bu ağızda da zaman zaman aşağıdaki hususlardan ortaya çıkan ünlü uzunluklarıdır. Ses düşmesi, hece düşmesi, hece kaynaşması ve düşmekte olan zayıf ünsüzlerin tesiri yanındaki ünlünün uzamasına neden olan başlıca hususlardır. Bunun dışında bazı sürekli ve sızıcı ünsüzlerin gevşek telaffuz edilmesi de yanındaki ünlünün uzun boğumlanmasına sebep olmuştur.¹⁷ Netice olarak bu olayı burada telafi uzunluğu adı ile inceledik.

/ā/ ünlüsü

Metindeki örnekler: bermān < beri taman (5-45) “bu taraf”, tokuyālmıyman < tokuya almāymān (4-75) “dokuyamıyorum”, tiğālmasedim < tigā almās edim (1-164) “dikemezdim”, tāı < taķı (4-71) “tekrar, yine”,

¹⁷ A.g.e., s. 24.

woyāda < o yaqida (4-83) “o tarafında”, hışırā < hışırağı (4-110) “yakın akrabası”, bâwāmız (6-3) “babamız”, qışlāmızda < qışlağımızda (3-207) “küyümüzde”, woynāçidik < oynağıç edik (4-13) “oynardık”, tamağ pamānı < tamağ pamağını (4-101) “damağını”, sazağāmız joğ < saslağanımız joğ (2-66) “yapmadık”, tapkānı < tapgānini (4-108) “bulduğunu”, āğ (3-214) “beyaz, ak”, yāğnı (4-73) “tarafını”, ulāğı (3-131) “oyun adı”, nārgı (1-9) “diğer”, worāğıçı (4-82) “çevirecek şeyi”, coğālıp (6-99) “kaybolup”, çığārıp (1-226) “çıkarıp”, tā < tağı (6-38) “başka, yine”.

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: kâğaneken (6-14) “kalmış”, âwşup (3-132) “değişip”, cāwğa (1-225) “yağın içine”, tawup (1-33) “bulup”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: nāwrusku < nāwroz ku (1-234) “nevruz ise” (< Far. نوروز), pālāw (1-213) “pilav” < pālāw (< Far. پلو), şorāwiniğ < şorāwiniğ (3-64) “Rusun”.

/ā/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āpkıp < alıp kelip (4-81) “getirip”, kұdāğıymıs (1-100) “dünürümüz”, bīrāwū (3-165) “birisi”, sāl (4-99) “biraz”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: dāwlét (1-20) “devlet” (< Ar. دولت), gārtāy < gārd dey (3-180) “biraz” (< Far. گرد), sāğır (6-8) “yetim” (< Ar. صغير).

C. YARI UZUN ÜNLÜLER

Yarı uzun ünlüler derken yukarıda uzun ünlülerin bahsinde anlatılan sebeplerden dolayı ünlülerdeki mevcut uzunluğun tam olmadığını kastediyoruz. Asli uzun ünlülerdeki uzunluk bazı dış etkilere dolayı ya da kendiliğinden zaman zaman kısalır. Bunun gibi asli olmayan uzunlukların sebebi de güçsüz oldukça uzunluk da zayıf kalır. Dolayısıyla ünlülerdeki

uzunluk yarım kalır ve aşağıdaki fonetik yapılar ortaya çıkar.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında bulunan yarı uzun ünlüler şunlardır.

/à, à, à, è í, í, ò, ò, ò/

1. ASLÎ YARI UZUN ÜNLÜLER

/à/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: àlíp (1-106) “alıp”, àlmışı (3-30) “altmış”, àtam (3-11) “babam”, bàr (5-37) “var”, àzıkamdı (5-42) “azığımı”, bàşını (1-40) “başını”, buhàra (3-13) “yer adı”, hâtinnarda (5-35) “kadınlarda”, càzık (2-77) “yayık”, yàrım (4-55) “yarım”, bàğıçedík (1-22) “giderdik”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: àhı (5-27) “son” (< Ar. آخر), bākımànda (5-43) “bundan başka” (< Ar. باقى), namàz < namāz (1-256) “bayram” (< Far. پادشاه), patışàlık < pādişāhlık (2-22) “padişahlık” (< Far. پادشاه), mäh’símcàn (1-44) “bir lakap” (< Far.; Ar. مخدوم جان), diykàn < dehkān (2-53) “çiftçi” (< Far. دهقان), hırmàndı (5-40) “harman” (< Far. خرمن), ınkılàptıñ < inqılabnıñ (3-69) “devrimin” (< Ar. انقلاب), māl < māl (2-41) “mal, varlık” (< Ar. مال) tamàmı (5-46) “hepsi” (< Ar. تمام).

/à/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: àhşam (3-56) “akşam”, bàredı (1-32) “vardı”, bàhşı (5-55) “falcı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: àyıtı (5-17) “geliri” (< Ar. عاید), çayı (1-51) “çayı” (< Far. چای), cındar (5-54) “içinde cini olan kimse” (< Far. جیندار), çardarada (3-58) “yer adı” (< Far. چهاردره).

/à/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: àstığä (5-25) “altına”, àyd (5-93) “söyle”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: nıkäyige (6-12) “nikahına” (< Ar. نكاه), günâyäm (5-31) “günah da” (< Far. گناه), hălî (5-20) “şimdi” (< Ar. حال).

/è/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bèk (3-86) “bey”, bèş (3-21) “beş”, cèrden (6-4) “yerden”, kèlîb (1-17) “gelip”, kèlnîm (1-125) “gelinim”, tèrîp (2-28) “toplayıp”, yèğîz (1-12) “ikiz”, yènd (1-79) “artık, şimdi”, yèştemen (1-143) “işitiyorum”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: pèşkawuz (5-90) “süngü” (< Far. پیش قاوز).

/ò/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: còldāşımınî (1-43) “yoldaş”, hòkuz (5-73) “öküz”, kòp (1-20) “çok”, kòymäydî (3-212) “bırakmaz”, jòk (5-17) “yok”, tòn (3-174) “en üstten giyilen elbise”, wòtîz (1-32) “otuz sayı”, tòğaradanedî (2-48) “doğaradan idi”, şònî (5-101) “onu”, wònda (1-67) “o dönemde”, tòy (1-138) “düğün”, tòb (3-150) “top”, tòk (5-25) “dok”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: hòb (1-89) “peki” (< Far. خوب) mòt (1-81) “moda”, zòr (1-229) “iyi, güçlü” (< Far. زور).

/ò/ ünlüsü

Metindeki örnekler: çòl (1-22) “çöl”, kòp (1-53) “çok”, kòzgä îlmäydî (4-19) “beğenmezler”, kòpîrî (3-167) “köprü” wòzlärî (4-20) “kendileri”, wòtürûk (1-60) “yalan”, tòşök (2-63) “döşek”, tòrt (3-173) “dört”, gòrünü soräysma (4-26) “sormayın”.

/ö/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örneği: köbêken (1-62) “çokmuş”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: gòşîñî (5-66) “etini” (< Far. كوشت).

2. SES OLAYLARINDAN ORTAYA ÇIKAN YARI UZUNLUKLAR

Aşağıdaki yarı uzun ünlülerin sebebi olarak gösterdiğimiz ses olayları, uzun ünlüler bahsinde Vurgudan dolayı ortaya çıkan uzun Ünlüler, Diftonglaşma ve Telafi uzunluğu başlıkları altında açıklanmıştır. Aynı meselenin burada da tekrarlanması bir nevi vakit kaybıdır. Ayrıca iki başlığın örneklerini bir arada toplayarak göstermemiz de başlık kalabalığını engellemek suretiyle olmuştur. Zaten bu ağızdaki ünlü uzunlukları eğer hakkıyla ele alınacaksa ayrı bir çalışma konusu olacak kadar karışıktır. Dolayısıyla biz burada konuyu pek uzatmadan toparlamaya çalışıyoruz. Konuyla ilgili metindeki örnekler aşağıda verilmiştir.

/â/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: apârı < alıp bardı (5-65) “götürdü”, bolâdı (2-64) “olur”, kılâdı (1-243) “yapar”, coğâlıp (3-108) “yok olup”, çığâdı (6-64) “çıkar”, şulârdı (1-152) “şunları”, maynâğı (3-188) “bahsi geçen şey”, kılâlmadık (1-36) “yapamadık”, nârğı (2-4) “öteki”, sâp (5-62) “salıp”, târtkij (2-64) “sıkacak”, wollâtım (5-59) “otlatım”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: pâhta < pâhtâh (3-94) “pamuk” (< Far. پخته), wâktida < wâqtidâ (4-12) “zamanında” (< Ar. وقت), hâkığa < hâkkığa (4-66) “hakkına” (< Ar. حق), târbız (3-93) “karpuz” (< Far. تربوز).

/â/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: buğdây (3-93) “buğday”, çağatâyammesmiz (6-1) “çağatay da değiliz”, kılâdı (1-237) “yapar”, kışlâğımıs (6-66) “köyümüz”, wötîp jâtır (1-213) “geçiyor”, kaçıp (3-61)

“kaçıp”, mâydasın (6-90) “küçüğünü” zâğara (4-23) “mısır ekmeği”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: wâhtığa (5-40) “zamanında” (< Ar. وقت).

/â/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çälâdı (1-244) “çalar”, sümälâğım (4-34) “sümelek de”, tērāk (3-100) “kavak ağacı” körgām çok (5-23) “görmedim”, küşâğı (5-67) “küreği”, tâğın (5-102) “yine”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: âşılku (3-84) “aslında ise”(< Ar. اصل), makkä (3-94) “mısır”, âwlêlli (1-25) “evladlı” (< Ar. اول), ğârıptı (1-22) “fakiri” (< Ar. غريب), câyı (1-35) “yeri” (< Far. جای), hâşiye (2-62) “bir süs eşyası” (< Ar. حاشیه), kāsābākārdān (3-137) “meşgalesinden” (< Far. کار), mardımge (1-63) “halka” (< Far. مردم), möwâlî (3-102) “meyveli” (< Far. میوه), nâzırlığı (3-82) “köleliğini” (< Ar. نذر), prākı (3-105) “kavun adı” (< Far. پیرکی), qādım (3-4) “eski” (< Ar. قديم), wâhtān (5-45) “eskiden” (< Ar. وقت), ğābımız (6-5) “sözümüz” (< Far. گب), ğūlmād (5-87) “kişi adı” (< Ar. گل محمد), mānışını (5-99) “anlamını” (< Ar. معنى), mardıkeriğe (6-46) “işçi” (< Far. مردکار).

/è/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çèber (1-158) “becerikli”, cībèk (1-54) “ipek”, dèdım (1-50) “dedim”, berèmis (1-91) “veriyoruz”, pışırèmış (1-230) “pişiririz”, kelèdı (1-25) “gelir”, köbèdı (2-14) “çoktu”, yenèsı (1-15) “annesi”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: şırèsini (1-223) “tatlısını” (< Far. شیر), mètır < mitr (1-188) “metre” (< Far. متر).

/é/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: héy (5-43) “seslenme edatı”, néçä (5-69) “beya”, āllayéy (6-45) “şaşırdığında söylenir”, bızdé (5-94) “bizde”, çüñküllép (6-101) “anlaşarak”, dép (5-108) “dep”, üşté (6-42) “üç tane”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: gābıñjızém (6-7) “konuşmanız da, né (5-27) “Farsça olumsuzluk bağlacı”.

/í/ ünlüsü

Metindeki örnekler: yəhşí (1-51) “iyi”, alíp (2-76) “alıp”, kelín salamdí (1-136) “gelin selamı”.

/í/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bolíp (2-78) “olup”, cāyılíp (4-94) “yayılıp”, cıyătígān (1-211) “yiyecek”, kättesíyedıñ (1-198) “büyüğü idin”, kıyím (1-234) “giyim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: mākkeyí (2-114) “mısır” (< Far. مكه ئى), säyíl (1-237) “eğlence” (< Far. سیر).

/í/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bır (1-182) “bir”, cerí (1-69) “yeri”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: kāmpır (1-38) “nine” (< Far. كمپير).

Ç. KISA ÜNLÜLER

Bu ağızda bulunan ünlülerin açıklanması gereken fonolojik özelliklerinden biri de bazılarının telaffuz sırasında normalden kısa soluklanmasıdır. Kunduz ağızını yakından inceleyen H. Özbay’ın belirttiğine

göre vurgu nasıl bir ünlünün uzamasına sebep oluyorsa vurgusuzluk da ünlülerde kısalığa yol açıyor. Kunduz ağzındaki ünlülerin kısalmasını da vurgusuzluğa bağlayan Özbay birkaç örnekte tespit ederek bu durumu düşmekte olan ünlünün bir önceki merhalesi olarak izah etmiştir.¹⁸

Bu isabetli yaklaşımı da kabul etmekle birlikte araştırdığımız metinden yola çıkarak şunu diyebiliriz ki kısa diye gösterdiğimiz ünlüler için aynı zamanda zayıf da diyebiliriz. Çünkü düşmekte olan ünlünün bir önceki merhalesi olarak açıklanan bu durumda ünlü kısalıktan ziyade zayıf boğumlanmaktadır. Zaten bazı ünlüler özellikle dar sıradan ünlülerin bazıları normalde de kısa olarak biliniyorsa söz konusu ünlülerin düşmesinden önceki merhalesi zayıflıktır.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında da kısa veya zayıf diyebileceğimiz bazı ünlüler tarafımızca tespit edilmiştir. Genelde dar ünlülerde görünen bu ses olayı bu ağızda da vurgusuz olan hecelerde görünmektedir. Türkçe ve alıntı kelimelerde aynı derecede olmak üzere kısa ünlülerin zaman zaman düştüğü de göze çarpıyor.

Bu ağızda tespit edilen kısa veya zayıf ünlüler şunlardır:

/ă, ă, ĩ, ĩ, ũ, ũ/

/ă/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ă (3-50) “bir ünlem”, ăt (3-103) “at”, şĭnnă (3-77) “şundan”, mĭnă (5-63) “işte”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: ħănăyam (3-25) “ev de” (< Far. خانه).

/ă/ ünlüsü

Metindeki örneği: ă (3-104) “bir ünlem”.

/ĩ/ ünlüsü

¹⁸ H. Özbay, a.g.e., s. 34.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: barīb (5-24) “varıp”, aldığa (1-85) “yanına”, tağanı (1-7) “dayının”, maydásını (6-90) “küçüğünü”, çığıp (2-139) “çıkıp”, woyını (3-143) “oyunu”, woyñāğıçıydı (3-143) “oynardık”, siyaşallarımız (3-200) “kadınlarımız”, zāmānımista (2-67) “dönemimizde”, şālını (6-62) “pirinci”, mına (6-72) “işte”, hämsäylarımızda (3-175) “komşularımızda”, yadımnan (2-139) “aklımdan”, aytıp (2-90) “söyleyip”, qālını (1-123) “mehirini”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: āyıldı (2-31) “geliri” (< Ar. عائد), kâbılılar (3-81) “kişi unvanı” (< Far. کابلی).

/ï/ ünlüsü

Metindeki örnekler: iyini (3-62) “evini”, iyirip (2-50) “eğirip”,

/î/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: äyteredî (1-8) “derdi”, älî (1-40) “bahsi geçen şey”, pıçî (1-92) “çok az”, bîr (1-200) “bir sayı”, bîtip (5-16) “böyle edip”, pışırıp (1-220) “pişirip”, äpkilibirädî (4-92) “getirip verir”, iyini (3-73) “evini”, köbıräğî (3-100) “çoğu”, üyläññänñinî (3-213) “evlenmiş olanının”, häççälärinî (4-93) “çatallarını”, ämākışî (3-68) “amca çocuğu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: hälî (2-122) “şimdi” (< Ar. حال), wäzîpe (1-28) “resmi görev” (< Ar. وظيفة), îlācımıs (1-117) “çaremiz” (< Ar. علاج).

/ũ/ ünlüsü

Türkçe kelimelerdeki örnekler: womūrâwğa (6-21) “göğsü”, kozũ (6-27) “kuzu”, şũnu (1-155) “şunu”, dâwüş (1-174) “ses, seda”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: huşüyāredî (2-33) “akıllı idi” (< Far. هوشیار).

/ü/ ünlüsü

Metindeki örnekleri: görünü soräysma (4-26) “böşver”, bölünüp (1-174) “bölünüp”, şöytüp (4-66) “öyle edip”.

D. İKİZ ÜNLÜLER

Birçok Türk lehçesinde olduğu gibi bu ağızda da zaman zaman aynı hece içinde iki ayrı ünlü yan yana gelip aynı nefeste telaffuz edilerek ikiz ünlü olayını ortaya çıkarmaktadır. Uzun ünlülerin bahsinde anlatıldığı gibi bazen bu iki ünlü kaynaşarak bir uzun ünlü haline gelebilmektedir ve daha sonra uzunluğunu kaybederek tek normal süreli ünlü haline dönüşen örnekleri de mevcuttur.

Ünlülerin ikizleşmesi bilinen birkaç sebepten dolayı oluşmaktadır. Bazen birleşen iki ünlünün arasında kalan ünsüzlerin erimesi ile bazen de ünlü ile biten bir kelime başka bir ünlü ile başlayan kelime ile birleşince ünlü ikizleşmesi ortaya çıkıyor. Söz konusu ikizleşmede yan yana gelen ünlünün iki ögesi aynı ünlü ve boğumlanma süreleri eşit olur ya da farklı olur. İki ögesi aynı olunca eşit ikiz ünlü meydana gelir. Eğer farklı olursa o zaman birinci ögesindeki ünlü ikincilere göre ya dar ve süreksiz olur veya tam tersi birincisi olursa yükselen ikiz ünlüler, ikincisi olursa alçalan ikiz ünlüler deriz. Aşağıda sıralarına göre örneklendirilmiştir.

1. EŞİT İKİZ ÜNLÜLER

aa: kaanda < kalğändä (4-24) “kaldığında”.

ää: ciynaqaänä (1-258) “mezar ziyaretine ise”, sädäqääytíp (4-66) “sadaka niyeti ile”, şäärgä (5-25) “şehir”, määytīm (5-63) “ben dedim”, änsääytti < ansan aytti (5-78) “sonra dedi”, kītabıgääm (5-95) “kitabında da”,

ee: deeredi (2-33) “diyordu”.

2. YÜKSELEN İKİZ ÜNLÜLER

aā: yaāşıp (3-172) “ve ya en fazla”, woŋaālıp bar < onga alıp bar (3-184) “ona götür”.

āa: sūtkaānsan (2-81) “sora sütün içine”.

eā: miŋeālıştırdı (6-30) “ile güreş tutmaya zorladı”.

eā: niŋeāpaŋğamnıyām (1-103) “ne götürdüğümü de”.

eā: meāytım (1-42) “söyledim”, keseānā (1-89) “gelirse”, keāmmā < kelgen me? (3-108) “gelmiş mi acaba”, sizgeāytäyın (2-113) “size söyleyim”.

iā: minīāyıp kıladı (4-15) “bunu ise ayıplar”.

iā: basmanıārasta (6-48) “çalı çırpının arasında”, ƙalıŋ palınıām (6-95) “başlık parası da”, ƙızınıāldım (6-100) “kızı ile evlendim”.

iā: tabadıāğer (2-123) “bulur her halde”, tārmaştıāyt (6-86) “söylemeye zorladı”.

iā: qīāneke < ƙılğān eken (1-71) “yapmış”.

ie: çineƙçiedik (2-26) “pamuk toplardık”.

iā: hāliānā (6-55) “şimdi ise”.

iē: hāliēm (4-68) “hala”.

iū: nāperdiūstüğe (6-24) “kişinin üzerine”.

iō: bāndiōp (3-82) “gözüne alınır”.

ua: wonuāsan (4-70) “sonra onu”, şonuāsan (4-43) “sonra onu”.

oa: woalāpıçāhlar (3-108) “kavun adı”.

oā: woāqā (6-94) “o tarafta”.

3. ALÇALAN İKİZ ÜNLÜLER

āi: beryādan (4-95) “bu tarafından”, woynāçidik (4-13) “oynardık”, yādan < yağdan (4-73) “tarafından”, hıırāı (4-110) “akrabası”, köbürāı (4-23) “bir çoğu”, kāçiydi (4-47) “kalırdı”, tāı < tağı (6-38) “başka”.

aā: arasığāığı (1-225) “arasına onu”.

ai: ustaımamalı (5-1) “kişi adı”.

āā: çoktaāı (3-162) “artık yokki”.

au: çaşımdauyländim (4-1) “yaşımda iken evlendim”.

au: gudaıgāüzeredi (2-115) “devlete öderdik”.

āi: bāisabı (3-26) “göre, nazaran”.

äu: bersäuylänämän (3-163) “verirse evlenirim”.

āo: pähsāop (2-71) “kat kat olup”.

ei: barei < bar edi (4-103) “vardı”.

ei: beıntıpağ (3-65) “ittifaksız”.

ÜNLÜ UYUMLARI

Hem Eski Türkçe hem de Çağatayca’da var olan fakat bazı eklerin sadece yuvarlak ya da düz biçimde oluşundan aksayan ünlü uyumu Kunduz ağzında büyük ölçüde mevcuttur. Ancak Türk dilinin hemen hemen bütün ağızlarında görüldüğü gibi Kunduz ağzında da bazı fonolojik sebeplerden bozulmuştur. Uyumun aksamasına neden olan husus da ağızdaki varlığını

daha çok hissettiren bazı fonolojik hadiselerdir. Bunlar da dille ilgili oldukları için bir uyumsuzluktan ziyade kuralların çatışmasından ve birinin öbürüne hakim olduğundan bahsedilmelidir.¹⁹

Malum olduğu üzere bu coğrafyada konuşulan Özbek ağızı standart dile aykırı olsa da Genel Türk dilinin ses uyumlarını korumaktadır. Genel olarak köklerde veya kök ve eklerde bir kelimenin bütün ünlüleri kalınlık-incecik ve düzlük-yuvarlaklık bakımlarından birbirlerine benzerler. Ünlülerin arasındaki bu uyum bazen bozuldu ise de oldukça belirgin ve kuvvetlidir. Hatta yabancı dilden alınan kelimeler de büyük ölçüde bu uyuma uydurulmuştur.

Biz bu ağızda ünlülerin arasındaki kalınlık-incecik ve düzlük-yuvarlaklık uyumunu incelerken yukarıda da belirttiğimiz gibi uyumun genelde kuvvetli ve kapsayıcı olduğunu gördük. Ancak söz konusu uyumu bozan birkaç durum da olmuştur. Dolayısıyla örnekler kısmında uyuma giren kelimelerden örnek göstermektense uyum dışı belli başlı hususlardan örnekler derlemeyi daha uygun gördük.

A. KALINLIK-İNCELİK UYUMUNUN BOZULMASI

Bu ağızda kalın ünlüyle başlayan kelimelerin kalın ünlüyle, ince ünlüyle başlayan kelimelerin ise ince ünlüyle devam etmesine büyük ölçüde riayet edilir. Ancak tersi bir durum da her zaman için söz konusu olabilmektedir. Bu durum daha çok tam tamına kalın veya ince sıralı ünlüler için geçerlidir. Ara ünlüler ise ya kendi aralarında uyum sağlar ya da hangi taraf güçlü ise o tarafa tabi olur. Örneğin /ä/ ünlüsü kalın ünlülerle çok az hece kurar; demek ki ince olan tarafı ağır basıyor.

Gerek eklerde olsun gerek kelime kökünde ünlüler yukarıdaki özellikler bakımından birbirine uyarken zaman zaman dış etkiler yüzünden söz konusu uyum bozulmaktadır. Bazı alıntı kelimelerin uyum sağlamadığı durum dahil olmak üzere inceltici veya kalınlaştırıcı özelliği olan bazı ünsüzlerin ünlülere

¹⁹ A.g.e., s. 23-24.

yansıyan tesiri, eklenen yardımcı fiillerin uyum dışı kalması, Farsçadan geçen olumsuzluk gösteren /be-/ ön eki ve Türkçe tek şekilli bazı ekler bu uyumu bozan başlıca nedenlerdir. Söz konusu uyumun bozulduğu örnekler aşağıda gösterilmiştir.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: âwzâçîqqâ (1-221) “iftar için”, bîrâwu (3-150) “birisi”, üylämmäkçingâ (3-162) “evlenmek için”, yeşitâyappan (1-232) “işıtiyorum”, bozarğân (1-22) “solgun olan”, ketâtîğan (1-54) “gidecek olan”, tayâh (3-89) “dayak”, âwuredî (1-67) “ağır idi”, amâğîçedî (4-109) “almazdı”, boğuçıydî (4-69) “olurdu”, buğdeylâr (4-47) “buğdaylar”, şâwqum (1-128) “gürültü”, dâbırādî (1-244) “davul çalır”, ustayemes (2-110) “usta değilim”, alaberesîz (2-79) “alı verirsiniz”, betus < be tuz (2-86) “tuzsuz”, suğânâq (1-145) “yüzsüz”, ânâwsunu (1-165) “diğerini”, âwurrâh < ağırrak (1-92) “daha ağır”, hokûnî (1-126) “o gün”, wonâkî (3-41) “on iki”.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: nâwur < rawn (3-158) “sıra” (< Far. راون), benawa (1-205) “biçare, zavallı” (< Far. بی نوا), âhîram < âhîr hām (1-8) (< Ar. أخير), diykân < dehkân (2-53) “çiftçi” (< Far. دهقان), niṣmrāy (3-158) “yolun yarısı” (< Far. نیم راهی), ḥiyısını < ḥelisini (3-79) “bir çoğunu” (< Far. خیلی), iftârda (1-221) “iftar” (< Ar. افطار), berdiyu < beredi wâ (3-65) (< Far. و), âlhâmdıla < âlhâmdü lillah (2-100) “elhamdu lillah” (< Ar. الحمد لله).

B. DÜZLÜK-YUVARLAKLIK UYUMUNUN BOZULMASI

Küçük ünlü uyumu da denilen bu uyum, bir kelimedeki düz ünlülerden sonra düz ünlünün gelmesi, yuvarlak ünlülerden sonra ya dar-yuvarlak ya da düz-geniş ünlülerin bulunabilmesidir. İncelediğimiz ağızda bu uyum bir takım aksaklıklarla karşı karşıya olsa da genel anlamda mevcuttur. Zaten bu uyum

Türkçenin hiçbir tarihi ve çağdaş lehçelerinde tam anlamıyla bulunmamıştır.²⁰

Uyumun yaygınlaşmasını engelleyen ve kapsamlılığını kısıtlayan hususlar da ağzın başka bir fonolojik kuralının daha etkin olmasından kaynaklanmıştır. Mesela ünlülerin kendi aralarında daha çok yoğunlaşan ilerleyici ve gerileyici benzeşme ve bazı ünsüzlerin tesiri düzlük-yuvarlaklık uyumunu aksatmıştır. Kelimenin baş hecelerinde yuvarlak ünlü bulununca bazen kendisinden sonra gelen düz-geniş ünlünün yuvarlak olmasını sağlamıştır, yuvarlak ünlüden sonra gelen dar-yuvarlak ünlüler de bazen takip eden kelimenin ünlülerinden etkilenerek düz olmuştur. İlk hecelerde bulunan ünlü düz ise son hecelerdeki ünlüler kelimede bulunan çift dudak /w/ ünsüzünden dolayı yuvarlak olmuştur. Dolayısıyla bu durumlarda ünlülerin arasındaki düzlük-yuvarlaklık uyumu böylece bozulmuştur. Bunun dışında bazı eklerin uyuma girmemesi ya da birtakım alıntı kelimelerin uyum dışı kalması bu sistemi bozan hususlardır.

Yukarıda olduğu gibi biz burada uyuma giren örnekleri değil uyumun dışında kalan kelimeleri örnek göstermeye çalışacağız.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: coğodũ (1-194) “yoktu”, tokũdım (2-56) “dokudum”, trũppıs (1-214) “duruyoruz”, unũnı (1-223) “ununu”, şũtĩp < şunday etip (1-42) “şöyle edip”, ũzĩp (4-73) “koparıp”, ölgĩnçä (3-212) “ölene dek”, çöllĩk (3-38) “yer adı”, boğũçıydĩ (4-69) “olurdu”, şumnuğıyãm (4-16) “kötü niyeti de”, cergedewũr (1-134) “yere kadar”, lũkkũ (1-154) “toptan”, cũğörũ (2-69) “darı”, köğörũp (2-78) “yeşerip”, künnördũyem (2-99) “günleri de”, kögjõtũl (2-133) “bir hastalık”, bĩrũw bĩrũwũdũ < biregu bireguden (4-104) “biri birinden”, köçköndeyop (1-184) “göçmuşe benzeyerek”, cörgöglep (2-125) “kundaklayıp”, cürögũde < yũregide (1-260) “yũreginde”, çölgũ < çölge (2-35) “çöle”, köjũ < köce (2-114) “bir yemek”, töğösis (2-59) “dökersiniz”, yeköwnĩ < yekegunu (1-134) “ikisini”, äwķõt (1-230) “yemek”,

²⁰ Ç. Pekacar, a.g.e., s. 43.

lückkõ (1-154) “toptan”, tõrügödawur < törüge dawur (1-154) “yükarıya kadar”, künnõñ küngẽ (1-81) “günden güne”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: äwöl < äwwäl (2-113) “önce” (< Ar. أول), hõrök < hõrāk (1-229) “yemek” (< Far. خوراک), köçö < koçäh (1-113) “sokak” (< Far. كوچه), särwör (1-94), çõptıñ < çobnıñ (1-40) “ağacın” (< Far. چوب), mötör < motär (1-134) “araba” (< Fr. motor), cüda < cudā (4-55) “daya, beya” (< Far. جدا), nāwur (3-158) “sıra” (< Far. رون).

ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

Bilindiği gibi ünlüler ya komşu hecedeki ünlülerin ya da yanlarındaki ünsüzlerin tesirleri altında değişirler . Bazı ünsüzlerdeki özelliklerin ünlülere aktarılmasında o ünlünün aldığı etki şekline göre ünlü değişimleri de türlü bölümlere ayrılır. Ünlü değişimleri, ünsüzlerin veya diğer ünlülerin, ünlülere olan etkilerinin sonucudur. Tesiri ne olursa olsun bu bölgede konuşulan Özbekçedeki ünlü değişikliklerini şu şekilde sınıflandırabiliriz.

A. KALIN ÜNLÜLERİN İNCELMESİ

Kalın sıradan olan ünlüler bu ağızda zaman zaman değişerek ince sıradan bir ses değerini kazanır. Tabii olarak bu dönüşüm sırasında bir fonolojik mesafeyi geçmek zorundadır. Aradaki mesafeyi geçerken bazen bizim tanımlayabileceğimiz bir fonetik istiklale sahip olur ve bir alafonik özellik taşıyabilir bazen de olmazlar. Örneğin: kalın sıradan olan /a/ ünlüsü /ä/ sesine dönüşürken önce aradaki /a/ sesi değerini kazanmıştır. Aşağıdaki ses olaylarında ara ünlüler de diyebileceğimiz bu ses değerini tespit edebildiğimiz kadar göstermeye çalışacağız.

a > ʌ > ä Değişmesi

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında kalın sıradan olan /a/ ünlüsü bazen /b, c, ç, d, j, l, s, r, t, y, z/ gibi ünsüzlerden dolayı bazen de kelimede

bulunan ince ünlülerin tesiriyle önce yarı kalın /a/ ünlüsüne dönüşür sonra da daha ince boğumlanan /ä/ sesine döner. Aşağıdaki örneklerde bu ses olayını görmek mümkündür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: äsäniz (1-162) “alsanız”, äytip (1-197) “söyleyip”, bîhärädän (3-108) “yer adı”, cälänaç (1-25) “çıplak”, çäkirdik (1-83) “çağırdık”, kımäydiku (3-193) “yapmaz ki”, kaçıp (3-153) “kaçıp”, täqir (1-153) “kilim”, toquyälmäydı (4-74) “dokuyamıyor”, woñä (1-131) “ona”, woräysiz (2-59) “çevireceksiniz”, tohtägän (1-134) “duran”, äwzäçiqqä (1-221) “iftar için”, aţamnıñ (1-2) “babamın”, aldıradı (1-25) “aldırır”, bäläsı (1-141) “çocuğu”, buğdaydı (4-46) “buğdayı”, jatır (1-21) “yatıyor”, worüstä (2-7) “Rusda”, tutqanda (1-52) “tuttuğunda”, äppäq (2-80) “bembeyaz”, çäqäläk (2-124) “bebek”, başqä (1-81) “başka”, başäynä (1-185) “bir takı”, tayäh (3-89) “dayak”, alaça (2-19) “bir bez türü”, tüşämiz (3-193) “anlarız”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: şäyı < şāhi (4-21) “bir kumaş adı” (< Far. شاهی), istípä < istifā (1-72) “istifa” (< Ar. استيفاء), bolānı < bolāni (1-215) “börek” (< Far. بولانی), ızapa < izāfāh (2-42) “fazla” (< Ar. اضافة), hıyanat < hıyānāt (3-75) “ihamet” (< Ar. خيانة), pıyas < piyāz (1-216) “soğan” (< Far. پیاز), inşalla < inşāallah (1-11) (1-8) “inşallah” (< Ar. انشاءالله), ädämdı < ädāmni (1-204) “insanın” (< Ar. آدم), häşşermetbāy (1-2) “kişi adı” (< Ar. حاجى شيرمحمد), wāqiye (1-59) “hadise” (< Ar. واقعه).

a > ä > e Değişmesi

Çoğu alıntı kelime olmak üzere Türkçe kelimelerde az örneği mevcuttur. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Farsça ve Arapça dillerinden alınan bazı kelimelerdeki /ä/ ünlüsü bu ağızda özellikle birinci heceden sonra /e/ ünlüsü ile karşılanmaktadır. Burada kastettiğimiz değişikliğin ana kaynağı işte budur. Türkçe asıllı iki kelimeye görünmüştür. Onda da bilindiği gibi /a/

ünlüsünü yanındaki /y/ ünsüzü inceltmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: buğdey (4-24) “buğday”, başdeyken (1-127) “başında imiş”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: äsetten < äsäd (2-26) “äset ayından” (< Ar. اسد), ämelde < hämäl (2-36) “hämäl ayında” (< Ar. حمل), ägber < äkär (1-97) “kişi adı” (< Ar. اكبر), dârbeder < dârbädär (1-204) “vurdum duymaz” (< Far. دريه در), hâber < hâbär (1-147) “haber” (< Ar. خبر), kâsel (2-128) “hasta” (< Ar. كسل), käse < kāsäh (2-96) “tabak” (< Far. كاسه), hūsen < hūsäyn (1-204) “kişi adı” (< Ar. حسين), mäselen < mäsälän (3-155) “mesala” (< Ar. مثلا), mäkkem (1-168) “sıkı”, mähset < mäqsäd (1-35) “sonuç olarak” (< Ar. مقصد), tewib (4-97) “tebip” (< Ar. طبيب), sünneti < sünnäti (2-136) “sünnet” (< Ar. سنتي), nimet < ne’mät (1-212) “nimet” (< Ar. نعمت), keğändiyem (4-18) “geldiğinde de” (< Far. هم), näper < näfär (1-16) “kişi” (< Far. نفر).

ı > í > i Değişmesi

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi /ı/ ünlüsü birkaç sebepten dolayı incelmıştır. Bir kısmı yanındaki /c, ç, d, r, t, s, ş, y, z/ gibi ağzın önünde boğumlanan ünsüzlerin etkisi altında kalarak incelmıştır. Bir kısmı da kelime ince ünlülü ek alınca gerileyici benzeşme yolu ile ekteki ünlüler kendilerine benzetmiştir. Bunun dışında başka bir ihtimal de yarı kalın ünlüler bulunduran kelimelerdeki /ı/ sesi üçüncü* bir ünlü uyumu altına girerek kalınlık özelliğini kaybetmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ātım (1-1) “adım”, ałayıķ (1-117) “alalım”, ālışıp (3-124) “güleşip”, äsäniz (1-162) “alsanız”, tòğaraláčık (2-48) “çoban evi”, äytkıçedi (1-146) “söylerdi”, bālası (1-141) “çocuğu”, barádı (1-247) “varır”, bārıkän (4-21) “varmış”, başı (1-63) “başı”, bîhärädän (3-108) “yer adı”, kıyannı (1-4) “yer adı”, buğdaydı (4-46) “buğdayı”, cılkı (2-16)

* Yarı kalın ya da yarı ince ünlülerin kendi aralarında oluşturduğu uyum.

“yılıklı”, cıyätigän (1-211) “yiyecek”, çäķirdık (1-83) “çağırık”, ızılłaydı (1-45) “inleyerek ağlıyor”, kaçıp (3-153) “kaçıp”, woyñäydı (1-172) “oynar”, woyağı (1-212) “o tarafı”, kılerek (2-28) “yapardık”, mîne (1-173) “işte”, qıyinnıktı (2-91) “zorluğu”, täqır (1-153) “kilim”, ālıştıñ (3-134) “güreşin”, ciynäq (1-252) “mezarı topluca ziyaret etmek”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ızapa (2-42) “fazla” (< Ar. اضافة), āhırğı < āhirgi (1-248) “sonuncu” (< Ar. آخر), hāyatı (1-156) “terzilik” (< Ar. خياطة), hıyanat (3-75) “ihnet” (< Ar. خيانة), ıstıpä (1-72) “istifa” (< Ar. استيفاء), ırädiyi (1-176) “radyo” (< Fr. radio), kālım (1-91) “mehir”, pıyas < piyāz (1-216) “soğan” (< Far. پیاز).

o > ɔ > ö Değişmesi

Kalın sıradan olan /o/ ünlüsü /c, ç, k, r, s, ş, t, w, y/ gibi ünsüzlerin yanında telaffuz edilirken çeneler normal açıklığa ulaşamayınca söz konusu ünsüz incelererek önce /ɔ/ sonra /ö/ sesine dönüşür. Bu ses hadisesi aşağıdaki örneklerde görülmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wördä < o yerde (3-21) “orada”, şördä < şo yerde (3-53) “şurada”, cöğüydü < yok edi (4-16) “yok idi”, cörğalaş (1-182) “atın yorga yürüyüşü”, kōp (3-19) “çok”, çok (3-95) “yok, hayır”, kōybek < koyup edik (1-121) “koymuştuk”, kōymäğıçedi (1-139) “koymazdı”, woyñäydı (1-172) “oynar”, toy < toy (3-172) “düğün”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: çöptıñ < çobnıñ (1-40) “ağacın” (< Far. چوب), kōmāk < komāk (3-72) “yardım” (< Far. کومک), mötör < motär (1-134) “araba” (< Far. موتر), kōçö < koçäh (1-113) “sokak” (< Far. کوچه), hōrök < horāk (1-229) “yemek” (< Far. خوراک), köşşü < koşışı (1-160) “çabası” (< Far. کوشیش), kōçö < koçäh (1-113) “sokak” (< Far. کوچه).

u > ɯ > ü Değişmesi

Ağzın ön kısımlarında telaffuz edilen /c, d, n, r, s, ş, y, z/ gibi ünsüzlerin etkisi veya ünlülerin kendi aralarındaki benzeşme, /u/ ünlüsünü etkileyerek /ü/ ünlüsüne dönüştürmüştür. Bu dönüşüm esnasında yarı ince olan /u/ alafonu da tespit edilebilecek kadar berraktır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āķuwä (1-175) “bir oyun adı”, ānāwsunu (1-165) “diğerini”, cūpkānī (1-225) “yufkayı”, dābūrādī (1-244) “davul çalır”, ķoyduķ (1-112) “koyduk”, ķudāģiymīs (1-100) “dünürüm”, ķul (1-89) “kul”, şubūģünnüñ (1-215) “bugünün”, şunçä (1-219) “şu kadar”, uyķu (1-101) “uyku”, şütüp < şunday etip (1-201) “şöyle edip” bīrāwnü (3-160) “birisini”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ĥudānāĥästä < ĥudā nāĥastāh (1-247) “allah korusun” (< Far. خدا), cūda < cudā (4-55) “daha, beya” (< Far. جدا), gūzārāñiñ (3-142) “geçimini” (< Far. گذاران), ĥunārī < hunār (3-125) “hüneri” (< Far. هنر), māřüm < māhrüm (3-137) “mahrum” (< Ar. محروم), sūkūnāt < sukūnāt (3-17) “yerleşim” (< Ar. سكونت), ūsūpbek (3-68) “kişi adı” (< Ar. يوسف), dūyüm < dowwum (2-62) “ikinci olarak” (< Far. دوم), ķōşşū < ķoşşī (1-160) “çabası” (< Far. كوشيش), müysāpīten < moysāfidten (3-53) “yaşlı kişiden” (< Far. موى سفيد).

B. İNCE ÜNLÜLERİN KALINLAŞMASI

ä > a > a Değişmesi

Söz konusu değişme bu ağızda yalnız alıntı kelimelerde görünmüştür. Arapça ve Farsçadan geçen kelimeler ağzın ses sistemine uygun biçimde kullanılmaktadır. Esas dilde /ä/ olan ünlü ya /e/ ünlüsü ile ki yukarıda bahsi geçti veya /a/ ünlüsü ile karşılanmıştır. Buradaki ses olayı değişimden ziyade yabancı kelimelerin ağzın ses sistemine uymasıdır.

Metindeki örnekler: paĥtanı < pāĥtāh (2-28) “pamuğu” (< Far. پخته), ķuwāllı < ķuwātli edi (1-229) “kuvvetli idi” (< Ar. قوت), tārbız (3-103) “karpuz” (<

Far. تربوز, şáptalı < şáft ālo (3-102) “şeftalı” (< Far. شفتالو), ğäyratıdan (3-90) “gayretinden”, azırağam < azırağ hām (3-25) “daha az da” (< Far. هم), barawar < barābār (1-171) “tam, denk” (< Far. برابر), attabanı < āftābāh (3-182) “ibriki” (< Far. آفتابه), paysa < päysäh (2-120) “para” (< Far. بیسه), raqamğa < räqāmgä (3-87) “şekilde” (< Ar. رقم).

e > ä Değişmesi

Buradaki değişikliğe bir tercih meselesi de diyebiliriz. Bu ilçede bulunan Özbeklerin Konurat ve Dörmen boylarının, ünlülerin arasındaki kalınlık-incelik uyumu gereği ilk hecede ince ünlü bulunan kelimelerin sonraki hecelerinde eğer düz-geniş ünlülerin gelmesi gerekirse /e/ ünlüsünü tercih edeceğine, /ä/ ünlüsünü seçtiklerinden bahsetmiştik. Bahsi geçen konu burada daha net anlaşılıyor. Aşağıdaki örneklerin hemen hemen hepsinde söz konusu değişimi birinci heceden sonra görüyoruz.

Metindeki örnekler: wözbägäm (3-116) “özbek de”, wonäkı (3-41) “on iki”, urmağäkän (3-88) “vurmakmış”, tūrmänü (3-204) “türkmen ve”, tōrkäygänäkänkı (3-73) “başlamış ki”, ämākışı (3-68) “amca oğlu”, ilgārı (4-69) “geçen dönem”, qūdāğıymıs (1-100) “dünürümüz”, ınāk (4-28) “iynek”, körgämıs çok (4-103) “görmedik”, yekāwü (3-168) “ikisi”, sümälägım (4-34) “bir yemek adı”, tērāk (3-100) “kavak ağacı”, cügürädı (4-72) “koşur”, āşıpkessä (3-172) “en fazla”, yettänı (3-138) “ertesi”, üylämmäkçingä < üylämmäkçinga wo (3-162) “evlenmek için”, keçäläp (3-181) “geçip”, köbäyip < atları köpəyip (3-106) “isimleri çoğalıp”, bārıkän (4-21) “varmış”, cıpāktän (4-90) “ipekten”.

i > ı > I Değişmesi

Bu ağızda en çok rastlanan bu ses olayını tam olarak bir sebebe bağlamak güçtür. Alıntı kelimelerdeki örneklerini ağızın ünlü uyumuna uymasıyla açıklayabiliriz. Fakat Türkçe kelimelerde inceltici özelliği olan

ünsüzlerin yanında da aynı kalınlaşma görülmektedir. Bu değişimi yukarıda da bahsettiğimiz gibi ya kalınlaşma değil de kısalma olarak kabul etmek lazım ya da ağzın genel eğilimi ile açıklamak gerekiyor. Bu hadiseyle ilgili metinde çok örnek bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *ıtiğä* (4-25) “köpeğine”, *ıçideğ* (1-141) “içindeki”, *cıbını* (4-69) “ipini”, *jıberipti* (1-61) “göndermiş”, *kışi* (1-105) “kişi”, *yigirma* (3-174) “yirimi sayı”, *tiğedi* (2-62) “dikecek”, *ıdiş* (1-226) “zarf”, *ıçideğ* (1-141) “içindeki”, *bızdı* (2-37) “bizi”, *bilgiçidim* (3-126) “biliyordum”, *kıçene* (1-18) “küçük”, *mıñ* (2-29) “bin”, *tişime* (1-196) “rüyama”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *hārijda* (1-18) “yurt dışında” (< Ar. خارج), *hizmet* (1-36) “hizmet” (< Ar. خدمت), *istipa* (1-61) “istifa” (< Ar. استيفاء), *māçit* (3-23) “mescid” (< Ar. مسجد), *şırnek* (1-97) “tatlı” (< Far. شیرینک), *sābık* < *sābiq* (4-96) “eski dönemde” (< Ar. سابق), *inkılabıdan* < *inqilābıdan* (3-8) “inkılabından” (< Ar. انقلاب), *ıstimal* < *isti’māl* (3-100) “kullanım” (< Ar. استعمال), *ızapa* < *izafah* (3-154) “fazlalık” (< Ar. اضافة), *nımkala* (2-78) “güçsüz”, (< Far. نيم كاله), *tabıyat* < *tabi’iyāt* (3-74) “boyun eğmek” (< Ar. طابعيت), *nışanası* < *nişānäh* (3-213) “hatırası” (< Far. نشانه).

ö > ö > o Değişmesi

Aşağıdaki örneklerde görülen bu ses hadisesi aynı kelimede bulunan yarı kalın ünlülerin tesiriyle alakalıdır. Yani ara ünlülerin arasındaki uyum sebebiyle bu ünlü kalınlaşmıştır.

Metindeki örnekler: *äwqöt* (1-230) “yemek”, *bıröw* (1-198) “birisi”, *joğödü* (1-179) “yokdu”, *könüğe* (1-89) “gönlünce”, *köp* (1-67) “çok”, *kördi* (2-33) “görür”, *külgön* (1-252) “gülen”, *lökkö* (1-154) “toptan”, *tört* (1-40) “dört sayı”, *wözü* (1-152) “kendi”, *wötüp* (3-85) “geçip”, *törüğödaşur* (1-154) “yukarısına kadar”.

ü > ü > u Değişmesi

Buradaki kalınlaşmanın sebebi de pek belirgin değildir. Alıntı kelimeler için ilk ölçüt kelimelerin konuşma diline girdiği ve benimsendiği şekildir. Yoksa söz konusu kelimelerin bulunduğu esas dilde /ü/ ünlüsü olmayabilir. Bu değişiklikle ilgili örnekler aşağıda gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wötürük (1-60) “yalan”, wöltürüp (3-177) “öldürüp”, üzedi (1-66) “öderdi”, üstüden (1-253) “üstünden”, tüyüm (1-38) “düğüm”, tüşüp (1-28) “yüklenip”, külüp tursá (3-87) “gülümseyip dursa”, cün (1-148) “yün”, cuğurup (4-70) “koşarak”, kunum (2-97) “günüm”, áhsüyrük < ak süyrük (4-40) “tanenin yeni yeşereni”, bölünüp (1-174) “bölünüp”, sürtüp (1-225) “silip”, küldü (1-128) “güldü”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: güdāmğa (2-117) “devletin tahir deposuna” (< Far. گدام), gül < gul (2-108) “gül” (< Far. گل), güzärä < guzāräh (2-17) “geçinmek”, höröktü (1-239) “yemeği” (< Far. خوراک), hüsen < husäyn (1-204) “kişi adı” (< Ar. حسين), hüşyār (3-86) “akıllı” (< Far. هوشيار), üsüpbek < yosuf (3-68) “kişi adı” (< Ar. يوسف), zülpeğem < zulfäk hām (1-189) “menteşe de” (< Far. زلفک), şükür < şukr (2-104) “şükür” (< Ar. شكر), külçe < (2-105) “pasta”.

C. DÜZ ÜNLÜLERİN YUVARLAKLAŞMASI

ā/a/ā > â/â/â > o Değişmesi

Yukarıda da bahsedildiği gibi bu ünlüler bir kaç sebepten dolayı yuvarlaklaşmıştır. Söz konusu ünlülerin yuvarlaklık vasfı kazanmasında bazen yanındaki çift dudak /w/ ünsüzü bazen de kelimedede bulunan yuvarlak ünlülerin etkisi sebep olmuştur. bu sebeplerin hiçbirisi olmadan ünlülerin yuvarlaklaşmasında yazı dilinin dayandığı Karluk şivesinin yakınlığı ve etkisi neden olmalı. Fakat bu özellik bu coğrafyada bulunan sayılı boyların konuşma dillerinde mevcuttur. Yukarıdaki genelleme aynı zamanda alıntı

kelimler için de geçerlidir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: âhsak (5-75) “topal”, âldı (5-28) “aldı”, âtam (5-2) “babam”, bâr (5-91) “var”, kâğaneke (6-14) “kalmış”, sâldı (5-71) “saldı”, sâzlä (5-11) “yap”, âwzu (5-77) “ağzı”, coğâlöp (5-130) “yok olup”, bowâmızdan (5-94) “dedemizden”, sâw (5-74) “sağ”, tâwup (5-82) “bulup”, tûnâwun (5-43) “dün”, tımâw (4-99) “grip”, tuwâredî (2-41) “doğardı”, bîrâwunû (5-61) “birisini”, cowğa (4-28) “yağın içine”, cowup (4-30) “yapıp”.

Alıntı kelimedeki örnekler: kâbılğä (5-86) “kabile” (< Far. کابل), âwâl (5-10) “önce” (< Ar. اول), âwâra (5-22) “göçmen” (< Far. آواره), diywâna (5-69) (< Far. دیوانه), pâlwanîk (6-16) “pehlivan” (< Far. پهلوان), kâwmızdan (6-101) “kavimimizden” (< Ar. قوم), wâh (5-69) “vakit” (< Ar. وقت), owğannar (3-79) “Afganlar” (< Far. افغان), owomam < ‘awâm hãm (3-90) “çahil de” (< Ar. عوام).

a > ı > u Değişmesi

Bu kelimelerde /a/ ünlüsü, yakın hecedeki yuvarlak ünlüler veya /w/ ünsüzünün etkisiyle yuvarlaklaşmış sonra da daralmıştır.

Metindeki örnekler: kuwurup (4-30) “kavurup”, koşuğuş < koş avuş (4-30) “avuş”.

ä > â > ö Değişmesi

Hem Türkçe hem de alıntı kelimelerde ortak koşullarda ünlünün yuvarlaklaştığı görülmektedir. Bu ünlü de düz, kalın ve geniş /ā, a, a/ ünlülerinde olduğu gibi aynı şartlarda yuvarlaklaşmıştır. Taranan metinde aşağıdaki örneklerine rastlanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ânâwsunu (1-165) “diğerini”, bîrâwunû

(5-61) “birisini”, gâwdüregiçedi (1-184) “şıkır şıkır ses çıkarırdı”, gılâmgâ (4-74) “kilime”, wâtänbektin (3-8) “kişi adı”, wädä (3-200) “zaman”, şâwqum (1-128) “gürültü”, wotâw (5-127) “ev”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: äsälâwmu (5-106) “selam” (< Ar. السلام), äwwel (2-75) “evvel” (< Ar. اول), äwlêdî < äwlâd (1-32) “evlad” (< Ar. اولاد), çâwketî (1-155) “kalıbı” (< Far. چوکت), döwlâtî < dâwlât-i (3-87) “devlete ait” (< Ar. دولت), nâwur < räwn (3-158) “sıra”, tâwâlîtim (3-18) “doğumum” (< Ar. تولد), hâwlûjây (1-60) “ev yapılacak arsa” (< Ar. هولى جاى), kâwşäk (3-126) “güreşte ayağa vurmak” (< Far. کوشک), nöwbât < nâwbât (3-150) “növbet”, (< Ar. نوبة), sârwör < sârwâr (1-94) “kişi adı” (< Far. سرور), köçö < koçâh (1-113) “sokak” (< Far. كوچه).

e > ê > ö > o Değişmesi

Aşağıdaki kelimelerde görülen yuvarlaklaşmanın bünyesinde belli başlı iki neden vardır. Bu sebeplerin biri kelimedeki bulunan yuvarlak ünlülerin etkisi, diğeri de yuvarlaklaştırıcı özelliği olan komşu /w/ ünsüzünün etkisidir. Bu ses hadisesine alıntı kelimelerde pek rastlanmamıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wötkên (1-253) “geçen”, üydên (1-204) “evinden”, ükösüğe (1-70) “kardeşine”, tösök (2-63) “döşek”, törüğödaşur (1-154) “yukarısına kadar”, kögjötöl (2-133) “bir hastalık”, bîröw bîröwüdü < biregu bireguden (4-104) “biri birinden”, cörgöglep (2-125) “kundaklayıp”, cürögüde < yüregide (1-260) “yüreginde”, çölgö < çölge (2-35) “çöle”, köjö < köce (2-114) “bir yemek”, töğösiz (2-59) “dökersiniz”, äwqöt (1-230) “yemek”, joğödü < yok edi (1-179) “yok idi”, külğön < külgen (1-252) “gülen”, törüğödaşur < törüge daşur (1-154), lükkö (1-154), töğösiz (2-59) “dökersiniz”, cügörü (2-69), coğodu (1-194) “yok idi”, körgöm çok (1-180)

“görmedim”, künnön küngê (1-81) “günden güne”.

Alıntı kelimedeki örneği: möwâlî < mēwāh (3-102) “meyveli” (<Far. میوه).

e > ö > ü Değişmesi

Eski Türkçe /v, w/ seslerinden önce gelen /e/ ünlüsü bu ağızda genelde yuvarlaklaşmıştır. Söz konusu ünlüden sonra gelen /v, w/ ünsüzleri /y/ sesine dönünce ünlünün daralmasına da sebep olmuştur. Taranan metinde aşağıdaki örneklerine rastlanmıştır.

Metindeki örnekler: üy < ev (1-204) “ev”, üyüp < ewüp (2-83) “yığıp”, üyrüldü < ewrildi (2-78) “dönünce”, tüyöniñ < teveniñ (2-38) “devenin”.

ı/i > u/ü Değişmesi

Ünlülerdeki düzleşmenin bir başkasına da burada şahit oluyoruz. Aşağıdaki örneklerin bir kısmında düz-dar ünlülerin bazısı komşu hecede bulunan yuvarlak ünlülerden dolayı, bazısı da çift dudak /w/ ünsüzünün etkisiyle yuvarlaklaşmıştır. Birkaç örnekte ünlünün aynı zamanda kalınlaştığı da görülmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: boğuçıydı (4-69) “olurdu”, joğodu (1-96) “yokdu”, cüreğüme (1-42) “yüreğime”, şütüp < şunday etip (1-201) “şöyle edip”, unûnı (1-223) “ununu”, kúp < kılıp (1-128) “edip”, açuwlalıp (3-85) “sinirlenip”, âwuredi (1-67) “ağır idi”, âwzuñuzğa (3-192) “ağzınıza”, tabuwam < tapıg hām (2-120) “bulmak da”, tâwup (1-33) “bulup”, âwuşadı (3-158) “değişir”, kâwup < kabıp (1-194) “dikip”, âwurräh < ağırırak (1-92) “daha ağır”, cowup < yapıp (4-30) “yapıp”, câwdu < yağnı (2-107) “yağı”, cum < cım (2-20) “bir kumaş”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: rozunı < rozini (2-9) “rızık” (< Far. روزی), şorawunu < şorāwini (3-76) “Rusu” (< Far. شوروی).

Ç. YUVARLAK ÜNLÜLERİN DÜZLEŞMESİ

o > a > ä Değişmesi

Bu ses hadisesine pek rastlanmadı ise de birkaç kelimede gerçek örnekleri ile karşılaşmaktayız. Geniş, kalın ve yuvarlak /o/ ünlüsü düz karşılığı olan /a/ ünlüsüne dönmüştür. Bir kısmı da yakın hecede inceltici ünsüz bulununca /ä/ sesine dönüşmüştür. Taradığımız metinde aşağıdaki örneklerine rastlanmıştır.

Türkçe kelimedeki örneği: coğalıp (3-108) “yok olup”.

Alıntı kelimedeki örneği: dāhtār (4-97) “doktor” (< Fr. doktor).

u > ı > i > Değişmesi

Söz konusu ünlülerden bir önceki hecede bulunan kalın-yuvarlak ünlüleri, küçük ünlü uyumu gereği /u/ ünlüsü takip etmiştir. Ancak bu ünlüyü, uyuma girmeyen bazı ekler veya takip eden kelimedeki ünlüler etkileyerek düz olmasını sağlamıştır. Düzleşme hadisesi bazen yarım kalınca ünlülerin ara alafonu da ortaya çıkar. Üstelik birtakım inceltici ünsüzlerin etkisiyle düzleşen ünlüler bazen incelmeye de maruz kalmıştır. Alıntı kelimelerde ise ünlü uyumunun etkisiyle yuvarlak ünlüler düzleşmiştir.

Türkçe kelimedeki örnekler: toḡūdım (2-56) “dokudum”, wōtíz < otuz (1-32) “otuz sayı”, ḡōbís < ḡobuz (1-181) “kopuz”, woyin (3-146) “oyun”, biytip < bunday etip (4-78) “böyle yapıp”, mindiyn < bunun dayın (2-144) “bunun gibi”, ḡoyiyekān < ḡoyu eken (3-109) “koyunu imiş”, worūs (2-7) “Rus”, uruwūnı (3-43) “soyunu”, woturıp (2-40) “oturup”, wokıydı (3-168) “okuyor”, unūnı (1-223) “ununu”, toynū (1-123) “düğününü”, toptı (3-148) “topu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: nāmīnā < nāmunāh (5-129) “örnek” (< Far. نمونه), abdıraman < abdurrahman (5-88) “kişi adı” (< Ar. عبدالرحمان).

o > ı > i > Değişmesi

Bu ses hadisesi daha çok alıntı kelimelerde görünmüştür. Bu düzleşme, alıntı kelimelerde karşı dilden kelime alınırken ağzın ünlü sistemi dışında olan durumlar, bazı ses değişikliklerle ses sistemine uydurulurken meydana gelmiştir. Türkçe kelimelerde ise ünlülerin arasında gerçekleşen gerileyici benzeşmeyle bulunmaktadır. Ünlünün incilmesi ise daha sonra yanındaki ünsüzlerin etkisiyle oluşmuştur.

Türkçe kelimedeki örneği: bızılıp < bozulup (3-72) “bozulup”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: zardālı < zārd ālo (3-102) “kaysı” (< Far. زردآلو), şāptālı < şāft ālo (3-102) “şeftalı” (< Far. شفتالو), sandık < sāndok (1-169) “sandık” (< Ar. صندوق), alāpīçāhlar < ala poçağ (3-108) “bir kavun adı” (< Far. پوجاق), māḥsīmcān < māḥdom cān (1-44) “bir lakap” (< Far. مخدوم جان), seyim < sewom (2-62) “üçüncü” (< Far. سوم), zārīl < zārōr (4-24) “gerekli, mecbur” (< Ar. ضرور), ırādiyi (1-176) “radyo” (< Fr. radio).

ö > e > i Değişmesi

Kelime başında bulunan /ö/ sesi bu ağızda bazen düzleşmiştir. Söz konusu ünlü düzleşince düz karşılığı olan /e/ sesine dönmüştür. Çoğunluğu Türkçe kelimelerde olmak üzere alıntı kelimedede de örneği mevcuttur. Taranan metinde aşağıdaki örneklerine rastlanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wōzlārī (3-42) “kendileri”, wōtti (2-12) “geçti”, weldī (3-68) “öldü”.

Alıntı kelimedeki örneği: wōmīrīmīz (1-58) “ömrümüz” (< Ar. عمر).

ü > ū > i Değişmesi

Bulunduğu heceden sonra gelen düz ünlülerin etkisinde kalan /ü/ ünlüsü gerileyici benzeşmeyle düz karşılığı olan /i/ ünlüsüne dönüşmüştür. Bazı örneklerinde düzleşmeden sonra ünlünün kalınlaştığı da görülmüştür.

Metindeki örnekler: siyâktî < süyek (3-154) “kemiği”, tışîme < tüşüme (1-196) “rüyama”, şinnân < şündan (3-77) “şundan”, ciräsân (3-196) “yürürsün”, ölginçä < ölgünçe (3-212) “ölenedek”, çöllük (3-38) “yer adı”, üzîp < üzüp (4-73) “koparıp”, wözîmnîñ < özümnüñ (1-82) “kendimin”, köpîrî (3-167) “köprü”.

D. GENİŞ ÜNLÜLERİN DARALMASI

Hem Türkçe hem alıntı kelimelerde rastlanan bu değişme özellikle /b, c, ç, k, l, ğ, n, p, r, s, ş, t, y/ gibi ünsüzlerin yanında görülmektedir. Söz konusu ünsüzlerle hece kuran geniş ünlülerin daralmasında bu ünsüzlerin etkisi olmalıdır. Bu ses hadisesi aşağıda gösterilen durumlarda meydana gelmiştir.

a > ı > í > i Değişmesi

Söz konusu değişme hep /y, m, ŋ/ gibi akıcı ünsüzlerin yanında görülmüştür. Burada hem daralma hem de incelme meydana gelmiştir. Her halde /a/ ünlüsünün daralmasında ve ya incelmesinde bu ünsüzlerin tesiri büyüktür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çídîyālmāy < çıdaya almay (3-86) “dayanamayıp”, toḳuyālmıyman < toḳuya almayman (4-75) “dokuyamıyorum”, mindiyn < bunun dayın (2-144) “bunun gibi”. äsîñ < ansan (5-71) “sora”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: adım < adam (5-89) “kişi” (< Ar. آدم).

e > i Değişmesi

Bu değişme /b, c, ç, k, ğ, n, r, s, ş, t, y/ gibi ünsüzlerin etkisiyle meydana gelmiştir. Bu ünsüzlerle hece kuran geniş sıradan olan /e/ ünlüsü zaman zaman daralarak /i/ ünlüsüne dönüşmüştür. Bunun dışında Farsça kelimelerde /be- = بی- olumsuzluk önekinin ünlüsü de bazen daralmış

bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: kiyim < kedim (2-18) “giyim”, iğirip < egirip (4-90) “eğirip”, iyinî < evini (3-62) “evini”, niçe < neçe (4-53) “ne kadar”, ciydi < yeydi (3-158) “yiyor”, dise (4-99) “dese”, kitkân < ketken (3-134) “giden”, tiyt < tegdi (4-99) “değdi”, yeğäridî (3-103) “ekerdî”, turğuçıydi (4-46) “dururdu”, āpkîp < alıp kelip (4-81) “getirip”, koybîrîp (3-73) “koyu verip”, bîlmiymen < bilmeymen (1-136) “bilmiyorum”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: hiştîme < heç neme (2-66) “hiçbir şey” (< Far. هیچ), hîylısını < hêlisini (3-79) “bir çoğunu” (< Far. خیلی), bikâr (1-26) “işsiz” (< Far. بی کار), nimet < ne’mât (1-212) “nimet” (< Ar. نعمت), biybâh (1-14) “zavallı” (< Far. بی بخت), diykân < dehkân (2-53) “çiftçi” (< Far. دهقان), mîtiir < metr (3-155) “metre” (< Far. متر), tîlpîin (2-122) “telefon” (< Fr. telephone).

o/ö > u > ü Değişmesi

Kelimelerin ilk hecelerinde meydana gelen bu daralma hem Türkçe hem alıntı kelimelerde bulunmaktadır. Buradaki değişme de ünlülerin yanında bulunan ünsüzlerle alakalıdır ya da konuşmacıların kolaylığa kaçması ile de alakalı olabilir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ulu (3-55) “oğlu”, wup < bolup (4-55) “olup”, buladı < boladı (3-31) “olur”, tuwâredî (2-41) “doğardı”, küyse < köyse (1-209) “yansa”, tüyüb < tögüp (2-79) “döverek”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: luğma (2-97) “lokma” (< Ar. لقمه), düyüm < dowwum (2-62) “ikinci olarak” (< Far. دوم), müysäpîten < moysäfidden (3-53) “yaşlı kişiden” (< Far. موی سفید).

E. DAR ÜNLÜLERİN GENİŞLEMESİ

u > o Değişmesi

Bu değişme ile ilgili biri Türkçe asıllı diğeri de alıntı kelimelerden olmak üzere iki örneğine rastlanmıştır. İlk hecede bulunan /u/ ünlüsü geniş karşılığı olan /o/ sesine dönmüştür. Metinde bulunan örnekleri aşağıdakilerden ibarettir.

Türkçe kelimedeki örneği: boğdayı (1-65) “buğday”.

Alıntı kelimedeki örenęi: noğura < nuķrāh (1-184) ” (< Far. نقره).

ÜNLÜ TÜREMESİ

Türk dilinin genelinde alıntı kelimeler hariç ikiz ünsüzler pek bulunmamaktadır. Türkiye Türkçesinde de olduğu gibibu dilin ses sistemine göre çift ünsüzler belli yerlerde bulunabilir. İncelediğimiz ağız da Türk Dilinin bir parçası olarak aynı özelliğe sahiptir.²²

Dolayısıyla Türkçeye giren alıntı kelimelerdeki çift ünsüzler, bu dilin ses sistemine uyumayınca bazı ses değişikliklerine uğramıştır. Diğer Türk Lehçelerinde de görüldüğü gibi bu ağızda da mevcut olan bu ses olayı tamamen alıntı kelimelerde görölmektedir. Yani esas dilin ses kurallarına uygun olup da bu ağızın ses sistemine uyumayan bazı çift ünsüzlerin aralarında bir ünlü türemiş bulunuyor. Konuyla ilgili örnekler aşağıda verilmiştir.

Metindeki örnekler: wômıřımız < ‘umr (1-58) “ömrümüz” (< Ar. عمر), tuĥum < toĥm (2-118) “tohum, çekirdek” (< Fr. تخم), noğura < nuķrāh (1-184) “gümüş” (< Far. نقره), pațuwa < fātwa (3-84) “fetva” (< Ar. فتوى), zulm < zolm (6-54) “zülüm” (< Ar. ظلم), dünüye < dunya (6-78) “dünya” (< Ar. دنيا), nāwur < rāwn (3-158) “sıra” (< Far. رون), çarım < çarm (5-43) “deri” (< Far. چرم), mițtir < metr (3-155) “metre” (< Far. متر), ayp < ‘äyb (4-14) “ayıp” (< Ar. عيب), kārız < qārız (1-116) “borç” (< Ar. قرض), säbır (6-90) “sabır” (< Ar. صبر).

²² Konu ile ilgili bkz: M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, BA YRAK Yay., İstanbul, 2007 s. 66-88.

ÜNLÜ DÜŞMESİ

H. Özbay'ın tespitine göre Kunduz ağzında ünlülerin vurgusuz hecelerde düştüğü biliniyor.²³ Bizim çalışmamıza konu olan İmamsahip ilçesinde konuşulan ağızda da zaman zaman ünlülerin düştüğüne rastlanmıştır. Bilindiği üzere bu hadisenin büyük bir sebebi düşen ünlünün ya da bulunduğu hecenin, konuşmacılar tarafından hafif telaffuz edilmesi veya hiç telaffuz edilmemesidir.

Şunu da söylememiz gerekiyor ki buradaki Özbekler konuşma esnasında bir çok sesi yutuyor. Özellikle kelime sonunu kısa keserek bitirir ya hut önceki kelimeyi bitirmeden sıradaki kelimeye başlarlar. Böylece iki kelime bir birine bulaşır. Bu da bir çok sesin hatta hecenin düşmesine ve kaybolmasına neden olur. Düşen ünlülerin bir çoğu özellikle son hecelerde olması bunun bir kanıtıdır. Bu ses olayı ile ilgili metinde mevcut olan örnekler aşağıda verilmiştir.

Türçe kelimelerdeki örnekler: worttasta (1-116) “ortasında”, yéştemen (1-143) “duyuyorum”, yekkänä < eki gene (4-85) “iki tanecik”, yeköwnj (1-134) “ikisini”, sálıp trup (1-225) “koyup”, wötp (3-73) “geçip”, pätiiyesse < pätihähside (1-118) “nişan töreninde”, älkj < häligi (5-73) “söz konusu”, äňšo < anaşo (3-197) “işte o”, mna < mına (5-12) “işte”, anawsu < anagusu (5-34) “diğeri”, cäyğa < cayığa (6-55) “yeri”, iştännı < iştanını (6-100) “şalvarını”, qawmmuzdan < qawmımızdan (6-84) “halkımızdan”, qäyssj < qaysisi (6-75) “hangisi”, ketptj < ketipti (6-44) “gitmiş”, kolnu < kolunun (6-31) “elini”, kurredj < kurar edi (6-18) “görürdü”, tebeste < töbeside (6-66) “üstünde”, yägğa < yağığa (6-39) “yanına”, bärjs < bärisi (1-54) “hepsi”, berjgent < berj endi (1-108) “artek verin”, bolád < boladı (4-83) “olur”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: hāşşermetbāy < hāci şer muhammad (1-

²³ H. Özbay: a.g.e., s. 30.

2) “kişi adı” (< Ar. حاجى), täypesten < taifähsiden (1-4) “tayfasından” (< Ar. طائفه), bäsşin < bazisini (6-43) “bazısını” (< Ar. بعضى), hāmşe (1-58) “her zaman” (< Far. هميشه), ğälmet < ğänimät (6-52) “daha iyi” (< Ar. غنيمت), prākı (3-105) “kavun adı” (< Far. پيركى), tiłpın (2-122) “telefon” (< Fr. telephone).

ÜNSÜZLER

Bu bölümde ünsüzlerin tanıtımı, ünsüzlerin sınıflandırılması, ünsüz uyumu, ünsüz uyumunun bozulması, ünsüz değişmesi, ünsüz benzeşmesi, ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi ve ünsüzlerle ilgili diğer ses hadiseleri incelenecektir.

ÜNSÜZLERİN SINIFLANDIRILMASI

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağız kalabalık bir ünsüz varlığına sahiptir. Bu coğrafyada konuşulan Özbekçenin ünsüz zenginliğinden H. Özbay da bahsetmiştir.²⁴ Bu ünsüzlerin bir kısmı bugünkü Özbek yazı dillerinde de bulunmaktadır.* Ancak söz konusu ünsüzlerin bir kısmı ise bölge ağızına has seslerdir. Biz bu ünsüzleri aşağıdaki sınıflar halinde inceleyeceğiz.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında tespit edilen ünsüzler şunlardır:

/b, ḅ, c, ç, d, f, g, ğ, ğ̣, h, ḥ, ħ, j, k, ḳ, ḳ̣, q, l, m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, ṭ, w, y, z, ž, /

A. NORMAL BOĞUMLANMALI ÜNSÜZLER

/b/ ünsüzü

Tonlu, süreksiz bir çift dudak ünsüzüdür. Bütün ünlülerle hece kurarak kelimenin başında ve ortasında gelebilmektedir. Alıntı kelimelerde korunan

²⁴ Bkz: A.g.e., s. 31.

* Hem Özbekistan Özbekçesi hem de Afganistan özbekçesini kastediyoruz.

örnekleri hariç kelimenin sonunda bulunamamaktadır. Türkçe kelimelerin sonunda görünen /b/ sesleri ise tonlulaşan /p/ ünsüzüdür.

Alıntı kelimeler de şamil olmak üzere bu ünsüzün bir çoğu korunan seslerdir. Bazıları ise Arapça ve Farsça gibi dillerde bulunan ve bu ağızda olmayan diş dudak /f/ ünsüzünden dönüşmüştür. Bunun dışında iki ünlü veya bir ünlü ve sızıcı /j, w/ ünsüzünün arasında kalan ya da yanında /b/ ünlüsü olan /p/ sesi de tonlu karşılığı olan /b/ ünsüzüne dönüşmüştür. Sadece *yārabāzān* (5-103), örneğinde iki ünlü arasında kalan /m/ sesi de /b/ olmuştur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: baba (3-117) “dede”, bek (3-68) “bey”, köbüyp (3-106) “çoğalıp”, cıbek (1-165) “ipek”, bolubana (3-81) “olduktan sonra”, āsılıboturup (4-78) “asılıp oturup”, debem (5-126) “demiştım”, deb jāteredı (1-178) “diyordu”, cıb worāğıcı (4-82) “ip çeviricisi”, bob bardım (1-105) “olarak vardım”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: bāççe (2-131) “çocuk” (< Far. بچه), attabanı (3-182) “ibriki” (< Far. آفتابه), cubláştıradı (1-207) “eşleştırir” (< Far. جفت), dāb urup (1-238) “davul çalıp” (< Far. دف), gābım (1-60) “sözüm” (< Far. گپ), tewib (4-97) “tebip” (< Ar. طبيب), ĩnkılab (3-8) “inkılap” (< Ar. انقلاب), ħarabana (1-249) “kötü işte” (< Far. خراب), abātedı (1-199) “abad idi” (< Far. آباد), āgber (1-97) “kişi adı” (< Ar. اكبر), yārabāzān (5-103) “bir gelenek” (< Ar. يا رمضان).

/b/ ünsüzü

Tonlu, yarı sızıcı bir çift dudak ünsüzüdür. Patlayıcı /b/ ünsüzünün süreklileştikten sonra sızıcılılaşmaya doğru eğilmesi ile ortaya çıkmıştır. H. Özbay’ın dediğine göre Batı Türkçesinde belli kelimelerin başında /v/ ünsüzüne dönen Eski Türkçe /b/ sesi daha Uygur döneminde kelime ortasında ve sonunda /b > v/ değişmesine uğramıştır. Örneğin: *sub* > *suv*,

seb- > sev- v.s gibi. Baştaki **/b/** ünsüzü ise Kıpçak ve Çağatay şivelerinde korunmuştur. Söz konusu ünsüz Kunduz ağzında da korunmuş fakat bazı kelimelerde istikrarsız da olsa **/b > v/** değişmesine doğru yarı sızıcılaştırmıştır.²⁵

Bundan yirmi altı yıl önce bu coğrafyada konuşulan ağızda bulunan bu ses hadisesi bugün de karşımıza çıkmaktadır. Eski Türkçe **/b/** sesinin bu ağızda çoğunlukla korunduğundan önce de bahsetmiştik. Ancak bazı örneklerde görüldüğü gibi kelime başında veya iki ünlü arasında kalınca sızıcılaştırmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *boladı* (1-78) “olur”, atası *biłseyem* (1-111) “babası mı bilir”, *bārdım* (5-26) “vardım”, *cıbergen* (1-114) “göndermiş”, *dēbendī* (1-81) “diyerek”, *keleberdik* (1-22) “geliyorduk”, *āllanıḅapketeredi* (1-68) “at ile götürürdü”, *pılını ḅersä* (3-163) “parasını verse”, *şaḅāldım* (6-34) “saldım”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *kışıḅım* (5-8) “mesleğim” (< Ar. كسب), *kıṭāḅḅareken* (5-95) “kitabı varmış” (< Ar. كتاب), *yāraḅazaṇ* (5-93) “bir gelenek” (< Ar. يارمضن).

/c/ ünsüzü

Tonlu, süreksiz bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Bütün ünlülerle hece kurarak kelimenin başında ve ortasında gelebilir. Kelime sonunda bulunan örneği görünmemektedir. Ancak *küncüc* < küncüt (2-17) “susam” örneğinde ise takip eden kelimenin başındaki **/c/** ünsüzünün etkisi ile **/tc > cc/** benzeşmesinden meydana gelmiştir.

Genel Kıpçakçada olduğu gibi Türkçe kelime başındaki **/c/** sesleri Eski Türkçe **/y/** ünsüzünden değişmiştir. Bunun gibi bazı akıcı ünsüzlerin yanında bulunan **/ç/** sesinin tonlulaşmasından da ortaya çıkan örnekleri vardır. Alıntı kelimelerdeki örnekleri ise kaynak dilde olduğu gibi koruna gelen seslerdir.

²⁵ Bkz: A.g.e., s. 35.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çaman < yaman (1-202) “kötü”, çok < yok (1-103) “yok”, qācmāydiken (1-129) “kaçmazmış”, küncüc cälleblig (2-17) “susam ticareti”, ācırık (6-14) “çim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: caḥād < cihād (3-73) “cihat” (< Ar. جهاد), cāy (3-85) “yer” (< Far. جای), hācī (3-56) “hacı” (< Ar. حاجی), rāwācīmiz (3-98) “geleneğimiz” (< Ar. رواج), sāceresiñi (6-75) “şeceresini” (< Ar. شجره).

/ç/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Her türlü ünlü ile hece kurabilen bu ünsüz kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Türkçe ve Farsça kelimelerde bulunan bu ünlünün çoğu korunmuş olan seslerdir. Çoğunlukla alıntı kelimelerde olmak üzere /c/ ünsüzünden dönüşenleri de mevcuttur. Türkçede tek örneği bulunan Eski Türkçe kelime başındaki /y/ ünsüzünden /y > c > ç/ değişmesi ile ortaya çıkan /ç/ sesi de bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çıktı (2-20) “çıktı”, çöl (1-22) “çöl”, çeri (1-60) “yeri”, pıçı (4-30) “çok az”, kışene (1-18) “küçük”, kılıç (3-89) “kılıç”, koşuğuç (4-30) “avuç”, çāḥçākānā (5-122) “ağaçtan örgü”, uçunu (6-31) “uçuncu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: çātır (3-217) “çadır” (< Far. چادر), çārḥ (4-69) “çıkırık” (< Far. چرخ), māçit (3-22) “mescit” (< Ar. مسجد), bībīḥatiçā (1-1) “kişi adı” (< Ar. بی بی خدیجه), bāççe (2-131) “çocuk” (< Far. بچه), hīç (3-195) “hiç, asla” (< Far. هیچ), gürüç (3-174) “pirinç” (< Far. گرج).

/ç/ ünsüzü

Tonsuz ve yarı sızıcı bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Telaffuz esnasında /ş/ sesi ile başlayıp /ç/ sesi ile bitiyor. Aslında bu ses kapalı hecenin sonunda bulunarak süreklileşmeye yönelen tonsuz /ç/ sesidir.

Taranan metinde birkaç örneği bulunmaktadır ki aşağıda gösterilmiştir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cäläñaç (1-25) “çıplak”, kaçmak (3-88) “kaçmak”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: gürüç (1-119) “pirinç” (< Far. گرج).

/d/ ünsüzü

Tonlu ve süreksiz bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kalın ve ince ünlülerle hece kurarak çoğunlukla kelimenin başında ve ortasında gelebilmektedir. Yalnız alıntı kelimelerin bazı örneklerinde kaynak dilde olduğu gibi korunan /d/ ünsüzü ve /-dı/ zamir kökenli 3. şahıs gelecek zaman ekinin ünlüsü düşerek kısaltmış durumları hariç kelime sonunda bulunamamaktadır. Zaten şahıs ekinin bu biçimi geçici olmalıdır. Çünkü Kırgız Türkçesinde ekin /t/ şeklindeki durumunu görüyoruz.²⁶

Bu ağızda bulunan /d/ sesinin bir çoğu, ister Türkçe kelimelerde olsun ister alıntı kelimelerde, korunmuş olan ünsüzlerdir. Ancak Türkçe kelimelerin başında bulunan bazı /d/ sesleri Eski Türkçedeki /t/ sesinin tonlulaşması ile ortaya çıkmıştır. Tonsuz ünsüzlerle biten kelimelere /n/ ile başlayan ek gelince /n > d/ değişmesiyle oluşan /d/ sesi de mevcuttur. Bunun gibi iki ünlü arasında kalan bazı /t/ ünsüzü de /d/ olmuştur. Alıntı kelimelerin arasında da /z > d/ değişmesi ile oluşan tek örneği bulunmaktadır.

kanatıdzan (6-21) “*kanatıdan*”, kelimesinde bu sesin tonlu ve yarı sızıcı örneğine de rastladık. Belki bu kaynak kişinin konuşmasında /d/ sesinin tam olarak kendi çıkış noktasında boğumlanmadığından kaynaklanabilir. Ancak dinleme sırasında bu sese birkaç yerde rastlandı. Fakat bir yerde daha belirgin olması bizi deşifre etmeye tetikledi. Örenği fazla olmadığı için ayrı bir ses olarak kabul etmek şimdilik zor.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: dedi (1-29) “dedi”, dâwüşu (1-174) “sesi”, cıldam (2-46) “çabuk”, boğdayı (1-65) “buğday”, gıldırätip (4-27)

²⁶ Bkz: K.Ç., Hülya: a. g. e., s. 225.

“yuvarlatıp”, aldım da (1-76) “yanımda”, bolād (4-82) “olur”, koṇrad_äskäräm (3-63) “Koṇurat asker de”, berd (1-97) “verdi”, duşmandı < duşmannı (5-90) “duşmanın”, hāzānādardı < hāzānādarnı (5-86) “kişi adı”, hokuzdū < öküzñü (5-59) “öküzü”, kızımdı < kızımñı (6-86) “kızımı”, koydıñ < koynıñ (5-112) “koyun”, sizdi < sizni (5-84) “sizi”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: dekçe (1-240) “tencere” (< Far. دیکچه), dükān (3-136) “dükkan” (< Ar. دكان), gudamnan (1-64) “tahır deposundan” (< Far. گدام), qādīm (3-200) “eski” (< Ar. قديم), hıdır (3-1) “Hz. Hızır” (< Ar. خضر), caḥād (3-73) “cihat” (< Ar. جهاد).

/f/ ünsüzü

Tonsuz ve sürekli bir dış-dudak ünsüzüdür. Örnekleri sınırlı bir derecede alıntı kelimelerde bulunan bu ünsüz ağzın esas seslerinden olmayıp Arapça ve Farsça kelimelerle beraber bu ağza girmiştir. Söz konusu sesin olmadığını ne kadar savunsak da bazı kaynak kişilerin hakim dil Farsçaya olan kişisel özentisinin yansımasıyla, derlediğimiz metinde de bulunmaktadır.*

İncelediğimiz ağızda alıntı kelimelerdeki /f/ sesinin bazısı korundu ise de bir çoğu /p/ olmuştur. Buna karşılık *iftıda* (5-10) “başlangıç” (< Ar. ابتدا), kelimesinde /b > f/ değişikliğiyle /f/ sesinin bulunması pek beklenmeyen bir konudur. Aslında bu durumu konuşmacının, yakın anlamları olan *iftitah* (< Ar. افتتاح) (metin dışı) “açılış” anlamındaki Arapça kelimesiyle karıştırmış olabileceğine bağlayabiliriz. Türkçe kelimelerde sesin bir kaç örneği bulunmuştur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çüftanıñ (4-41) “bezin”, kaflağan (4-83) “kaplanmış”.

* Bu bölgedeki Türkmen ve Özbeklerin geneli konuşurken Farsça ve Arapçadan geçen kelimelerdeki /f/’yi /p/, /p/’yi ise /f/ yaparlar. Aynı şekilde hırıltılı /h/’yi normal /h/’ye normal /h/ sesini de hırıltılı /h/ ünsüzü ile yer değiştiriyorlar.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: iŧtıda (5-10) “başlangıç” (< Ar. ابتدا), lâfzınıŧı (3-113) “konuşmasını” (< Ar. لفظ), nâfârlârâm (3-16) “kişiler de” (< Far. نفر), tâyfaġa (3-47) “kavim” (< Ar. طائفه), felî (3-61) “alıřkanlıġı” (< Ar. فعل), iŧtârda (1-221) “ıftar” (< Ar. افطار), câfs (3-87) “çekmek” (< Ar. جذب), mâsrâfî (5-17) “masraf” (< Ar. مصرف).

/g/ ünsüzü

Tonlu, süreksiz bir ön damak ünsüzüdür. Yarı kalın ve ince sıralı ünlülerle hece kurabiliyor. Genelde kelimenin başında ve ortasında bulunan bu ünsüz kelime sonunda görülmemiştir. Kelime sonunda görünen örneklerdeki /g/ sesi ise /k > g/ deġiřmesinden ortaya çıkmıştır.

Farsçadan alınan kelimeler ve Türkçe asıllı kelimelerin bir kısmında korunmuş olarak bulunmaktadır. Fakat Türkçe kelimelerin bazısında bulunan bu ünsüz iki ünlü veya bir ünlü ve /w, y/ gibi sürekli ünsüzlerin arasında kalan /k/ sesinden deġiřmiřtir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: gürün (1-23) “sohbet”, yigırma (3-174) “yirimi sayı”, ilġârî (4-43) “ileri”, köġjötöl (2-133) “bir hastalık”, ketâyig yelîmîzgâ (5-119) “memleketimize didelim”, bæg wôtken (1-8) “aġalık yapmış”, tâjigîřtanġu (3-13) “Tacikistan ise”, belîndeġî (1-50) “belindeki”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ġâbîm (1-60) “lafım” (< Far. گب), ġîlem (1-158) “kilim” (< Far. گيلم), ġül (2-108) “gül” (< Far. گل), câġġâlîġâdâwur (3-20) “ormanına kadar” (< Far. جنگل).

/ġ/ ünsüzü

Tonlu, sürekli, sızıcı ve yarı akıcı bir ön damak ünsüzüdür. Yani /k/ ünsüzünün tonlu, /g/ ünsüzünün sürekli ve /ġ/ ünsüzününse ince karřılıġı olan bir sestir. Sızıcı olmaktan ziyade telaffuz esnasında aġız akıcısı olan /y/

sesine doğru damağın daha önünde boğumlanıyor. Metindeki *igirip* < igirip (4-90) “eğirip”, *iyirdim* < igirdim (2-56) “eğirdim” örneklerini dikkate alarak bugün /y/ sesine dönüşen Eski Türkçedeki bazı /g/ ünsüzünün dönüşmeden bir önceki ara safhası olarak kabul edebiliriz.

Genellikle ince ünlülerle hece kuran bu ünsüz arada bir yarı kalın ünlülerle aynı hecede bulunuyor. Bu ünsüzün ortaya çıkmasında yanındaki ince sıralı ünlülerin büyük payı vardır. Demek istediğimiz /k/ ve /g/ ünsüzlerinin, aynı hecede bulunduğu ince ünlülerin etkisinde kalarak oluşturduğu bir fonetik yapıdır.

Ünsüzün Türkçe ve alıntı kelimelerde aynı sebeplerle olduğu görülmektedir. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunabilir. Fakat kelime sonunda bulunduğu takip eden kelime bir ünlü veya /b, m, w, y/ gibi bazı sürekli ünsüzlerle başlamıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *çeğelde* (2-105) “bir tür pasta”, *birgene* (1-76) “biricik”, *äwēlgışığe* (1-82) “öncekisine”, *beğimış* (3-53) “ağamız”, *cürēgüme* (1-42) “kalbime”, *kög bolıp* (2-78) “yeşerip”, *täjig yenem* (5-2) “tacik annem”, *sümeleğ woçaqtıñ* (2-82) “sümelek ocağının”, *yeşeg mındı* (6-31) “bir çocuk oyunu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *gäpti* (1-107) “sözü” (< Far. گب), *gättey* (1-100) “çok az” (< Far. گرد), *tägmil* (1-223) “bitirmek” (< Ar. تكميل), *neğin* (2-97) “ancak” (< Ar. ليكن), *lägen* (1-227) “tabak” (< Far. لگن), *päyğä* (3-155) “son durak” (< Far. پای گاه).

/ğ/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve sızıcı bir arka damak ünsüzüdür. Daha çok kalın ve yarı kalın ünlülerle hece kuran bu ses telaffuz açısından başka Türk şivelerinde olduğu gibi tonsuz /k/ sesinin tonlu karşılığıdır.

Ünsüzün Türkçe ve alıntı kelimelerdeki birçoğu korunan seslerdir. Bir kısmı ise tonsuz arka damak /**k**/ ünsüzünün süreklileşmesi ile ortaya çıkmıştır. Tonsuz /**k**/ ünsüzünün yumuşaması bu ağızda sıkça rastlanan bir ses hadisesidir. Söz konusu ünsüz kelime sonunda bulunduğu zaman arkasından gelen kelimenin başında bir ünlü veya /**b, j, l, m**/ gibi sürekli ünsüzler gelince süreklileşerek /**ğ**/ sesine dönmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ğālmīndīnī (1-223) “yemek adı”, āğāyin (1-15) “erkek kardeş”, zığır (3-94) “keten tohumu”, boğjama (2-63) “büyük bokça”, kırğ jettī (2-140) “kırk yedi sayı”, kışlağ bareken (6-72) “köymüş”, koşuğ-āytādī (2-88) “şarkı söyler”, āğ lata (3-214) “beyaz bez”, māydālīg mähālīmīzge (1-167) “küçükken”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ğārḥ (3-16) “boğulmak” (< Ar. غرق), bağāyrat (3-86) “cesur” (< Ar. باغیرت), tāğır (3-158) “değişiklik” (< Ar. تغیر), intıpağ jok (4-60) “ittifak” (< Ar. اتفاق).

/g/ ünsüzü

Tonlu, süreksiz bir dip damak ünsüzüdür. Arka damak /**ğ**/ ünsüzüne göre damağın daha arkasında ses yolunu tıkayarak teşekkül ediyor. Hatta telaffuz sırasında ağızla burun yolunun kesiştiği bir noktada boğumlanarak nefesin yarısı burun yoluyla çıkar gibi geliyor. Dolayısıyla genizsi bir özelliği olduğunu da ekleyebiliriz. Ünsüzün özellikle /**n, ŋ, m**/ gibi geniz seslerinden sonra gelmesi de bu görüşü destekleyebilir.

Taradığımız metinde bulunan örneklerin tamamında yukarıdaki üç ünsüzden sonra gelen /-**ga**/ yönelme hali ekinin ünsüzünden dönüştüğü görülmüştür. Ünlünün aşağıdaki örnekleri mevcuttur.

Metindeki örnekler: bağlaṅga (2-16) “yer adı”, qāzāṅgā (1-224) “tencereye”, tamga (1-171) “oadaya”, naṅga (2-15) “yemeğin içine”, turṅaṅga

(6-83) “dururken”.

/h/ ünsüzü

Tonsuz ve sızıcı bir dip damak ünsüzüdür. Hem kalın hem de ince ünlülerle hece kurarak kelimenin başında ve ortasında gelebilmektedir. Kelimenin sonunda ise görülmemiştir. Alıntı kelimelerin sonundaki /h/ sesi hep düşmüştür. Türkçe asıllı kelimelerdeki /h/ ünsüzünün bazısı özellikle başta bulunan örnekleri türemiştir. Bunun dışında alıntı kelimelerdeki bu ünsüz ise asli dilde olduğu gibi korunmuştur. Farsça ve Arapça /ح/ ve /ه/ ünsüzleri de genelde bu ağızda bu ünsüzle karşılanmıştır.

Yukarda bir dipnotta da belirttiğimiz gibi bu bölgede yaşayan Türkmen ve Özbekler Farsça ve Arapçadan konuşma diline geçen kelimelerdeki bazı /h= ح, ه/ seslerini /h= خ/ ile bunun tersine /h= خ/ ünsüzünü ise /h= ه/ sesi ile değiştiriyorlar. Mesela şu örneklerde olduğu gibi: *hār qāysim* < hār qāysim (3-115) “her birimiz” (< Far. هر), *hayat* < hayāt (2-53) “terzi” (< Ar. خياط).

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *häyye* (2-135) “evet”, *hāççä* (4-93) “çatal”, *hımēwe* (1-183) “bir türkü adı”, *hokünj* (1-126) “o gün”, *hökküzge* (2-143) “öküze”, *hölleb* (2-70) “ıslatarak”, *cähäz* (2-39) “semer”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *hacı* (3-53) “hacı” (< Ar. حاجى), *hämmä* (1-249) “her kes” (< Far. همه), *bähärge* (2-28) “bahar ayında” (< Far. بهار), *cahād* (3-73) “cihad” (< Ar. جهاد), *hīç* (4-106) “asla” (< Far. هیچ), *hayat* (2-53) “terzi” (< Ar. خياط).

/h/ ünsüzü

Tonsuz, sızıcı ve hırıltılı bir dip damak ünsüzüdür. Kalın ve ince ünlülerle hece kurabilmektedir. Bu ağızda bulunan bu ünsüzün çok az sayıda asli olduğu anlaşılıyor. Asli olanlarının da çoğu alıntı kelimelerde görünmüştür. Türkçe kelimelerdeki korunan örnekleri dışında Eski Türkçe /k/ ünsüzünün sızıcılaşmasından ortaya çıkmıştır. Alıntı kelimelerde ise çoğu

asli olup az sayıda bir kısmı /ğ, h, k, k/ gibi ünsüzlerden dönüşmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: hatinnar < kadınlar (3-145) “bayanlar”, bıharada (3-208) “yer adı”, ämrälimhannan (3-208) “kişi adı”, ähşam (3-56) “akşam”, başha (3-146) “başka”, cohlarğa (4-81) “yoksunlara”, uyhu (1-101) “uyku”, ähsiyäg (4-13) “bir oyun adı”, ähsüyruk (4-40) “tanenin yeni yeşereni”, ahtöbädä (3-71) “yer adı”, ähsak (5-75) “topal”, aşıh woynäğičiydi (3-143) “aşık oynardı”, qorqah (3-87) “korkak”, tohtatadı (4-86) “durdurur”, hırgä (5-128) “eski ev”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: hişt (3-166) “kerpiç” (< Far. خيشت), hada (2-49) “direk” (< Far. خاده), hār (1-42) “hor” (< Far. خوار), pähtä (1-194) “pamuk” (< Far. پخته), dārählardan (3-102) “ağaçlardan” (< Far. درخت), biybäh (1-14) “zavallı” (< Far. بی بخت), hocä (6-72) “seyyit” (< Far. خواجه), çarh (4-69) “çıkırık” (< Far. چرخ), hār qäysimiz (3-115) “her birimiz” (< Far. هر), dāhtär (4-97) “doktor” (< Fr. doktor), ğārḥ wolup (3-16) “boğulup” (< Ar. غرق), māḥul (4-39) “kabul olmuş” (< Ar. معقول), mınṭıḥ mınam (3-89) “silah ile” (< Ar. بندوق), maḥṭap (5-119) “okul” (< Ar. مكتب), alapoçaḥ dep (3-104) “kavun adı” (< Far. پوچاق), baḥkärliimizem (3-95) “ağaç yetiştirmemiz de” (< Far. باغ), wāḥ (6-8) “vakit” (< Ar. وقت).

/j/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve sızıcı bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Daha çok ince ve yarı kalın ünlülerle hece oluşturan bu ses genelde kelimenin başında ve ortasında gelmektedir. Kelime sonunda ise /c/ ve /ç/ ünsüzlerinin sızıcılaşması ile ortaya çıkan örnekleri görünüyor. Bu ünsüzün çoğu diğer seslerden oluşurken asli olup korunanları da mevcuttur. Türkçe kelimelerde korunan varyantları dışında /ç > c > j/ ve Eski Türkçe kelime başı /y > c > j/ değişmesi ile ortaya çıkan bir çok örneği bulunmaktadır. Alıntı kelimelerde ise Arapça ve Farsça /c = چ/ sesinden değişmiş olanları yanında Farsça /j = ژ/ ünsüzü de bu sesle karşılanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: böğjama (2-63) “büyük bokça”, jem (2-143) “yem”, jerde (1-255) “yerde”, jıbertıppem (1-75) “göndermişim”, jiredi (1-260) “yürür”, jıbını (4-94) “ipini”, jok (4-60) “yok”, köje (2-71) “bulgur”, pereje (1-190) “hırka”, täjigıstanku (3-13) “Tacikistan ise”, tãrtkıj (2-64) “çekecek şey”, jatmäydı (1-259) “yatmaz”, jäberedi (1-190) “örterdi”, jäteredi (1-182) “yatardı”, qäjmäydı (1-125) “kaçmaz”, häläjini (5-16) “pamuğu çekirdeğinden ayıran aleti”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: jannıj (1-94) “canının” (< Far. جان), ijäp (1-131) “kabul etmek” (< Ar. ايجاب), mäyrejepte (4-63) “Recep ayında” (< Ar.; Far. ماهی رجب), räwäj (3-175) “gelenek” (< Ar. رواج), häjšermet (2-33) “kişi adı” (< Far.; Ar. حاجی شیرمحمد), häyjdosä (3-48) (< Far.; Ar. حاجی دوست محمد), hãrijda (1-18) “yurt dışında” (< Ar. خارج), hãwlũjãj (1-60) “ev yapılacak arsa” (< Far. جای).

/k/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir ön damak ünsüzüdür. Daha çok ince ünlülerle hece oluşturarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Bu ünsüz gerek Eski Türkçe kelimelerde olsun gerek alıntı kelimelerde, hep korunmuştur. Yalnız Arapça *mäkkem* (6-86) “sıkı” (< Ar. محکم), kelimesindeki birinci /k/ sesi /hk> kk/ benzeşmesi ile ortaya çıkmış bulunuyor.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: käme (1-40) “gemi”, keksé (1-198) “yaşlı kişi”, kiyöwdü (1-132) “damadı”, künäşä (4-33) “iki günde bir”, äpkep (1-97) “getirip”, yekkänä (4-85) “iki tanecik”, kök (5-61) “yeşil”, cetkırmeşy (3-176) “yetiştirmeden”, bãrgıçedık (1-22) “giderdik”, tẽrãk (3-100) “kavak ağacı”, bek (3-148) “ağa”, cıbek (1-165) “ipek”, çeğelde (2-105) “bir yemek”, iyik (4-82) “ucu sivri ağaç”. älkı (5-73) “söz konusu”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: kām̄pīr (1-38) “nine” (< Far. کمپیر), kām (2-138) “az” (< Far. کم), kālānī (4-19) “elbiseyi” (< Far. کاله), sūkūnāt (3-8) “yerleşim” (< Ar. سکونت), dekçe (1-240) “tencere” (< Far. دیکچه), dūkān (3-136) “dükkan” (< Ar. دکان), gīlkārīk (3-167) “sıvacılık” (< Far. گل کار), hōrök (1-229) “yemek” (< Far. خوراک), inkīlab (3-8) “inkilap” (< Ar. انقلاب), äntāk (4-109) “az” (< Far. اندک).

/k/ ünsüzü

Tonsuz, sürekli ve yarı sızıcı bir ön damak ünsüzüdür. Görüldüğü gibi ünsüzün kapalı hecenin sonunda bulunan patlayıcı /k/ ünsüzünün sızıcılaşması ile ortaya çıktığı kesindir. Hece sonunda bulunduğu için kelime başında gelememektedir. Bu yüzden hep kelime ortasında ve sonunda bulunuyor.

Ünsüzün diğer Türk ağızlarında olup olmaması bizim için bilinmeyen bir konu ancak bu ağızdaki *tūk* (metin dışı) “tüy, kıl” kelimesinin Türkiye Türkçesindeki *tüy* (metin dışı) “tüy” varyantını dikkate alırsak bazı Eski Türkçe /k/ sesinin /y/ olamadan bir önceki alafonu diyebiliriz. Ancak ünsüzün /k > k̄ > ħ/ değişimini göz önünde bulundurunca kesin bir karara varmak zordur. Alıntı kelimelerde sadece tek örneği mevcuttur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: tentākīktī (3-86) “kabadayılığı”, süyrük (4-47) “tanenin yeşermesi”, sūmālāk (4-59) “bir yemek adı”, kökmāk (4-42) “göm gök”, bek (3-86) “bek”, wōzbākīlārdīn (3-181) “Özbeklerin”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: māk̄tāpkā < maktāb (3-168) “okula” (< Ar. مكتب).

/k/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir dip damak ünsüzüdür. Daha çok kalın ve yarı

kalın ünlülerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Ünsüz ince ünlülerle hece oluşturduğunda biraz arka damağa doğru kayarak ince telaffuz edilir. Ünsüzün ince varyantı /q/ işareti ile gösterilmiştir.

Hem Türkçe kelimelerde hem de alıntı kelimelerde ünsüzün çoğu korunmuştur. Fakat Farsça kökenli *biybāk* < be bāht (1-101) “zavallı”, kelimesinde /h/ sesinden sonra gelen /t/ düşünce kelime sonunda kalan /h/ süreksizleşerek /k/ olmuştur. Bunun gibi bazı kelime sonunda bulunan /k/ ünsüzü devam eden kelimenin başındaki /k/ ünsüzünden etkilenerek /kk/ > **kk**/ benzeşmesiyle ortaya çıkmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: kaçmak (3-88) “kaçmak”, kaladı (4-49) “kalır”, kāmīş (4-70) “kamış”, kānı (3-199) “hani”, başka (1-255) “başka”, cılkı (2-16) “yılki”, cūpkāşını (1-219) “lavaşını”, āk (2-76) “ak”, alayık (1-117) “alalım”, ārkalık (4-91) “dokuma işinde çapraz kullanılan ip”, bılāmık (1-223) “bir sulu yemek”, cāzık (2-77) “yayılmış”, ācırık (6-14) “çim”, çukur (4-46) “çukur”, cālleblik kığan (2-16) “ticaret yapmış”, çānjārāk (5-127) “evin damındaki delik”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: kādīmī (3-108) “eski” (< Ar. قديمی), kārız (1-116) “borç” (< Ar. قرض), akrap (2-26) “hicri takviminin 8. ayı” (< Ar. عقرب), diykàn (2-53) “çiftçi” (< Far. دهقان), nuḳurá (1-54) “gümüş” (< Far. نقره), paḳāt (2-93) “fakat” (< Ar. فقط), bejntipāk (3-65) “ittifaksız” (< Ar.; Far. بی اتفاق), biybāk < be bāht (1-101) “zavallı” (< Far. بی بخت), wākt (4-12) “vakit” (< Ar. وقت), sandık (1-169) “sandık” (< Ar. صندوق).

/q/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir arka damak ünsüzüdür. Dip damak /k/ ünsüzünün ince ünlülerle hece kurarak oluşturduğu bu ses /k/ ünlüsünün bulunabildiği bütün hecelerde mevcuttur. Örnekleri hem Türkçe hem alıntı kelimelerde mevcuttur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: qíāneke (1-71) “yapmış”, qāçäy (3-41) “boy adı”, qäysī (6-47) “hangi”, qāğīp (1-173) “kakarak”, qällā (1-90) “kere”, qāncäğälī (3-36) “boy adı”, āsqälän (3-106) “yer adı”, āwzäçiqqā (1-221) “iftar için”, çäqälāk (2-124) “bebek”, qorqāḥ (3-87) “korkak”, täqäyā (1-157) “şapka”, ciynäq (1-252) “mezarı topluca ziyaret etmek”, täyāq (6-26) “dayak”, suğänäq (1-145) “yüzsüz”, āḥsäq (5-74) “topal”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: qäbrīstannam (1-255) “mezardan” (< Ar.; Far. قبرستن), qähätçiligler (2-12) “yoksunluklar” (< Ar. قحط), häqığä (1-205) “hakkına” (< Ar. حق), hār räqām (1-197) “her türlü” (< Far.; Ar. هررقم), māşındarī säqīl (5-86) “otomatik tüfek” (< Ar. ثقيل), täqsīm (3-149) “bölmek” (< Ar. تقسيم), sädäqäätīp (4-66) “sadaka niyeti ile” (< Ar. صدقه), biybāq (1-22) “zavallı” (< Far. بی بخت).

/l/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve akıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kalın ve ince ünlülerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Hem Türkçe hem alıntı kelimelerde bu ünsüzün çoğu korunmuş olarak bulunmaktadır. Bunun yanında bazı /t/ sesi ile biten kelimeler /l/ ile başlayan ek alınca /tl/ > /ll/ benzeşmesi gerçekleşmiştir. Böylece /t/ ünsüzünden oluşan /l/ de mevcuttur. Bunun gibi bir örnekte /nm/ > /lm/ ses hadisesi ile /n/ den oluşan /l/ ünsüzü de bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: līpe wurup (6-100) “ayağını sıvanıp”, lōk (6-62) “bir piriñ türü”, līp (4-73) “asıp”, ulu (3-55) “oğlu”, çliy (1-257) “son çare olarak”, ālayīk (1-117) “alalım”, āllanıb (1-68) “atlanıp”, häyilläytığännī (4-107) “bayramlaştığını”, al (5-84) “al”, āyıl (2-39) “binek hayvanların belini bağlayan ip”, bıl (1-127) “bu”, cıl (2-140) “yıl”, cıngıl (4-94) “ılgın ağacı, tamariska”, höl (1-213) “ıslak”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: les (6-41) “liste” (< Fr. liste), älbjĥârî (3-101) “çilek” (< Far. آلبخاری), ällâwkuber (1-121) “allahu ekber” (< Ar. الله اكبر), äwlêllî (1-25) “çocuk sahibi” (< Ar. اولاد), döwlet (2-132) “devlet” (< Ar. دولت), äšîl (1-186) “gerçekte” (< Ar. اصل), âwâl (4-52) “önce” (< Ar. اول), bîrĥîl (2-112) “bir tür” (< Far. خیل), gûl (2-130) “gül” (< Far. گل), ĥâl (2-62) “ben” (< Far. خال), ıstımal (3-99) “kullanım” (< Ar. استعمال), bāḥal (5-7) “şu an” (< Far.; Ar. برحال), ġälmet (6-52) “fena değil” (< Ar. غنيمت).

/m/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve akıcı bir çift dudak ünsüzüdür. Hem kalın hem ince ünlülerle hece kurabiliyor. Aynı zamanda kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunmaktadır. Ünsüzün alıntı kelimelerdeki örnekleri kaynak dilde olduğu gibi tamamen korunmuş seslerdir. Türkçe kelimelerde ise bir taraftan Eski Türkçe kelime başında bulunan bazı /b/ ünsüzleri /m/ sesine dönüşürken diğer taraftan da /b, c, p, m, n/ ünsüzlerden önce gelen /n/ sesi /m/ olmuştur. Tabi olarak Türkçe kelimelerde bugüne kadar korunan /m/ ünsüzleri de bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: mäysä (6-58) “daha yetiştirmemiş ekin”, mänäk (3-182) “ibrik”, mǎpremeş (1-165) “büyük bokça”, murç (1-216) “biber”, men (4-107) “ben”, mîñän (3-208) “ile”, mîñ (2-29) “bin sayı”, älmîş (3-31) “altmış sayı”, bātman (3-5) “560 kg”, ātmağākän (3-88) “kurşuna dizmekmiş”, aynaltırmäydî (4-57) “yaklaştırmaz”, arğamçıda (1-144) “urganda, halatta”, tūmnüğüdän < tūnlüküden (5-114) “deliğinden”, jätıpam cılap (5-24) “ağlıyordum”, ƙalım palınıam (6-95) “halı malı da”, cıldam berma (2-46) “yıldan beri”, barmıs (3-21) “varız”, mîmmäydî (3-135) “binmiyor”, biläyappamma (2-89) “ne bileyim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: măçit (3-20) “mescit” (< Ar. مسجد), maĥtap (5-119) “okul” (< Ar. مكتب), mähälîm (2-19) “o anda” (< Ar. محل), mähşät (3-

142) “hedef” (< Ar. مقصد), mäk kem (1-189) “sıkı” (< Ar. محکم), adam (6-22) “kişi, insan,” (< Ar. آدم), āzārām (5-31) “eziyet de” (< Far. آزارهم), güm kın (5-132) “boşverin” (< Far. گم), düyüm (2-62) “ikinci olarak” (< Far. دوم), gūlmaláday (1-142) “sıvacının kullandığı alet” (< Far. گل ماله), hāmme (2-8) “her kes” (< Far. همه), hāmşe (1-58) “her zaman” (< Far. همیشه), hızm et (1-36) “hizmet” (< Ar. خدمت).

/n/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve akıcı bir diş-diş eti ünsüzü olan bu ses hem kalın hem ince ünlülerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Taradığımız metinde rastlanan bu ünsüzün çoğu hem Eski Türkçe kelimelerinde hem alıntı kelimelerde korunmuş olan ünsüzlerdir. Fakat /m/ ve /n/ ünsüzleri ile biten kelimeler /d/ ve /l/ ile başlayan ek alınca sistemli olarak ekin başındaki bu iki ünsüz ilerleyici benzeşme yolu ile /n/ sesine dönüşmüştür. Aşağıdaki örnekler listesinde bu ses olayını görmek mümkündür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: nārğı (3-10) “öte”, neberesı (1-100) “torunu”, nerse (2-111) “şey”, àyınrı < ayınlı (3-42) “boy adı”, çınār (3-100) “çınar ağacı”, kuşnaçām (4-103) “falcı da”, maýnāğı (3-191) “bahsi geçen”, sınağı (6-25) “kırılır”, asan (4-51) “sonra”, bomasın (2-127) “olmasın”, bātman (3-5) “560 kg”, cün (2-43) “yün”, kuyún (3-39) “boy adı”, cerimnen (1-71) “yerimden”, kelınnen < kelinden (2-101) “gelinden”, qānney < kaday (6-32) “nasıl”, hātınnar < hatunlar (3-145) “kadınlar”, kāmınarımızgā < kavmlarımızga (3-106) “kavimlerimize”, tızennep < tizenlep (6-24) “diz çöküp”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: sālı nāwğā (1-245) “yeni yılda” (< Far. سال نو), nāfārlārām (3-16) “kişiler de” (< Far. نفر), namāz (1-256) “bayram” (< Far. نماز), nāndı (1-211) “ekmeği” (< Far. نان), nāzır (3-82) “adanmış” (< Far. نذر), nekın (1-186) “ama” (< Ar. ليكن), bālentten (1-183) “yokuştan” (< Far. بلند),

bändi (3-79) “esir” (< Far. بندى), cännet (1-35) “cennet” (< Ar. جنت), hıyānat (3-75) “ihānet” (< Ar. خيانت), gudamnan (1-64) “tahır deposu” (< Far. گدام), dükān (3-136) “dükkan” (< Ar. دكان), mäsälān (3-154) “mesala” (< Ar. مثالا), māşın (1-156) “makine” (< Far. ماشين).

/ŋ/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve geniz akıcısı olan bir ünsüzdür. Kalın ve ince ünlülerle hece oluşturarak kalınlık ve incelik özellikleri de kazanıyor. Ancak bu özellikler daha net ve belirgin olmadığı için deşifre etmeye gerek duymadık. Özbekistan Latin kökenli alfabesinde /ng/ ile gösterilerek iki ayrı ses değerinde telaffuz ediliyorsa da bu ağızda Eski Türkçecede olduğu gibi tek bir ses değerinde canlı ve belirgin bir biçimde varlığını sürdürmektedir.

Bu ağızda sıkça rastlanmakta olan bu ünsüzün büyük oranda bir kısmı Eski Türkçeden beri korunagelen seslerdir. İlgi hali ekinin ünsüzü, ikinci şahıs iyelik eki /-ŋ/ ve ikinci şahıs eki /-ŋ/ de korunmuş olan seslerdendir. Geri kalanı ise /nk, nķ, nq, ng, nğ, nğ/ gibi çiftli ünsüzlerin karşılıklı benzeşmesi veya birleşmesinden meydana gelmiştir. Karşılıklı derken /k, ķ, q, g, ğ, ğ/ ünsüzleri /n/ sesinin yanında bulununca bazen /n/ ünsüzü genizleşiyor bazen de bu ünsüzler geniz n'sine dönüyor. İki sesin birleşerek tek bir /ŋ/ sesi olması da başka bir olanaktır. Yani /ŋ/ sesinin oluşması için /n/ ünsüzü ile yukarıdaki ünsüzlerden birinin yan yana gelmesi şarttır. Bu şart oluşmadan /n > ŋ/ değişmesi tek bir örnekte rastlanmıştır. Bunun gibi bazı Farsça kelimelerde /ng > ŋ/ iki ses birleşerek bir /ŋ/ ünsüzüne dönüşmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ąnsonġ (2-84) “sonra”, taŋ (1-57) “şafak”, gŭrŭŋ (1-23) “sohbet”, alaŋayaġedi (2-23) “ayağı çıplak”, cāŋā (1-234) “şimdi”, cīŋıl < yılġın (4-94) “ılġın ağacı”, ķoŋur (3-118) “koyu kırmızı rengi”, mīŋ (2-29) “bin sayı”, ākemniŋ (1-82) “amcamın”, beliŋdeġi (1-50) “belindeki”, qaıŋar (3-61) “kaçınız”, āwzuŋuzġa (3-192) “ağzınıza”, ķaraŋ (1-171) “bakınız”, sıŋıġı (1-25) “küçük kız kardeş”, ķazaŋa < ķazanġa (4-27)

“kazanın içine”, köññüçedi < köngüçedi (4-109) “kabul ederdi”, kığañğa (4-78), çaman kış (2-28) “kötü kış”, qıyañ qışlaq (2-1) “yer adı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: nañ (1-126) “ar” (< Far. تنگ), güzäräñjini (3-142) “geçimini” (< Far. گزران).

/p/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir çift dudak ünsüzüdür. Kalın ve ince ünlülerle hece oluşturduğu gibi kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Özbek yazı dilinin de esas ünsüzlerinden olan bu ses bu ağızda da çokça rastlanmaktadır. Ünsüzün korunan örnekleri dışında birtakım ses olayları neticesinde **/b, f, m/** gibi seslerden değişen örnekleri de mevcuttur. Mesala **/p/** ünsüzü ile biten kelimeler **/m/** sesi ile başlayan ek alınca ekin başındaki ünsüzü **/p/** olmuştur. Aynı şekilde **/p/** ile biten kelimelerden sonra **/b/** ile başlayan kelime gelince takip eden kelimenin başındaki **/b/** ünsüzü **/p/** ünsüzüne dönüşmüştür. Arapça ve Farsçadan alınan kelimelerdeki **/p/** sesinin çoğu **/f > p/** bir kısmı da **/b > p/** değişmesi ile ortaya çıkmıştır. Bu dillerden alınan kelimelerdeki **/f/** sesi birkaç istisnası dışında bu ağızda tamamen **/p/** sesine dönüşmüştür. Ancak **/b/** ünsüzü ise kelime sonunda kalınca **/p/** olmuştur. Bunun yanında bazı Farsça kelimelerde korunan **/p/** ünsüzü de mevcuttur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: pıtı (6-35) “bacağı”, pişirdi (5-66) “pişirdi”, pālāw (1-213) “pilav”, şepse (6-62) “ekse”, tēpāgā (5-60) “tepeye”, torpaqtı (5-73) “toprağı”, arpá (2-114) “arpa”, çupqānı (1-225) “yufkayı”, apāsı (1-126) “ablası”, dep (5-67) “deyip”, cuwup (2-79) “yıkayıp”, köp (2-21) “çok”, serpip (4-41) “serpip”, bārippam < barıppan (6-46) “varmışım”, qappan < qalıppan (1-147) “kalmışım”, tapāy < tapmay (1-147) “bulamayıp”, apparadı < alıp bardı (3-172) “götürdü”, koppala < köp bala (2-110) “pek fazla”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: pärre (6-58) “yeri yarmak için sapana

bağlanan iki tahta” (< Far. پره), pahta (6-54) “pamuk” (< Far. پخته), päysa (5-47) “para” (< Far. پیسه), kâmpîr (6-100) “nine” (< Far. کمپیر), gâp (2-101) “söz” (< Far. گپ), nâşîp < nâsib (1-122) “hisse” (< Ar. نصيب), maktâp < maktab (4-2) “okul” (< Ar. مكتب), nâjîp < nâcib (5-28) “kişi adı” (< Ar. نجيب), ğârîptî < ğâribni (1-22) “fakiri” (< Ar. غريب), bekîttâppîz < bekitabmiz (5-98) “kitapsız” (< Ar. كتاب), hâpîp < hâfîf (5-86) “hafif” (< Ar. خفيف), pârsı < fârsi (5-97) “Farsça” (< فارسی), sîrp < serf (3-65) “sadece” (< Ar. صرف).

/r/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve akıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Genel Türkçede olduğu gibi titrek bir biçimde telaffuz edilmektedir. Hem kalın hem ince ünlülerle hece oluşturabilir. Türkçe kelime başında bulunduğu görülmemiştir. Diğer hecelerde ise sıkıntısız gelebilmektedir. Alıntı kelimelerin başında, ortasında ve sonunda bulunabiliyor. Ünsüzün diğer seslerden değişmiş olan örneğine rastlanmamıştır. Ancak bazı örenklerde söz konusu ünsüz ses tellerine sert çarparak çıkınca yanında bir tane daha türemiş gibi oluyor. Bunun dışında ciddi bir ses hadisesi ile karşılaşılmamıştır. Bu ağızda rastlanan /r/ ünsüzünün tamamı korunan seslerdir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: âcırıķ (6-14) “çim”, küřāk (5-71) “kürek”, sırā (3-196) “asla”, bîr (5-102) “bir”, bar (1-260) “var”, berār (5-124) “verir”, bîltîr (1-147) “geçen sene”, çukur (4-46) “çukur”, çeber (1-161) “becerikli”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: romal (5-124) “mendil” (< Far. رومال), rāsmî (6-81) “resmi” (< Ar. رسمى), rāzî (5-39) “razi” (< Ar. راضى), rozānî (5-110) “orucu” (< Far. روزه), çārĥ (5-14) “çıkık” (< Far. چرخ), çārîm (5-43) “deri” (< Far. چرم), darbazā (5-13) “kapı” (< Far. دروازه), mîrāś (5-94) “miras” (< Ar. ميراث), barawar (4-50) “denk” (< Far. برابر), bîrādār (5-68) “kardeş” (< Far. برادر), cîndār (5-69) “deli” (< Ar.; Far. جندار), bazar (5-43) “pazar” (< Far. بازار),

ämjr (3-73) “başkan” (< Ar. امير), hıdır (3-86) “Hz. Hızır” (< Ar. خضر).

/s/ ünsüzü

Tonsuz, sürekli ve sızıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Ünlülerin hem kalın hem ince biçimleri ile hece oluşturarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Gerek Türkçe kelimelerde olsun gerek alıntı kelimelerde bu ağızda bulunan /s/ ünsüzünün bir çoğu korunmuş olan ünsüzlerdir. Geri kalanı ise /d, ş, t, z/ ünsüzlerinden değişmiştir. Mesela /z/ sesi kelime sonunda bulununca ya da /s/ ünsüzünden önce bulununca çoğunlukla tonsuzlaşarak /s/ sesine değişmiştir. Bir kelime /s/ ve /t/ ünsüzü ile bitince arkasından gelen kelime veya ek /s/ ve /t/ ünsüzleri ile başlayınca iki durumda da /t > s/ değişikliği gerçekleşmiştir.

Bunun dışında Arapçadan alınmış bir kelime kelime başı /ş > s/ değişikliği görülmüştür. Bunun gibi başka bir Arapça asıllı kelime /h/ ünsüzünden sonra gelen /d/ sesi önce tonsuzlaşarak /t/ olmuş sonra sızıcılaşarak /s/ sesine dönüşmüştür. Metindeki mevcut örnekleri aşağıdakilerdir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: şaw (5-74) “sağ”, sen (5-103) “sen”, sızıp (3-154) “yazıp”, sürtesiz (2-107) “sürersiniz”, ahsaq (5-74) “aksak”, mäysä (6-58) “daha yetişmemiş ekin”, keskes (3-144) “bir oyun adı”, tus (6-28) “geri gitmek”, betus < be tuz (2-86) “tuzsuz”, kıs < kız (1-93) “kız”, kıyis < kiyiz (2-67) “keçe”, kobıs < kobuz (1-182) “kopuz”, çığası (2-59) “çıkarsınız”, babamıs (1-7) “dedemiz”, sebesiz (2-109) “ekersiniz”, ayssayäm < aytsa häm (5-120) “söylese de”, cesse < yetse (1-117) “yetse”, kessä < ketse (3-172) “gitse”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ser (5-40) “7 kg” (< Far. سير), säbjr (6-90) “sabr” (< Ar. صبر), sawâtımız (5-99) “okuma yazmamız” (< Ar. سواد), aşbabını (5-47) “aletini” (< Ar. اسباب), äsîl (6-2) “gerçekte” (< Ar. اصل), bemäsräp (5-17)

“masrafsız” (< Ar. مصرف), bäs (5-90) “yeter” (< Far. بس), hālas (6-56) “bitmek” (< Ar. خلاص), kaws (6-56) “Hicri takviminin 9. ayı” (< Ar. قوس), pıyas (1-216) “soğan” (< Far. پیاز), mähśımcān < mähdomcan (1-46) “bir saygı sözü” (< Ar. مخدوم), täressuwmızı (1-77) “abdest suyumuzu” (< Ar. طهارت), säcereden < şacărăh (6-75) “şecereden” (< Ar. شجرة), bäsşın < bazisini (6-43) “bazısını” (< Ar. بعضی), şawás < şābaş (6-45) “aferim” (< Far. شابش), cäfs (3-87) “çekmek” (< Ar. جذب).

/ş/ ünsüzü

Tonsuz, sürekli ve sızıcı bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Kalın ünlülerle de hece kurar ancak ince ve yarı ince ünlülerle daha çok bir arada bulunmaktadır. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Bu ağzın esas seslerinden olan bu ünsüzün çoğu korunmuş olup bir kısmı da /c/ ,ç/ seslerinden dönüşmüştür. Dönüşen /ş/ ünsüzleri ise Türkçe ve alıntı kelimeler de dahil olmak üzere hep hece sonunda bulunan /c/ ve /ç/ ünsüzleridir. Bu ses hadisesini aşağıdaki örneklerin bazısında görmek mümkündür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: şälä kıldı (1-128) “dalga geçti”, şol (1-189) “o işaret zamiri”, alış (6-18) “güreş”, çambáš (6-38) “yan”, yeşeg (6-31) “eşek”, āş (4-26) “yemek”, cāş (1-202) “genç”, kārış (2-83) “karış”, cāşırıp (5-67) “gizleyip”, ğışānı (5-25) “çalı çırpıyı”, keştālī (5-117) “işlenmiş”, kışān (5-70) “kelepçe”, koş (5-59) “çift koşmak”, koşuqtu (2-145) “şarkıyı”, üş < üç (6-16) “üç sayı”, çalañaş < yalañaç (2-8) “çıplak”, işki < içki (3-128) “içeriye ait”, küştān < küçtan (4-88) “güçten”, qaşqānākān < kaçkaneken (3-61) “kaçmış”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: şālī (6-55) “pirinc” (< Hint. shāli), şāhçā (6-47) “ağaç dalı” (< Far. شاخچه), şäyit (5-21) “şehir” (< Ar. شهيد), şikäs (3-72) “yenilgi” (< Far. شکست), şükür (2-100) “şükür” (< Ar. شكر), hışt (3-166) “kerpiç” (< Far. خشت), hüşyār (3-86) “akıllı” (< Far. هوشیار), bāhşış (4-112) “bahşış” (< Far. بخشیش), dāş (2-83) “fırın” (< Far. داش), gōş < goşt (4-33) “et” (< Far. گوشت),

hiştime < hiç neme (2-66) “hiç bir şey” (< Far. هیچ), nāylaştā < nā’ilac da (1-203) “çaresiz işte” (< Far.; Ar. ناعلاج), räwäş < rawāc (3-208) “gelenek” (< Ar. رواج), güşüş < guruç (1-92) “pirinç” (< Far. گرج).

/t/ ünsüzü

Tonsuz ve süreksiz bir diş-diş eti ünsüzüdür. Daha çok ince ve yarı kalın ünlülerle hece oluşturan bu sesin kalın ünlülerle aynı hecede bulunması çok az görünmektedir. Kelimenin başında, ortasında ve sonunda bulunan örnekleri mevcuttur. Türkçe kelimelerde Özbek edibi dilinde olduğu gibi /t/ ünsüzünün çoğu Eski Türkçeden günümüze kadar korunarak ulaşmış seslerdir. Alıntı kelimelerde de korunan /t/ ünlüsünün sayısı çoktur.

Söz konusu ünsüzün çok az sayıda bir kısmı, alıntı kelimeler de dahil olmak üzere kelime sonunda bulunan /d/ ünsüzünün tonlulaşarak /t/ olmasıyla ortaya çıkmıştır. Türkçe kelimelerde kelime sonunda bulunan /d/ sesi, ünlüsü düşen kelime sonu /-di/ hecesinin ünsüzüdür. Bu hecenin çoğunluğunu götüren geçmiş zaman eki oluşturur. Bunların yanında sayısı çok az da olsa bazı alıntı kelimelerde kelime ortasında da /d > t/ değişikliği ile ortaya çıkan örnekleri vardır. Alıntı kelimelerin arasında /ft > pt > tt/ değişmesi ile bulunan bir başka örneği de vardır. Sadece bir örnekte /çn > şn > şd > şt/ değişikliği ihtimali ile bir /t/ ünsüzü bulunmaktadır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: tērāk (3-100) “kavak ağacı”, tağın (5-39) “yine”, tākımığa (6-20) “iki ayağının arasına”, täyāq (6-26) “dayak”, tıtlılp (6-70) “peragende halde”, tòk (5-25) “tok”, tōy (5-65) “düğün”, tănı (2-145) “asla”, kätte (6-10) “büyük”, sırtıdan (6-34) “dışından”, wotāw (5-127) “ev”, bēti (4-49) “yüzü”, āt (6-21) “at”, äyt (5-103) “söyle”, amāt (1-40) “tekne”, kúncüt (3-94) “susam” wötürük (1-60) “yalan”, kät (1-225) “kat”, cıret < yüredi (2-123) “yürür”, çıratat < çıratadı (4-71) “çözer”, berıjent < berıj endi (1-108) “verin artık”, hiştime < hiç neme (2-66) “hiç bir şey”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: t̄ashj̄r (5-92) “tabi etmek” (< Ar. تسخير), tır̄ama (6-90) “son bahar” (< Far. تيرماه), suk̄ut (5-29) “düşmek” (< Ar. سقوط), ş̄äyit (5-21) “şehit” (< Ar. شهيد), bağ̄äyr̄at (3-86) “cesur” (< Ar. باغیرت), c̄ännet (1-35) “cennet” (< Ar. جنت), döwlet (2-132) “devlet” (< Ar. دولت), h̄āt (3-87) “yazı” (< Ar. خط), māk̄sāt (5-19) “hedef” (< Ar. مقصد), m̄açit (3-22) “mescit” (< Ar. مسجد), p̄is̄ant (3-107) “beğenilmiş” (< Far. پسند), k̄ımbat̄çılık (2-12) “her şeyin pahalılaşması” (< Far. قیمت), saw̄atımız (5-99) “okuma yazmamız” (< Ar. سواد), āȳıtı (5-19) “geliri” (< Ar. عاید), āntāk (4-109) “az” (< Far. اندک), ç̄ātır (3-217) “çadır” (< Far. چادر), attabanı < āftābāhni (3-182) “ibriki” (< Far. آفتابه), but (5-46) “bot”, mòt (1-81) “moda”.

/t/ ünsüzü

Süreksiz ve yarı sedalı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Gerçi sayısı fazla değil ancak karakteristik özelliği ile kendisini belirgin bir şekilde göstermektedir. Bu ünsüz kendisinden önce gelen akıcı /y/ ünsüzünün etkisi altında kalarak tonlulaşan bazı /t/ ünsüzüdür. Bu ses hadisesi daha yaygın ve etkili bir güce sahip olmadığı için aynı durumda olup da tonlulaşmayan /t/ ünsüzünün çok örneği mevcuttur.

Metindeki örnekler: ş̄üyt̄üp (1-27) “şöyle yapıp”, āȳt̄ıp (1-143) “söyleyip”.

/w/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve sızıcı bir çift dudak ünsüzüdür. Kalın ve ince ünlülerle hece kurarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Rastlanan örnekleri gözden geçirerek alıntı kelimeler hariç bu ağızda bulunan çift dudak /w/ ünsüzünün hiçbirinin asli olmadığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Asli değil derken ünsüzün çeşitli ses hadiseleri sonucu /b, f, g, ğ, p/ gibi ünsüzlerden dönüştüğünü veya türediğini kastediyoruz.

Bu ünsüzün büyük bir kısmı Eski Türkçe /g/ sesinin sızıcılılaşması ile ortaya çıkmıştır. Bunun dışında bir kısmı ise iki ünlü arasında kalan /b, p/

ünsüzleri veya kelime başında ve sonunda bulunan /b/ ünsüzünden değişmiştir. Kelime başında bulunan /w/ ünsüzünün bazıları kelime başı yuvarlak ünlülerden önce türeyen seslerdir. Kelime sonunda bulunan bu ünsüzün bir kısmı ise Farsça /wä/ bağlacının kelimeye ekledikten sonra kalan ünsüzüdür.

Alıntı kelimelerde de sayıca kalabalık olan korunmuş /w/ ünsüzlerini çıkarırsak durum hemen hemen aynıdır. Fakat bir örnekte hece sonunda bulunan /f/ ünsüzünün /w/ olduğu görünmüştür. İki örnekte de kelime sonunda bulunan yuvarlak ünlülerin etkisi ile yuvarlaklaşan uzun /a/ sesinin önünde /w/ sesi türemiş bulunuyor.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: hımewe (1-173) “bir şarkı türü”, ƙawƙa (3-41) “boy adı”, ƙarawursāk (3-39) “boy adı”, āwzu < ağız (5-77), cāw < yağ (3-174), sāw < sağ (5-74), wotāw < otag (5-127) “ev, oda”, āwuredī < ağır edi (1-67), ƙúwrup < ƙağurup (1-223) “kavurup”, ƙuwrap < ƙugrap (4-49) “kurup”, tuwgān < toggan (5-107) “doğmuş”, minowça < munaguça (6-58) “şu kadar”, tımāw < tımagu (4-99) “grip”, tūnāwun < tūn o gün (5-43) “dün”, tīrkāmbāwūg < tirkenmaguk (4-13) “oyun adı”, bāwāmız < babamız (6-3) “dedemiz”, suw < sub (6-58), wārākān < bar eken (5-67) “varmış”, wop < bolup (5-69) “olup”, ƙāwup < ƙabıp (1-194) “dikip”, culuwālıp < yulup alıp (6-27) “koparıp”, tepkīlēw < tepkilep (6-48) “basıp”, tāwup < tapıp (5-82) “bulup”, wo < o (5-41), won < on (5-45), wotāk < otak (6-64) “oda”, wōğ < ok (4-87), wöldī < öldü (5-6), wōtūp < ötüp (6-44) “geçip”, wūş < üç (5-110), nīmāwçūn < neme wūçūn (5-101) “niye”, wūydān (5-115) “evden”, līpewurup < līpe urup (6-100) “sıvanıp”, yelīw < el wā (5-106) “halk ve”, kettīyuw (6-95) “gitti ve”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: wāh (6-8) “vakit” (< Ar. وقت), wādā (3-80) “zaman” (< Ar. وعدة), āwlēdī (1-32) “evladı” (< Ar. اولاد), bewe (6-86) “dul” (<

Far. (بی و ه), benawa (1-205) “biçare” (< Far. بی نوا), sawāb (4-64) “sevap” (< Ar. ثواب), tāwālītīm (3-18) “doğumum” (< Ar. تولد), dārrāw < dar wāy (4-48) “hemen” (< Far. دروی), şawās < şābaş (6-45) “aferim” (< Far. شایبش), yārāwazān < yarabazan (5-93) “bir dini gelenek” (< Ar. یارمضان), barawar < barābār (4-50) “tam, denk” (< Far. برابر), maşāwa < māş ābāh (4-29) “bir tür yemek” (< Far. ماش آبه), tewib < tābib (4-97) “tebip” (< Ar. طبیب), wōmır (1-58) “ömür” (< Ar. عمر), āwğaniştaṇa < afğanistan (3-11) “yer adı” (< Far. افغانستان), āsālāwmu (5-106) “selam” (< Ar. السلام), āllāwkuber (1-121) “allahu ekber” (< Ar. الله اکبر).

/y/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve akıcı bir diş eti-ön damak ünsüzüdür. Hem kalın hem ince ünlülerle hece oluşturarak kelimenin başında, ortasında ve sonunda gelebilmektedir. Bu ağızda bulunmakta olan /y/ ünsüzleri genel olarak korunmuş örnekleri dışında ya başka bir sestən değişmiş veya türemiştir. Daha önce Eski Türkçe kelime başı /y > c/ değişikliğinden bahsedilmişti. Bu ses hadisesinin kapsamı dışında kalan kelime başındaki /y/ ünsüzü korunmuştur. Bunun dışında diğer hecelerde de korunan örnekleri vardır.

İnce, düz ve geniş /e/ ünlüsü ile başlayan kelimelerin başında ya da ünlü ile biten kelimedenden sonra gelen ve ünlü ile başlayan kelimenin başında bulunan /y/ sesi genelde türemiştir. Aynı şekilde ünlü ile biten bir kelime ünlü ile başlayan başka bir kelime veya ek ile birleşince arada bulunan /y/ sesi, kelime sonunda açıkta kalan geniş ve düz ünlülü bazı hecelerin sonundaki /y/ sesi, birleşik kiplerde daha çok ek işlevi gören ve /-dı/ geçmiş zaman eki alan /e-/ fiilinin önünde bulunan /y/ sesi ve Türkçe kelimelere eklenen Farsça /-i/ tamlama ekinden önce gelen /y/ sesi hep türemiş olan seslerdir. Bahsedilen durumların dışında kalanlar ise Eski Türkçe /d, g, ğ, v, n/ seslerinden değişmiştir.

Alıntı kelimelere de bakıldığında görünen ses olayları, sebepler ve sonuçlar yukarıdakilerin aynısıdır. Yani /y/ ünsüzü burda da ya korunmuştur

ya başka bir ünsüzden değişmiştir veya türemiştir. Alıntı kelimelerde /y/ ünsüzünün bir kısmı esas dilde olduğu gibi korunmuş olan seslerdir. Geri kalanının kalabalık bir grubunu Arapça ve Farsça kelimelerdeki /ه/ ve /ح/ seslerinden dönmüşen /y/ ünsüzü teşkil eder. Onun dışında ilk hecedeki düz ve geniş ünlülerin bulunduğu hecenin açıksa kapatılması için önünde türeyen /y/ sesi, /c/ sesi ile kapalı iken /c > y/ değişmesi ile ortaya çıkan bazı örnekleri vardır. Bir Farsça asıllı kelimede iki ünlü arasında kalan /w/ ünlüsünden dönüşen /y/ sesi de tesbit edilmiştir. Türkçe kelimelerde olduğu gibi /e/ ünlüsü ile başlayan bazı alıntı kelimelerin başında veya yan yana gelen iki ünlü arasında türeyen /y/ ünsüzü de görülmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: yāḥṣī (6-92) “iyi”, yaraşā (3-174) “denk”, yigirma (3-174) “yirmi”, yeğerek (6-51) “ikerdik”, yeliṣizgā (5-119) “yurdumuza”, yeşeg (6-31) “eşek”, qāysī (5-80) “hangi”, kıyip (6-97) “giyip”, soydı (5-66) “kesti”, boyu (1-154) “boyu”, kıyıp (6-90) “kesip”, häyneğene (1-178) “ilginç”, äyye (1-222) “evet”, şöytüp (4-66) “şöyle edip”, casaymız (1-219) “yayarız”, bāy (5-115) “zengin”, āy (4-60) “ay”, koy (3-109) “koyun”, abay (2-28) “kolay”, bomäy (3-72) “olmadan”, äytäy (5-108) “söyleyim”, şındäy (5-46) “şöyle”, bogāneydik (5-56) “olmuştuk”, coğuydı (4-97) “yokdu”, kettiṣuw (6-95) “gitti ve”, kıptıy (5-101) “yapmış ve”, iyirdim (2-56) “eğirdim”, kiyiz (2-56) “keçe”, ciynäq (1-252) “mezar ziyareti”, tiyt < tegdi (4-99), tüyesis (2-79) “döversiniz”, üyrüldü (2-78) “döndü”, tüyēsī (2-37) “devesi”, täyyi < tani (2-90) “asla”, bīrey-yellik (6-25) “yaklaşık elli”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: yad (5-109) “zihin” (< Far. یاد), äyni (6-4) “ta” (< Ar. عين), päysa (5-47) “para” (< Far. پیسه), ayıp (4-14) “ayıp” (< Ar. عيب), dāyradan (3-16) “derya” (< Far. دریا), qāryeğe (6-74) “köy” (< Ar. قرية), cāy (3-85) “yer” (< Far. جای), täbiyät (3-72) “huy” (< Ar. طبيعت), äläydä < alāhidäh (5-129) “ayrı” (< Far. الالهيه), ilāyi < ilahi (5-39) “ey allah” (< Ar. الالهى), ıbrayım <

ibrahim (3-84) “kişi adı” (< Ar. ابراهيم), nîkâyyîge < nikâhige (6-12) “nikahına” (< Ar. نكاح), çereyîñiz < çehrâhiñiz (5-85) “simanız” (< Far. چهره), meýwe < mewâh (1-213) “meyve” (< Far. میوه), biybaq < bebâht (1-22) “zavallı” (< Far. بی بخت), tâyygîstanda (3-12) “yer adı” (< Far. تاجیکستان), mäylis < mäclis (1-245) “meclis” (< Ar. مجلس), düyüm < dowom (2-62) “ikinci olarak” (< Far. دوم), yeşân (6-73) “seyyit” (< Far. ایشان), taýpá < taifâh (3-32) “kavim” (< Ar. طائفه).

/z/ ünsüzü

Tonlu, sürekli ve sızıcı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Kalın ve ince sıralı ünlülerle hece kurabilmektedir. Türkçe kelimelerin başında çok az görülür. Diğer hecelerinde ise sıkça rastlanmaktadır. Alıntı kelimelerde kelimenin başında da en az diğer heceler kadar bulunabilmektedir. Bu ağızda mevcut olan bu ünsüzün hemen hemen hepsi aslidir. Birkaç kelimeye /zn > zd > zz/ benzeşmesi ile ortaya çıkan örneği vardır. Alıntı kelimelerde kapalı hecenin sonunda bulunan /d/ ünsüzünün birkaç noktada /z/ olduğu görülmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: zığır (3-94) “keten tohumu”, bızık (6-57) “yeşeren pirinc”, cızıık (2-77) “yayık”, cüzük (1-124) “yüzük”, kazân (1-235) “tencere”, kozu (2-44) “kuzu”, az (2-136) “az”, babamızzâñ < babamızdan (5-9) “dedemizden”, âwzu (5-77) “ağız”, atāmız (4-4) “babamız”, böz (2-19) “bez”, bızzi < bizniñ (5-89) “bizim”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: zâhmi (6-29) “yaralı” (< Far. زخمی), zâkâtıñı (5-111) “zekatını” (< Ar. زكوات), zürâtı (6-63) “ziraate ait” (< Ar. زراعتی), zulum (6-54) “zülüm” (< Ar. ظلم), bazar (4-109) “pazar” (< Far. بازار), guzarân (1-28) “geçim” (< Far. گذاران), rızkı (2-9) “rızkı” (< Ar. رزق), rāzı (5-39) “razı” (< Ar. راضی), rōzâ (5-100) “oruç” (< Far. روزه), beğärezdî (1-84) “tarafsız” (< Far.; Ar. بی غرض), kârız (1-116) “borç” (< Ar. قرض), pârız (3-73) “farz” (< Ar. فرض), hîzmet < hîdmât (1-36) “hizmet” (< Ar. خدمت), toza < todâh (1-241) “toplanmak” (< Far. توده).

/z/ ünsüzü

Sürekli, sızıcı ve yarı sedalı bir diş-diş eti ünsüzüdür. Birkaç kelimedede örneklerine rastlanmıştır. Bu ağızda /z/ ünsüzünün tonsuzlaşarak /s/ olduğu ara sıra göze çarpan bir ses hadisesidir. Bu ünsüz ise /z/ sesinin tam olarak sedasızlaşmadan bir önceki alafonudur.

Metindeki örnekler: bîz (1-36) “biz”, wôtîz (1-32) “otuz sayı”, yûz (3-25) “yüz sayı”, wöž (3-43) “kendisi”.

B. SERT ÇARPARAK ÇIKAN ÜNSÜZLER

Aşağıda örnekleri gösterilen ve üzerinde sağa yatık çizgi /-/ ile işaretlenen ünsüzler boğumlanma sırasında ses tellerine normalden daha katı bir şekilde çarparak teşekkül ederler. Telaffuz edilirken iki eşit ünsüz değerinde boğumlanır. Bu ses hadisesini ünsüzlerin ikizleşmeden bir önceki merhalesi olarak açıklayabiliriz. Bu durum /ç, l, s, t, z/ gibi ünsüzlerinde, kelimenin bütün hecelerinde, hecenin de her noktasında bulunmaktadır. Bu ünsüzlerin karşısında ise zayıf boğumlanan ünsüzler yer almaktadır.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında tespit edilen sert boğumlanmalı ünsüzler şunlardır:

/ç, l, s, t, z /

Türkçe kelimelerdeki örnekler: açam < aç hām (3-138) “aç da”, içiden (3-128) “içinden”, kıs (1-12) “kış”, tob_oyin (3-147) “top oyunu”, wôtîz (1-32) “otuz sayı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: pılını (3-163) “parasını” (< Yun. pūl), mīrās (5-94) “miras” (< Ar. ميراث).

C. ZAYIF ÜNSÜZLER

Yukarıda bahsi geçen sert ünsüzlerin aksine teleffuz esnasında zayıf

boğumlanan bu ünsüzleri bu konu altında incelemeye çalıştık. Burada zayıflık derken ünlünün düşmeden bir önceki marhelesini kastediyoruz.

Taradığımız metinde gördüğümüz kadarıyla bu ağızda /b, d, h, m, n, r/ sesleri zaman zaman düşmeye maruz kalmıştır. Bu ses hadisesi ile en çok karşılaşan da /d/ ünsüzü olmuştur. Söz konusu ünsüzlerin bir kaç yerde çok zayıf boğumlandığını ve konuşma sırasında çanlı olarak çıkarılmadığını yakaladık. Dolayısıyla bu durumu ünsüzün düşmeden önceki vaziyeti olarak tanımlamaya çalışıyoruz. Deşifre ederken de bu ünsüzleri yatay “italik” olarak belirttik.

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında tespit edilen zayıf ünsüzler şunlardır:

/b, d, h, m, n, r/

Türkçe kelimelerdeki örnekler: barı**b** (3-59) “varıp”, deyd**i** (6-26) “der”, kolum**d**u (6-33) “elimi”, yend**i** (5-101) “artık”, ahtöbädä (3-71) “yer dı”, aparad**i** (2-128) götürür”, barad**i** (1-206) “gider”, boladıkän (3-119) “olurmuş”, dārāhlardan (3-102) “ağaçlardan”, bermäyd**i** (4-25) “vermez”, b**i**r näsän**i** (3-184) “bir şeyi”, pälleler (3-137) “zamanlar”, şö**r**dä (3-53) “şurada”, b**i**lg**i**çid**i**m (3-126) “biliyordum”, kü**n**düz (2-85) “gündüz”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: cahād (3-73) “cihad” (< Ar. جهاد), mäsälän (3-182) “örneğin” (< Ar. مثلا).

ÜNSÜZ UYUMU

Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında mevcut olan ünlülerin arasında bir uyum olduğu gibi ünsüzlerin de kendi aralarında bir mutabakat vardır. Resmi Özbek dilinde ünsüz uymu bozuldu ise de bazı istisnai durumlar hariç bu ağızda bu uyumun var olduğunu söyleyebiliriz. Biz bu durumu aşağıdaki iki

başlık altında inceleyeceğiz.

A. TONSUZ ÜNSÜZLERDEN SONRA TONSUZ GELMESİ

h-t : maḥtāy (5-119) “övünerek”, wāḥtān (5-45) “erkenden”, çıhtım (2-94) “çıktım”, çārhtıñ (4-87) “çıkıgın”, dārāḥtānam (3-100) “ağaçtan da”.

k-t : cıpāktān (4-90) “ipekten”, siyākti (3-154) “kemeği”, cüktü (1-168) “yükü”, tentākıkti (3-86) “deliliği”, naḣārıkti (5-18) “marangozluğu”, woçāktıñ (2-82) “ocağın”, bektiñ (3-54) “paşanın”.

k-k : tıkkenı (6-61) “diktiği”, yekkänä (4-85) “iki tanecik”, kökkö (2-78) “yeşile”, çekkege (1-241) “köşeye”.

k/q-t : kışıktan (2-108) “kaşıktan”, rostāktan (6-76) “yer adı”, çıktı (2-20) “çıktı”, torpakti (5-73) “toprağı”.

k/q-q : çıqqändä (1-172) “çıktığında”, āwzāçıqqä (1-221) “iftar için”, ayakkap (2-24) “ayakkabı”.

p-t : tıylaptı (6-24) “bırakmış”, keptı (2-95) “gelmiş”, barāyāptı (3-132) “gidiyor”, cıptı (2-57) “ipi”, ınkılaptıñ (3-69) “devrimin”.

p-k/k : māḥtäpkänä (5-125) “övünerek”, ımāmsäyıpka (3-122) “yer adı”, ınqılāpkä (5-21) “inkilap devamında”, aḣrapḣāçey (6-56) “Hicri takviminin 8. ayına kadar”, tıpkān (1-11) “bulan”, bārıpku (1-247) “gidip ise”.

s-t : çekkesten (2-83) “köşesinden”, urunasısta (6-55) “uğraşırsınız işte”, tebeste (6-66) “tepesinde”, cetışkenimıstı (2-137) “imkanımız kadar”, kıztıstı (1-108) “kızınızı”.

s-k : keşkän-āş (4-26) “bir yemek adı”, pāske (1-183) “aşağıya”.

ş-t : tıştı (6-100) “indi”, tarmáštı (6-92) “yapıştı”, nāylaştā < nā’ilac da

(1-203) “çaresizdir”, māştı (4-30) “yeşil mercimeği”, hiştıme < hiç neme (2-66) “hiç bir şey”, ālıştın (3-134) “güreşin”.

ş-k/q : ıdişkă (4-52) “zarfın içine”, işki (3-128) “içeriye ait”, oruşqân (3-78) “savaşan”, qaşqânäkân (3-61) “kaçmış”.

t-t : kurttan (3-103) “kurttan”, itten (1-145) “köpekten”, bette (3-10) “tarafı”, āpkoyatta (4-30) “alır işte”, āyttım (1-107) “söyledim”, wöttü (6-21) “geçti”, gärttey (2-28) “çok az”, āttı < atnı (3-118) “atı”, hukûmāttın (2-117) “hükümetin”.

t-k/k : wötken (1-8) “geçen”, ketken (6-9) “giden”, çertkeni (1-180) “çalmak için”, döwlätkä (3-75) “devlete”, barayatqanda (3-61) “giderken”, tärkij (2-64) “çekici”, jätqaneken (1-102) “yatmış”, äytqänim (1-137) “dediğim”.

B. TONLU ÜNSÜZLERDEN SONRA TONLU GELMESİ

l-d : kıldı (6-13) “yaptı”, āpkıldı (3-74) “getirdi”, kuruldı (6-19) “kuruldu”, tutuldu (5-100) “tutuldu”, uruldu (5-86) “vuruldu”, koldan (5-90) “elinden”, äwölden (1-225) “önceden”, içide (2-143) “içinde”, toldırıbalasız (5-121) “doldurursunuz”.

l-g/ğ : kâbılğä (5-86) “Kabile”, malğa (2-143) “mal için”, çolğa (6-100) “yola”, bılgen (1-103) “bilen”, cıılğān (6-22) “yıkılan”, koşulğan (6-5) “birleşen”, ăwālgı (5-35) “önceki”, ölginçä (3-212) “ölenedek”, kurulğändä (1-154) “kurulduğunda”, tabılğıçedi (2-18) “bulunurdu”, cıılğıçedi (6-47) “yıkılırdı”.

l-ğ : yesbılğännäm (5-94) “aklıma eriştigimden”, çölgö (2-40) “çöle”, külğön (1-252) “gülen kimse”.

l-l : bîr hılları (3-140) “bazıları”, romalları (5-118) “yazmaları”, ullar (5-35) “oğlanlar”.

m-d : hâlemde (1-193) “teyzemde”, hîç kîmde (1-192) “kimsede”, âldımda (5-96) “yanımda”, kâldımda (4-88) “kaldım da”, kızımdı (6-86) “kızımı”, âzıkamdı (5-42) “azıkımı”, sâdrâzâmdıki (5-86) “başbakanınki”.

m-g/ğ : yelîmgâ (5-125) “yurduma”, gîlâmgâ (4-74) “kilime”, mârdîmge (1-63) “halk için”, gûdamğâ (2-117) “tahır deposuna”, kâwmğâ (3-2) “kavim için”, kâdîmgî (1-176) “eski”.

m-n : hâlîmnen (5-39) “halımdan”, cerîmnen (1-71) “yerimden”, âkemnîñ (1-82) “abimin”, cöldâşımınñ (1-43) “yoldaşmın”, tûmnûğûdân (5-114) “deliğinden”, şumnuğıyâm (4-16) “kötü niyeti de”, cämnedî (2-33) “topladı”, dîmnânıp (4-47) “demlenip”, adamnar (3-72) “kişiler”.

n/ñ-d : menden (5-51) “benden”, wonda (6-31) “o zaman”, bergândä (3-72) “verdiğinde”, belîñdegî (1-50) “belindeki”, nândı (1-211) “ekmeği”, çamandı (4-57) “kötüyü”, kâzandı (1-127) “tencereyi”.

n/ñ-ñ/g : küñge (1-235) “günde”, lâğenge (2-77) “yemek tabağına”, âwğanıstanğa (3-87) “Afganistana”, ürgängän(5-49) “öğrenen”, kelîñge (1-190) “geline”, mıñğa (6-92) “buna”, cäñğa (4-88) “az önce”, üylenñen (6-82) “evlenmiş”, köññüçedî (4-109) “kabul ederdi”.

n-n : kığannan (2-24) “yaptıktan”, künnärdî (5-23) “günleri”, kelînnen (2-101) “gelinden”, hatınnar (3-145) “kadınlar”, yeşannärdı (6-67) “seyyitleri”, değenneyin (1-254) “söylendiği gibi”, kıyannıñ (1-4) “Kıyanın”.

r-d : şörde (6-72) “şurada”, iftârda (1-221) “iftarda”, berden (1-65) “buradan”, bazardan (4-81) “pazardan”, bardım (1-100) “vardım”, mınâwları

(5-70) “bunları”, cerdı (3-155) “yeri”, koydırdık (3-178) “kondurduk”, üyläntirdim (5-37) “evlendirdim”, bılardıñ (3-73) “bunların”, kızlardıñ (2-60) “kızların”.

r-g/ğ : näperge (6-23) “kişiye”, wăkıllärgä (5-88) “vekillere”, bılarğa (3-73) “bunlar için”, coqlarğa (4-81) “yoksunlara”, turğandäy (6-31) “durmuş gibi”, bärğän (1-105) “giden”, barğınça (3-176) “gidenedek”, cübergiçedı (6-42) “gönderirdi”, bāstırğıçidık (4-101) “kapatırdık”, bırgänä (5-43) “biricik”, āhırğı (1-248) “sonuncu”.

r-ğ : säwurğä (6-57) “Hicri takviminin 2. ayında”, cerğä (6-58) “yere”, apergen (2-24) “verdiği”, ilgärgı (4-12) “önceki”.

w-d : suwdanam (4-54) “suyudan da”, mināwday (4-83) “bunun gibi”, cāwdu (2-107) “yağı”, kiyöwdü (1-132) “damadı”, gāwdürép (1-184) “şıkır şıkır ses çıkarıp”, iştambāwdıñ (4-72) “kemerin”.

w-g : tuwgän (5-107) “doğmuş”, womürāwğa (6-21) “bağrına”, şorāwğa (6-44) “Ruslara”, cāwğa (1-225) “yağın içine”, suwğa (1-39) “suya”, sālı nāwğa (1-245) “nevruz için”.

y-d : üyden (5-102) “evden”, soydı (5-65) “kesti”, uşlaydı (6-31) “tutar”, koydım (5-67) “bıraktım”, baydı (1-22) “zengini”, koydırdık (3-178) “kondurduk”, aydıñ (3-154) “ayın”, sáydıñ (2-47) “derenin”.

y-g/ğ/ġ : toyğá (6-16) “düğün için”, üygá (5-68) “eve”, cāyğa (6-55) “yerine”, qāyğä (6-44) “nereye”, soygän (5-112) “kesen”, kiygen (1-184) “giydiği”, çāyğän (4-52) “yıkamış”, koyğıçem (2-74) “koyardım”.

z-d : kunduzda (5-36) “Kunduzda”, ālışıppızda (3-121) “güreşmişiz işte”, hämsäylarımızda (3-175) “konşularımızda”, bızden (1-118) “bizden”, cāşımızdan (5-45) “yaşımızdan”, kızdı (1-133) “kızı”, hıżmetimızdı (1-77)

“hizmetimizi”, năwruzdu (1-231) “nevruzu”.

z-g/ğ : sızgá (5-110) “size”, áwzuñuzğa (3-192) “ağzınıza”, şo sazğa (1-139) “o biçimde”, içimizge (6-7) “içimize”, birbirimizgä (3-193) “bir birimize”, közgä (4-19) “göze”.

z-ğ : wözimizge (1-8) “kendimize”, bizge (1-212) “bize”, hökküzge (2-143) “öküze”, köñimizge (1-86) “gönlümüze”.

ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

A. TONLULAŞMA

Aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere tonsuz /ç, k, p, t/ ünsüzleri iki ünlü arasında kalınca ya da önünde /j, m, w, y/ gibi sedalı ünsüzler bulununca tonlu karşılıkları olan /c, g, b, d/ seslere dönüşmüştür.

k > g Değişmesi

Eski Türkçedeki kelime başı /k/ sesinin hem Karlok hem de Kıpçak groplarında korunduğu malumdur. Dolayısıyla bu ağızda da korunmuş olaması olağan sayılır. Ancak kelime içi ve kelime sonundaki bu sesin iki ünlü veya bir ünlü ve bazı sızıcı ve akıcı ünsüzlerle kuşatılınca tonsuzlaşmış olduğu görülmektedir.

Metindeki örnekler: ketäyig yeliñizgá (5-119) “yurdumuza gidelim”, bèg wôtken (1-8) “ağalık yapmış”, täjigistanķu (3-13) “tacikistan ise”, belindegı (1-50) “belindeki”, kögjötöl (2-133) “bir hastalık”.

p > b Değişmesi

Bu ağızda kelime sonunda /b/ sesinin bulunmadığını yukarıda da

belirtmiştik. Çoğunluğu /-p/ zarf fiil ekinden oluşan kelime sonundaki /p/ ünsüzlerinden sonra gelen kelime veya ekler her hangi bir ünlü ya da bazı sızıcı ve akıcı ünsüzler ile başlayınca tonlularak /b/ sesine dönüşmüştür. Bunun dışında devam eden kelime başındaki /b/ sesi ile olan /pb > bb/ benzeşmesi sonucu değişen /p/ ünsüzleri de bulunmaktadır.

Metindeki örnekler: culubāldım (6-33) “kopardım”, tob_āğan < top (3-150) “top alan”, köbäyip < köpayip (3-106) “çoğalıp”, cıbek (1-165) “ipek”, ālıştırbedı < alıştırıp (6-16) “değiştirmişti”, deb jāteredı < dep (1-178) “diyordu”, cıb worāğıcı < yip (4-82) “ip çevricisi”, ālıb bardı (5-72) “götürdü”, yeşantob dep (6-71) “Yeşantop diye”, deb yá (3-126) “diye veya”.

t > ʈ > d Değişmesi

Resmi Özbekçede olduğu gibi Eski Türkçedeki kelime başı /t/ sesleri bu ağızda genelde korunurken bazı örneklerde tonlu karşılığı olan /d/ sesine dönüşmüştür. Kelime içinde ve sonunda bulunan bu ünsüz ise iki ünlü ve ya bir ünlü bir akıcı ünsüz arasında kalınca tonlulaşmaya maruz kalmıştır. Bazı örneklerde, devam eden kelimenin başında bulunan /d/ sesi ile benzeşerek tonlunlaşan kelime sonu /t/ ünsüzü de vardır.

Metindeki örnekler: şüyťüp (1-27) “böylece”, äyťip (1-143) “söyleyip”, dedi < tidi (1-29) “dedi”, dāwüşu < tawuşu (1-174) “sesi”, ƙoƙrad_āskārām (3-63) “Koƙurat asker”, äyd dep < ayt (5-93) “konuş diye”, cedmedı < yetmedi (6-30) “yetmedi”.

ç > c Değişmesi

Fazla karşılaşmadığımız bu ses olayının tek örneği bulunmaktadır. Bunun sebebi de kelime sonundaki /ç/ seslerinin çoğu bu ağızda sızıcılaşarak /j ve ş/ ünsüzlerine dönüşmüştür. Bahsi ileride başka bir başlık altında incelenecektir.

Metindeki örneği: qäcmäydiken (1-129) “kaçmazmış”.

B. TONSUZLAŞMA

Aşağıda tespit edilmiş durumlarda /b, c, d, ğ, z/ gibi ünsüzler tonsuz karşılığı olan /p, ç, t, h, s/ seslerine dönüşmüştür. Bu değişmelerin çoğu da bu ağızda kelime sonunda bulunamayan seslerde gerçekleşmiştir.

b > p Değişmesi

Alıntı kelimelerin sonunda bulunan /b/ sesleri bu ağızın ses sistemine uymadığı için tonsuzlaşarak /p/ seslerine dönüşmüştür. Türkçe kelimedeki örneğinde ise kelime başında bulunan /b/ ünsüzü yanındaki tonsuz ünsüzden etkilenecek /p/ olmuştur.

Türkçe kelimedeki örneği: beşpalâw < beş bala wä (3-42) “yer adı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ayıp (4-14) “ayıp” (< Ar. عيب), ijäp (1-131) “kabul etmek” (< Ar. اجاب), akrap (6-56) “hicri takviminin 8. ayı” (< Ar. عقرب), haraptı (5-81) (< Far. خراب), inqılâpkä (5-21) “devrim döneminde” (< Ar. انقلاب), kışıp (5-17) “meslek” (< Ar. كسب), näsip (1-122) “hisse” (< Ar. نصيب), mäktäp (4-2) “okul” (< Ar. مكتب), näjip (5-28) “kişi adı” (< Ar. نجيب), ğăripti (1-22) “fakiri” (< Ar. غريب), bekiṭäppiz (5-98) “kitapsız” (< Ar. كتاب).

c > ç Değişmesi

Bu ses olayı hep alıntı kelimelerde görülmektedir. Esas dildeki /c/ ünsüzleri ister kelime sonunda olsun ister ortasında aşağıdaki örneklerde /ç/ sesine dönüşmüştür.

Metindeki örnekler: gürüç < gurunc (3-174) “pirinç” (< Far. گرنج), mäçit < mascid (3-22) “mescit” (< Ar. مسجد), bîbîḥatîçä < ḥädicah (1-1) “kişi adı” (< Ar. بی بی خدیجه).

d > t Değişmesi

Arapça ve Farsçadan bu ağıza giren kelimelerin bir kısmında bazı /d/ ünsüzü /t/ ünsüzüne dönüşmüştür. Bu ses hadisesi daha çok kelime sonunda olmak üzere kelime ortasında da bulunmaktadır. Türkçe kelimelerde ise /-di/ geçmiş zaman ekinin ünlüsü düşünce kelime sonunda kalan /d/ ünsüzü tonsuzlaşarak /t/ sesine dönüşmüştür.

Türkçe kelimedeki örnekler: cîret < yüredi (2-123) “yürür”, çiyratat < çiyratadı (4-71) “ayırır”, berîñent < berîñ endi (1-108) “artık verin”, bermât < bermedi (3-65) “vermedi”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: çâtır (3-217) “çadır” (< Far. چادر), şäyit (5-21) “şehit” (< Ar. شهيد), mâksât (5-19) “hedef” (< Ar. مقصد), bîbîhâtîçâ < hâdicah (1-1) “kişi adı” (< Ar. بى بى خديجه), sawâtımız (5-99) “okuma yazmamız” (< Ar. سواد), âyîtı (5-19) “geliri” (< Ar. عايد), tâwâlîtim (3-18) “doğumum” (< Ar. تولد), äntäk (4-109) “az” (< Far. اندك), pîsânt (4-19) “beğenilmiş olan” (< Far. پسند).

ğ > ħ Değişmesi

Bu ses hadisesi ile ilgili tek örnek bulunmaktadır. Farsçadan alınan kelimelerin birinde /ğ=ġ/ sesi tonsuzlaşarak /ħ/ sesine dönüşmüştür.

Metindeki örneği: baħkârlîmîzem (3-95) “meyveli ağaç yetiştirmemiz ise” (< Far. باغ).

z > ž > s Değişmesi

Tonlu /z/ ünsüzü özellikle kelime sonunda bulununca tonsuzlaşarak önce yarı sedalı /ž/ sonra da /s/ sesine dönmüştür. Bu ses olayı alıntı kelimelerde de görünmektedir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bîžku (1-36) “biz ise”, yûž (3-25) “yüz sayı”, wöžī (3-43) “kendisi”, wötîž (1-32) “otuz sayı”, betus < be tuz (2-86)

“tuzsuz”, kıs (1-93) “kız”, kıyıs (2-67) “keçe”, kobıs (1-182) “bir çalgı aleti”, çığası (2-59) “çıkarsınız”, babamıs (1-7) “dedemiz”, bıs (2-25) “biz”, tüyesıs < tögesiz (2-78) “döveceksiniz”.

Alıntı kelimedeki örneği: cäfs < cäzb (3-87) “çekmek” (< Ar. جذب), píyas (1-216) “soğan” (< Far. پیاز), bäsşın < bazisini (6-43) “bazısını” (< Ar. بعضی).

C. SÜREKLİLEŞME

Aşağıdaki küçük başlıklar altında inceleyeceğimiz ses olaylarında /b, c, ç, d, g, k, q, p/ gibi süreksiz ünsüzlerin /b, ç, f, ğ, ğ, h, j, k, s, ş, w, z/ gibi sızıcı ve yarı sızıcı ünsüzlerine dönüştüğünü; /b, c, g, ğ, h, k, w/ ünsüzlerinin de akıcılaşarak /m, y/ olduklarını göreceğiz.

1. SIZICILAŞMA

b/p > f Değişmesi

Hem Türkçe hem alıntı kelimelerde rastlanan bu değişme hep hece sonunda gerçekleşmiştir. Büyük ihtimalle ünsüzün boğumlanma sırasında bir seslendirme boşluğu yaşanmıştır. Çünkü bu tür bir ses hadisesi bu ağızda pek beklenmeyen bir durumdur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: çiftanıñ < çuptanıñ (4-41) “bezin”, kaflağan < kaplangan (4-83) “kaplanmış”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: ıftıda < ibtida (5-10) “başlangıç” (< Ar. ابتدا), cäfs < cäzb (3-87) “çekmek” (< Ar. جذب).

b/p > b > w Değişmesi

Eski Türkçe kelime başındaki /b/ ünsüzü, genelde hece başında bulunan /b/ ünsüzleri ve iki ünlü arasında kalan /b, p/ ünsüzleri bu ağızda bazen sızıcılaşarak önce /b/ sonra da /w/ sesine dönüşmüştür. Hece sonunda ise gerçekleştiği az görülmektedir. Bu ses olayı ile ilgili örnekler

hem Türkçe hem alıntı kelimelerde bulunabilmektedir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *boladı* (1-78) “olur”, *bersä* (3-163) “verse”, *cıbergen* (1-114) “göndermiş”, *keleberdik* (1-22) “geliyorduk”, *tokuybergçedi* (4-70) “dokuyu verirdi”, *dëbendi* < *dep endi* (1-81) “diyerek”, *şabāldım* < *salıp aldım* (6-34) “saldım”, *wup* < *bolup* (4-42) “olup”, *wārākān* < *bar eken* (5-67) “varmış”, *bāwāmız* < *babamız* (6-3) “dedemiz”, *ķawup* < *ķabıp* (1-194) “dikip”, *tāwup* < *tapıp* (5-82) “bulup”, *suw* < *sub* (6-58) “su”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *yāraḫāzan* (5-93) “bir gelenek” (< Ar. *يارمضان*), *ķışıḫım* (5-8) “mesleğim” (< Ar. *كسب*), *tewib* < *tābib* (4-97) “tebip” (< Ar. *طبيب*), *barawar* < *barābār* (4-50) “denk” (< Far. *برابر*), *şawās* < *şābaş* (6-45) “aferim” (< Far. *شباش*), *maşāwa* < *māş ābāh* (4-29) “bir yemek adı” (< Far. *ماش آبه*).

c/ç > j Değişmesi

Hem Türkçe kelimelerde hem alıntı kelimelerde /c/ ve /ç/ ünsüzleri sızıcılaşarak /j/ sesine dönüşmüştür. Üstelik bu değişikliği kelimenin her hecesinde görmek mümkündür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: *köje* (2-71) “bulgur”, *pereje* (1-190) “hırka”, *böğjama* (2-63) “büyük bokça”, *tartķij* (2-64) “çেকেcek”, *qājmāydı* (1-125) “kaçmaz”, *tājıg* (5-2) “bir kavim adı”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: *ijäp* (1-131) “kabul” (< Ar. *اجاب*), *mäyrejepte* (4-63) “bir ay adı” (< Ar. *رجب*), *räwäj* (3-175) “gelenek” (< Ar. *رواج*), *ḫārijda* (1-18) “yurt dışında” (< Ar. *خارج*), *ḫāwlūjāy* (1-60) “ev arsası” (< Far. *جای*), *ḫājidosā* (3-48) “kişi adı” (< Ar. *حاجی*), *jañnıñ* (1-94) “canının” (< Far. *جان*). *ḫallājı* (5-14) “pamuğu hallaç yapan alet” (< Ar. *حلاجی*).

c/ç > ğ > ş Değişmesi

Hece sonunda bulunan /c/ ve / sesleri bu ağızda, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi zaman zaman sızılışarak /ş/ sesine dönmüştür. Ancak dönüşme sırasında bir ara alafonu olan // sesi değeriinde de kendisini göstermektedir. Bir önceki konuda gördüğümüz gibi bu sesin bazen /j/ sesine dönüştüğü de olmuştur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cäläñaç (1-25) “çıplak”, kaçmak (3-88) “kaçmak”. üş sışıl (1-15) “uç kız kardeş”, mápremeş (1-165) “büyük bokça”, işki < içki (3-128) “içeriye ait”, küştän < küçtan (4-88) “güçten”, köşmān (3-9) “göçmen”.

Alıntı kelimedeki örnekler: gürüç < gurunc (1-119) “pirinç” (< Far. گرنج), hiştme < hiç neme (2-66) “hiç bir şey” (< Far. هیچ), nāylaştā < nā’ ilac da (1-203) “caresiz işte” (< Far.; Ar. لنا علاج), räwäş < rawāc (3-208) “gelenek” (< Ar. رواج).

d > z > s Değişmesi

Aşağıdaki alıntı kelimelerde /d/ ünsüzü sızılışarak /z/ sesine dönmüştür. Yanlız bir örnekte söz konusu ünsüzün /s/ olduğu durumu da tespit edilmiştir.

Metindeki örnekler: toza < todāh (1-241) “toplanmak” (< Far. توده), hizmet < hıdmāt (1-36) “hizmet” (< Ar. خدمت), mähśımcān < mähđomcan (1-46) “bir saygı sözü” (< Ar. مخدوم).

g > w Değişmesi

Kıpça grubu Türk Lehçelerinin genelinde olduğu gibi bu ağızda da Eski Türkçe /g/ ünsüzü sızılışarak /w/ olmuştur. Bazı örneklerde ünsüzün düştüğünde görülmektedir.

Metindeki örnekler: āwzu < ağızı (5-77), cāw < yağ (3-174), sāw < sağ (5-74), wotāw < otag (5-127) “oda”, āwuredĭ < ağır edi (1-67), kúwrup < kağurup (1-223) “kavurup”, kuwrap < kugrap (4-49) “kurup”, cergedēwūr <

yerge tegür (1-134) “yere kadar”, tuwgän < toggan (5-107) “doğmuş”, mınowça < munaguça (6-58) “şu kadar”, tımâw < tımagu (4-99) “grip”, altâwu < altagu (2-49) “altısı”, tûnâwun < tûne gün (5-43) “dün”, tırkâmbâwûğ < tirkenmeguk (4-13) “bir oyun adı”, uruwûnı < urugunu (3-43) “soyunu”, uwğûçidi (4-27) “eklerdi”, açuwanıp < açıglanıp (3-85) “sinirlenip”.

k > k̑ > ħ Değişmesi

Bu değişmenin orta noktasında bulunan /k̑/ ünsüzünün bahsinde de bu ses hadisesine biraz dokunulmuştu. Süreksiz /k/ sesi hece sonunda bulununca sızıcılaşarak önce /k̑/ sonrada /ħ/ sesine dönüşmüştür. Bu ses olayı alıntı kelimelerde de görülmektedir.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: tentäklıktı (3-86) “kabadayılığ”, süyrük (4-47) “tanenin yeşermesi”, sümäläk (4-59) “bir yemek adı”, kökmäk (4-42) “göm gök”, beğ (3-86) “bek”, wözbäklärdıñ (3-181) “Özbeklerin” uyhu (1-101) “uyku”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: maktäpkä < maktäbge (3-168), mahtap (5-119) “okul” (<Ar. مكتب), dähätär < doktor (4-97) “doktor” (< Fr. doktor).

g/k/ğ > ğ/ğ Değişmesi

Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi /g, k, ħ/ ünsüzleri iki ünlü ya da bir ünlü ve bazı sızıcı ve akıcı ünsüzlerin arasında kalınca sızıcılaşarak kalın ünlülerin yanında iken /ğ/ sesine, ince ve yarı ince ünlülerin yanında ise /ğ/ sesine dönüşmüştür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: äğärsuwdı < ağar subnı (1-140) “akarsuyu”, wöğü < oku (4-87) “oku”, cārıġ-āylár (5-107) “aydın aylar”, kăğma (3-123) “bir giyisi”, äğ lata < ak lata (3-214) “beyaz başörtüsü”, yăğnı < yaknı (4-73) “tarafı”, boğjama < bokçama (2-63) “büyük bokça”, kırğ jettı (2-

140) “kırk yedi sayı”, kışlağ bareken (6-72) “köy varmış”, mäydäliğ mähälimizge < maydalık (1-167) “küçükken”, tiğediken (1-156) “dikermiş”, beğimıs (3-53) “paşamız”, tögömiş (1-217) “dökeriz”, yèğ iz (1-12) “ikiz”, köğ bolıp (2-78) “yeşerip”, tājīg yenem (5-2) “tacik annem”, sümeleğ woçaqtıñ (2-82) “sümelek ocağının”, yeşeg mindi (6-31) “bir oyun adı”, bığene (1-76) “biricik”.

Alıntı kelimedeki örnekler: intıpağ joğ < ittifağ (4-60) “ittifak” (< Ar. اتفاق), luğma (2-97) “lokma” (< Ar. لقمه), tğmıl (1-223) “bitmek” (< Ar. تکمیل), zülpeğem (1-189) “menteşe de” (< Far. زلفک), neğın (2-97) “ancak” (< Ar. لیکن).

ķ/q > ħ Değişmesi

Bu değişme bu ağızda en çok rastlanan bir ses olayıdır. Kelimenin her noktasında görebilmek mümkündür. Bazı /ķ, q/ ünsüzleri hecenin başında da sonunda da sızıcılaşarak /ħ/ sesine dönüşmüştür. İster Türkçe kelimelerde olsun ister alıntı kelimelerde aynı şartlar altında söz konusu ünsüzler değişikliğe uğramıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āħsiyäg (4-13) “bir oyun adı”, āħsağ (5-75) “aksak”, ħatınar < kadınlar (3-145), başħa (3-146) “başka”, bāħşını (4-103) “tebibi”, yāħşı (6-92) “güzel”, çıħsa (1-42) “çıkısa”, yāħtāñ (1-133) “tarafı”, coħlarğa (4-81) “yoksunlara”, qazāħlar (3-214) “Kazaklar”, tayāħ (3-89) “dayak”, ulaħ < oğlak (3-118) “oyun adı”, azıraħ (3-80) “daha az”, qorqaħ (3-87) “korkak”, aşıħ (3-143) “aşık kemiği”, tābaħ (1-97) “tabak”.

Alıntı kelimelerdeki örnekler: waħtıdağı (1-196) “zamanındaki” (< Ar. وقت), ġārħ wolup (3-16) “boğulup” (< Ar. غرق), paħı (3-171) “farkı” (< Ar. فرق), māħul (4-39) “kabul olmuş” (< Ar. معقول), alapoçaħ (3-104) “kavun adı” (< Far. پوچاق), māħsāt (3-142) “hedef” (< Ar. مقصد), mintıħ < bondoq (3-89) “silah” (<

Ar. بندوق).

2. AKICILAŞMA

b > m Değişmesi

Her hangi bir hecesinde /n/ sesi bulunduran kelimelerin başındaki /b/ ünsüzleri bu ağızda sistemli bir biçimde /m/ olmuştur. Alıntı kelimelerin arasında tek örneğine rastlanmıştır.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: maynāğı (3-191) “bahsi geçen”, mına (4-31) “işte”, mınça (1-67) “bu kadar”, mınam < bilen (3-89) “birlikte”, mınmatmanda < bin batmanda (3-68) “yer adı”, mımmäydı < binmeydi (3-135) “binmez”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: mıntıh < bondoq (3-89) “silah” (< Ar. بندوق).

c > y Değişmesi

Arapçadan alınan kelimelerin arasında tek örneği bulunmaktadır. Arapçada “oturmak” anlamına gelen *cā/sā* kökünün yer zarfı gösteren bu türevi söz konusu ses değişikle bu ağızda “toplantı” anlamı ile mevcudiyet göstermektedir.

Metindeki örnekler: mäylis < mäclis (1-245) “toplantı” (< Ar. مجلس), räwäydä < ravāc (3-171) “gelenek” (< Ar. رواج).

g/k > y Değişmesi

/g ve k/ ünsüzleri iki ünlü arasında kalınca akıcılaşarak /y/ olmaktadır. Bu değişimin gerçekleşmesi için söz konusu ünsüzlerin ince sıralı ünlülerle hece kurması şarttır.

Metindeki örnekler: qänney < kanı tek (6-32) “nasıl”, kiyiz < kigiz (2-56) “keçe”, iyirdim < egirdim (2-56) “eğirdim”, tūyūm < tūgūm (1-38) “dügüm”, tiyt < tegdi (4-99) “deydi”.

h > y Değişmesi

Bu ses olayı ile ilgili örnekler hep alıntı kelimelerde görünmüştür. Kaynak dilde /h/ olan ünsüzler bu ağızda sistemli bir biçimde akıcılaşarak /y/ olmuştur.

Metindeki örnekler: mijāyillār < mucāhidler (5-28) (< Ar. مجاهد), ıbrayım (3-84) “kişi adı” (< Ar. ابراهيم), nıkāyığe (6-12) “nikahına” (< Ar. نكاح), pātiye < fatihāh (1-94) “nişan” (< Ar. فاتحه), mākkeyi < mākkaḥi (6-51) “mısır” (< Ar. مكي), ilāyi < ilahi (5-39) “ey allah” (< Ar. الله), mīymān (3-186) “misafir” (< Far. مهمان), älāydä < alāhidāh (5-129) “ayrı” (< Far. الالهيد), biysap < be hesap (3-157) “geçersiz” (< Far.; Ar. بی حساب), māyi < māhi (6-55) “ay” (< Far. ماهی), birtesiyem < birtesi hām (6-38) “hiç birisi” (< Far. هم).

w > y Değişmesi

Eski Türkçede /w/ olarak bilinen bu ses, kök hecenin sonunda iken /y/ sesine dönüşmüştür. Şüphesiz bu değişimde yanında bulunan ince sıradan ünlülerin büyük katkısı olmuştur. Ancak Farsça asıllı olan bir kelimede ünlünün kalın sıradan olması bizi önce ünlünün incilmesi sonra bu değişimin gerçekleştiği kanaatine götürüyor.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: üy < ev (1-204), tüyēsī (2-37) “devesi”, üyrüldü < ewrüldü (2-78) “döndü”, tüyüp (2-79) “dövüp”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: düyüm < dowom (2-62) “ikinci” (< Far. دوم).

Ç. SÜREKSİZLEŞME

Bir kısmı sızıcı bir kısmı da akıcı özellikleri olan /f, ḥ, m, w, y, z/ ünsüzleri bir takım ses olayları sonucu süreksiz /b, c, ç, d, k, q, p/ seslerine dönüşmüştür. Bu ses olaylarını derlediğimiz metinde tespit ettiğimiz örneklerle izah edeceğiz.

f > b/p Değişmesi

Aslında bu ağızda mevcut olmayan diş dudak /f/ ünsüzü Arapça ve Farsça gibi dillerden geçen kelimelerle beraber bu ağıza yerleşmiştir. Ancak yerleşirken çok az istisna ile büyük bir kısmı /p/ az bir kısmı da /b/ sesine dönüşmüştür. Dolayısıyla buradaki ses hadisesinin temelini oluşturan bu değişimi sadece alıntı kelimelerde görüyoruz.

Metindeki örnekler: pāl (5-58) “fal” (< Ar. فال), paṛk (6-6) “fark” (< Ar. فرق), paṭuwa (3-84) “fetva” (< Ar. فتوى), pārz (3-73) “farz” (< Ar. فرض), pārsı (5-97) “Farsça” (< Far. فارسی), pelān < fe’lān (5-4) “şu an” (< Ar. فعلا), paḷanı (5-83) “bahsi geçen” (< Ar. فلانى), dāb urup (1-238) “davul çalıp” (< Far. دف), nāpār (5-61) “kişi” (< Ar. نفر), cubláştıradı (1-207) “eşleştirir” (< Far. جفت), taṭtadan (2-18) “bez türü” (< Far. تافته), wāzīpe (1-28) “resmi görev, vazife” (< Ar. وظيفة), iṣṭipā (1-61) “istifa” (< Ar. استيفاء), taṭypā (3-32) “kavim” (< Ar. طائفه), ḥāpīp (5-86) “hafif” (< Ar. خفيف), tīlpīn (2-122) “telefon” (< Fr. telephone), mīsāpridīm (5-27) “mülteci idim” (< Ar. مسافر), sīrp (3-65) “sadece” (< Ar. بى مصرف), bemāsrāp (5-17) “masrafsız” (< Far.; Ar. بى مصرف).

z > d Değişmesi

Sızıcı /z/ ünsüzünün /d/ olması Arapçadan bu ağıza geçen bir kelimeye görünmüştür.

Metindeki örneği: ḥıdır (3-1) “Hz. Hızır” (< Ar. خضر).

y > c/ç Değişmesi

Kıpçak grubu Türk Dili’nin tipik bir özelliği olan Eski Türkçe kelime başı /y > c/ değişmesinin bu ağızda da görünmesi normaldir. Fakat bazı örneklerde /y/ sesinin /ç/ olduğu dikkat çekicidir. Akıcı /y/ ünsüzünün /c ve ç/ olması olayını süreksizleşme adı ile kaydediyoruz. Bu ses hadisesi ile ilgili alıntı kelimelerde örnek bulunmamaktadır.

Metindeki örnekler: çaman < yaman (1-202) “yaman, kötü”, coḡ < yoḡ

(1-103) “yok”, çerî (1-60) “yeri”, cîlķı (2-16) “yılķı”, cîtip (3-16) “kaybolup”, cîyip (2-131) “yığıp”, cuwádı (4-44) “yıkar”, cetmiş (4-11) “yetmiş sayı”, cúzüm (3-102) “üzüm”, casaymız (1-219) “incelteceğiz”, cüzük (1-124) “yüzük”, cığıldı (6-21) “yıkıldı”, cıl (5-33) “yıl”.

m > b Değişmesi

Bu ses olayı Arapçadan alınan tek kelimeye görünmüştür. Kelime ortasında akıcı /m/ sesi süeksizleşerek /b/ olmuştur.

Metindeki örneği: yārabāzān < yā ramazan (5-103) “bir gelenek” (< Ar. يا رمضان).

h > k/q Değişmesi

Örenği az da olsa bu ağızda bu ses olayına zaman zaman rastlamak mümkündür. Farsça olarak bilinen iki kelimeye hırıltılı /h/ ünsüzünün süeksizleşerek /q/ olduğu görünmüştür.

Metindeki örnekler: biybaq < bebāht (1-22) “zavallı” (< Far. بی بخت), tāqtāğā (2-58) “tahtaya” (< Far. تخته).

w > b Değişmesi

/w/ ünsüzünün /b/ sesine dönüştüğü ses olayı Farsçadan bu ağıza geçen bir kelimeye görünmüştür.

Metindeki örneği: dārbāzā < dārwāzāh (5-11) “kapı” (< Far. دروازه).

D. SÜREKLİ ÜNSÜZLERİN ARALARINDAKİ DEĞİŞMELER

Sürekli ünsüzlerin kendi aralarındaki eşdeğer değişikliklerinin bir kısmı sabit olmasalar da bir kısmı sağlam kurallara dayanarak aralarında bir takım değişiklikler yaşamıştır. Söz konusu değişiklikten kasıtımız /f, l, n, ŋ, r, s, w, y/ ünsüzlerinin /ğ, j, l, m, n, ŋ, s, w, y/ gibi ses değerinde görünmesidir.

f > w Değişmesi

Alıntı kelimelerdeki /f/ sesleri bu ağızda hemen hemen bütünüyle /p/ olurken aşağıdaki örnekte ise /w/ olmuştur.

Metindeki örneği: âwğaniştāḡa < afğaniştān (3-11) “yer adı” (< Far. افغانستان).

l > n Değişmesi

Arapça asıllı bir kelimede görünen bir ses olayıdır. Metinde pek örneğine rastlanmadı ise de /l/ sesi ile başlayan alıntı kelimelerde yaygın olan bir ses hadisesidir.

Metindeki örneği: nekīn (1-186) “ancak” (< Ar. لیکن).

n > l Değişmesi

Taranan metinde bu kelime ile birkaç yerde bu şekilde karşılaştık. Bu değişmeye aykırılışma diyebiliriz aslında. /n/ ve /m/ seslerinin arasındaki ünlü düşünce aykırılışmış olabilir.

Metindeki örneği: ğālmetti (6-61), ğālmet < ğānimāt (6-52) “daha iyi” (< Ar. غنیمت).

n > m Değişmesi

Teklik 1. şahıs ekinin /m/ ünsüzü /pm < pp/ benzeşmesine uğrayınca sonunda bulunan /n/ sesi çoğu zaman /m/ olur. Bu değişmeyi kaideli bir biçimde bu ağızda görmek mümkün.

Metindeki örnekler: jātıpam cılap(5-24) “ağlıyordum”, jıbertıppem (1-75) “göndermişim”, bārıppam < barıpman (6-46) “gittim”, kappam < kalıpman (5-60) “kalmışım”.

n > ŋ Değişmesi

Daha çok kelime sonunda bulunan /n/ sesi /ŋ/ olmuştur. Bu ses olayının çoğu /-dAn/ çıkma halı ekinin sonunda görünmüştür. Alıntı

kelimelerde ise tek örneği mevcuttur.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cıgılğannañ üstüğe (6-48) “düşer düşmez”, atadán altı (6-8) “babadan”.

Alıntı kelimelerdeki örneği: güzäräñiñi (3-142) “geçimini” (< Far. گذاران).

ŋ > y Değişmesi

Özbekçenin Karlok ağızlarında *tāni* “asla” (metin dışı) biçiminde yaşamakta olan bu sözcük bu ağızda aşağıdaki şekilde gelişmiştir.

Metindeki örneği: täyyi < tañi (2-90) “asla”.

r > l Değişmesi

Bu ses olayı Arapçadan alınan kelimerin birinde görünmüştür. Kelime sonunda bulunan /r/ ünsüzü akıcı /l/ sesine dönüşmüştür.

Metindeki örneği: zāriletı (6-77), zārıl (4-24) “gerekli, mecbur” (<Ar. ضرور).

ş > s Değişmesi

Alıntı kelimelerin birkaçında esas dilde /ş/ olan bazı ünsüzler /s/ olmuştur.

Metindeki örnekler: säcereden < şäcäräh (6-75) “soyağacı” (< Ar. شجره), sülläñi < şülleni (4-28) “bir yemek adı” (< Far. شوله), şawás < şābaş (6-45) “aferim” (< Far. شاباش).

w > ğ Değişmesi

Eski Türkçede /v/ ya da /w/ olarak gösterilen bu ünsüz aşağıdaki bir örnekte /ğ/ sesine dönüşmüştür.

Metindeki örneği: koşuğuş < koş awuş (4-30) “avuç”.

y > j Değişmesi

Özellikle kelime başında görülen bu değişme bu ağızda çokca rastlanan bir ses hadisesidir. Eski Türkçe kelime başı /y/ sesinin bir kısmı bu değişimi yaşamıştır. Günümüz Modern Kazakça'nın en tipik özelliklerinden biri olan bu hususiyeti taşıyarak onun takibinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Metindeki örnekler: jem (2-143) “yem”, jerde (1-255) “yerde”, jiredi (1-260) “yürür”, jibertippem (1-75) “göndermişim”, jibiñi (4-94) “ipini”, joq (4-60) “yok”, jaman (5-6) “yaman”, jatıp (5-25) “yatıp”, jedi (5-28) “yedi”.

ÜNSÜZ BENZEŞMESİ

Aşağıdaki örneklerin tamamında iki ünsüzün bir birine benzeştiğini tespit ettik. Bu benzeşme mutlaka yan yana gelen iki ünsüzün, birinin diğerine bıraktığı etkisinden kaynaklanmıştır. Söz konusu etkileşim Dil Bilgisi tabirince ya ilerleyici benzeşme veya gerileyici benzeşme yolu ile gerçekleşmiştir. Benzeşmiş iki ünsüz bazen iki kelime birleşince bazen de kökler ek alınca yan yana gelmiştir. Aralarındaki seslerin düşmesi veya erimesi ile yan yana gelerek benzeşmiş olan örnekleri de mevcuttur. İki ünsüzün arasındaki düşen seslerin çoğu ünlülerdir. Bunun bir kısmını tamlama ekleri teşkil etmektedir.

Buradaki ses hadiselerinin sebebi ve gelişmiş yönleri bir birinden pek farklı olmadığı için anyını neden aynı sonucu har örnekte tekrarlamaktansa incelediğimiz örneklerden yola çıkarak fikrimizi yukarıdaki genelleme ile izah etmeye çalışıyoruz. Ayrıca kelimelerin açılımını göstererek ses olaylarının farklı yorumlanabileceği düşüncesinden kaçınmıyoruz.

Bu konu ile ilgili söylememiz gereken başkabir mesele eklerle kökeler arasındaki ünsüz benzeşmeleridir. Ünsüz Uyumu bahsinde gördüğümüz üzere kökler ek alırken sonunda bulunan tonlu ve tonsuz ünsüzlerin uyumuna

göre ek seçerler. Yani ekler son sese tonluluk tonsuzluk açısından benzemek zorundadır. Bu konuyu benzeşmekten ziyade köklerle eklerin arasında bir tercih meselesi olarak düşüdüğümüz için Ünsüz Uyumu bahsinde inceledik. Fakat eklerin başındaki ünsüz kökteki son sesi kendine benzetti ise bir bezeşme niteliğinde kabul ederek bu konuya tabi tuttuk. Boğumlanma açısından bir birine benzeşmiş ünsüzlerin örnekleri aşağıdakilerdir.

cş > şş Benzeşmesi

Metindeki örneği: hāşşermetbāy < hāci şer muhāmmād (1-2) “kişi adı”.

dl > ll Benzeşmesi

Metindeki örnekler: mijāyillār < mucāhidler (5-28) (< Ar. مجاهد), moysāpīller < muysafidler (6-41) “yaşlı dede” (< Far. موسى سفيد), āwlellī < āwladlı (1-25) (< Ar. اولاد).

ft > tt Benzeşmesi

Metindeki örneği: attabanı < āftābāhni (3-182) “ibriki” (< Far. آفتابه).

hk > kk Benzeşmesi

Bu örnekte /h/ ünsüzünün düştüğü, onun telafisi olarak da /k/ ünsüzünün ikizleştiği düşünülebilir.

Metindeki örneği: mākem < mākām (6-86) “sıkı” (< Ar. محكم).

kg > kk Benzeşmesi

Metindeki örneği: yekkūn < eki gün (4-46) “iki gün”.

mb > mm Benzeşmesi

Metindeki örneği: zulımmınan < zulm bilen (2-7) “zülüm ile” (< Ar. ظلم).

md > mn Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: cerımnēn < yerimden (1-71), kelınnēn

< kelinden (2-101) “gelinden”, qānney < kanıday (6-32) “nasıl”, yadīmnan < yādımdan (2-139) “aklımdan”.

Alıntı kelimedeki örneği: gudanman < gudāmdan (1-64) “tahir deposundan” (< Far. گدام).

md > nd > nn Benzeşmesi

Metindeki örneği: yennanā < emdi ana (1-92) “şimdi ise”.

ml > mn Benzeşmesi

Metindeki örneği: yenimnar < enemlar (2-19) “anneler”.

nb > mb Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wombeş < on beş (5-25) “onbeş sayı”, cıldam berma < yıldan beritaman (2-46) “yıldan beri”, kıyanmam bolamış < kıyandan bolamız (1-3) “yer adı”, mem boş < men bolsa (2-44) “ben ise”, mennäm bîr < menden bir (5-51) “benden bir”.

Alıntı kelimedeki örneği: wötāmbektîj < wätānbeknîj (3-53) “kişi adı” (< Ar. وطن).

nb > mm Benzeşmesi

Metindeki örneği: yeşitkemminen < eşitken bilen (2-139) “işittiysem de”.

np > mp Benzeşmesi

Metindeki örneği: kalım palınlam (6-95) “halı malı”.

nd > nn Benzeşmesi

Metindeki örnekler: yéseñjennen < es ingenden (1-64) “akıllandıktan”, wonnāyın < on dak (3-89) “onun gibi”, degenneyin < degen dek (1-254)

“dediği gibi”, şunneyn < şun dek (5-13) “şöyle”, qänneyn < kan dak (6-32) “nasıl”, sepkennenj < sepkenden (6-61) “serptikten”, şonnañ < şondan (5-34), şonna < şonda (3-158) “o an”, alçinnan < alçından (3-20) “yer adı”.

ng > nğ Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bağlaŋga < bağlanga (2-16) “yer adı”, qäzängä < kazanga (1-224) “tencereye”, tamga < tamga (1-171) “eve”, turğaŋga < turganga (6-83) “dururken”.

Alıntı kelimedeki örneği: naŋga < nanga (2-15) “ekmeğe” (< Far. نان).

ng > nŋ > ŋŋ Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: mıŋŋa < bunga (6-92) “buna”, cäŋŋa < yanga (4-88) “yeni”, köŋŋüçedi < köngüçedi (4-109) “kabul ederdi”.

Alıntı kelimedeki örneği: âwğanıstanŋa < afğanistanğa (3-87) “yer adı” (< Far. افغانستان).

ng > ŋg/ŋğ Benzeşmesi

Metindeki örnekler: kelŋge < keling (1-190) “gelin için”, kŋğaŋga < kılgaŋga (4-78) “yapana”, küŋğä < künge (1-81) “günde”, bağlaŋga < bağlanga (2-16) “yer adı”.

nk/nk > ŋk/ŋk Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: sepkennenj köre < sepkenden (6-61) “serpmektense”, şonnañ boğän < şondan (5-34) “ondan olmuş”, kolumnañ kegen < kolumdan (2-55) “elimden gelen”, bŋrāŋ kälmağä < biren (3-194) “birer kelimedede”, qädŋmnenj qağan < qädimden (6-81) “eskiden kalmış”, körgön kunum < körgeŋ (2-97) “gördüğüm günler”, çaŋaŋ kış < yaman (2-28)

“kötü kış”, qíyañ qışlağ < kıyan (2-1) “yer adı”.

Alıntı kelimedeki örneği: inqılāpkä < inqilāb (5-21) “devrim” (< Ar. انقلاب).

nl/ml > nn/mn Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ağäyinneri < ağainileri (1-46) “kardeşleri”, türmenner < türkmenler (3-61) “Türkmenler”, àyinnı < ayınlı (3-42) “boy adı”, künnerdı < künlerni (2-94) “günleri”, hatinnar < kadınlar (3-145) “kadınlar”, tizennepe < tizenlep (6-24) “diz çöküp”, qíyínnıktı < kıyınlıknı (2-91) “zorluğu”, çatkannardı < yatkanlarını (1-143) “yatan kişileri”.

Alıntı kelimedeki örnekler: yeşannārdı (6-67) “seyyitler” (< Far. ايشان), tuhumnardan < tohumlardan (3-108) “tohumlardan” (< Far. تخم), bıbı pätmamnar < bibi fatmamlar (4-65) “Hz. Fatma”, kâwmnarımızgä < qâwmlarımızga (3-106) “milletimize” (< Ar. قوم), dımnānıp < dāmlenip (4-47) “demlenip” (< Far. دم).

nl > mn Benzeşmesi

Metindeki örnekler: keliñnerime < kelinlerime (2-97) “gelinlerime”, tümnüğüdän < tünlüküden (5-114) “deliğinden”.

nm > mm Benzeşmesi

Metindeki örnekler: uruşkamma < uruşkan mı (3-59) “savaşmış mı”, üylämmäkçingä < evlenmekçinge (3-162) “evlenmek için”, mımmäydı < binmeydi (3-135) “binmez”, bergemmiz < bergenmiz (1-119) “vermişiz”, aņşam mıñña < anşan mınga (6-92) “sonra buna”, bıläyappamma < bile yatıpman mı (2-89) “bilmiyorum”, kegemmi < kelgenmiz (1-9) “gelmişiz”, kümmä < kün mü (4-40) “gün mü”.

ny > yy Benzeşmesi

Metindeki örneği: ḃıreẏyellik < biren ellik (6-25) “yaklaşık elli adet”.

ŋl > ŋŋ Benzeşmesi

Metindeki örneği: k̇ıŋŋarenḋı < k̇ılıŋlar endi (3-73) “artık yapın”.

pb > pp Benzeşmesi

Metindeki örnekler: wöte köppala < öte köp bala (1-233) “daha çok”, köp pomasa < köp bolmasa (4-77) “değilse”, dāhtārgā̇pparayātır < docteurga alıp bara yatır (4-99) “doktora götürüyorlar”, apparadı < alıp bardı (3-172) “götürdü”, abberḋım < alıp berdim (5-37) “ona aldım”.

pb > bb Benzeşmesi

Metindeki örnekler: ḃob ḃardım < bolup bardım (1-105) “olarak vardım”, kobbala < köp bala (6-16) “daha çok”.

bb > ḃb Benzeşmesi

Metindeki örneği: k̇itāḃḃareken < kitabı bar eken (5-95) “kitap varmış” (< Ar. كتاب).

pm/bm > pp Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ḃarıppam < barıpman (6-46) “gitmişim”, k̇appan < k̇alıpman (1-147) “kalmışım”, köç̇ıppen < köç̇üppen (2-35) “göçmüşüm”, yeşiṫäẏappan < eşite yatıpman (1-232) “işıtiyorum”, tappağan < tapmagan (2-136) “bulamayan”, k̇ıppıs < k̇ılıpmız (2-135), depṗıs < depmiz (1-58) “demişiz”, tappadım < tapmadım (6-32), ḃil̇äẏappamma < bile yatıpman mı (2-89) “biliyor muyum”, çappa < çäpma (6-38) “ters”.

Alıntı kelimedeki örneği: bek̇iṫapṗız < bekitabmiz (5-98) “kitapsız” (<

Far.; Ar. بی کتاب).

rl > ll Benzeşmesi

Metindeki örneği: siyaşallarımız < siyah sārlerimizni (3-200)
“kadınlarımızın” (< Far. سپاه سر).

rn > rd Benzeşmesi

Metindeki örnekler: yenemalardıñaltan (2-139) “annem gillerin”,
wözbäklärdiñ (3-181) “özbeklerin”.

rt > tt Benzeşmesi

Metindeki örneği: yettäñ < erteni (3-138) “ertesigün”.

tc > cc Benzeşmesi

Metindeki örneği: küncüc cälleblig < küncüt cälläblik (2-17) “susam
ticareti” (< Ar. جلاب).

tl > ll Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: āllı < atlı (6-20) “atlı”, alları < atları (3-106) “isimleri”, kullu < kutlu (5-107), wollätım < otlattım (5-59) “güttüm”,
häyilläytiğänni < hayıtlaytığanını (4-107) “bayramlaştığını”, qallama <
qatlama (2-109) “bir hamur yemeği”, qalla < qatla (1-117) “kere”, qonrallar <
qonur atlar (3-62) “boy adlı”.

Alıntı kelimedeki örnekler: kuwāllı (1-229) “kuvvetli” (<Ar. قوت),
zallardan (3-102) “eşyalardan” (< Far. ذات).

ts/st > ss Benzeşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: hoşu tussana < hoşu tutsa ana (1-113) “isterse”, ayssayäm < aytsa häm (5-120) “söylese de”, cesse < yetse (1-

117) “yetişse”, kessä < ketse (3-172) “gitse”, pätiyesse < fātihasıda (1-118) “niŝanında”.

Alıntı kelimedeki örneği: täressuwmızı < tahārāt suwumuznu (1-77) “abdest suyumuzu” (< Ar. طهارت).

zd > zz Benzeşmesi

Metindeki örnekler: babamızzāñ < babamızdan (5-9) “dedemizden”, bĭzzĭ < bizniñ (5-89) “bizim”.

zs > ss Benzeşmesi

Metindeki örneği: bässĭñ < bazisini (6-43) “bazısını” (< Ar. بعضى).

AYKIRILAŖMA

Kırgız Türkçesinde olduğu gibi bu ağızda da aynı ses niteliği taşıyan veya boğumlanma açısından bir birine yakın olan iki komşu ünsüzden biri boğumlanma noktasını diğ erinden ayırarak ya da uzaklaŝtırarak başka bir ünsüze dönüşmüştür.²⁸ Aykırılaşma veya benzeŝmezlik diyebileceğimiz bu ses olayını aşağıdaki kelimelerde görmek mümkün.

nm > nb Aykırılaŝması

Metindeki örneği: tĭrkāmbāwüğ < tirkenmaguk (4-13) “bir çocuk oyunu”.

tl > ll > ld Aykırılaŝması

Metindeki örneği: ıuwaldıraı < ıuwwällıraı < ıuwwätlıraı (1-123) “daha güçlü” (< Ar. قوت).

²⁸ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz: A. g. e., s. 98.

ÜNSÜZ İKİZLEŞMESİ

Bu ağızda bazı ünsüzlerin ikizleşme meselesi sıkça rastlanan bir ses olayıdır. Özbek yazı dilinde daha çok sayı isimlerinde zaman zaman görülen bu olay bu ağızda diğer bazı kelimelerde de mevcuttur. Çoğunluğu alıntı kelimelerde olmak üzere metinde bulunan yirmiden fazla kelime bu hadise tespit edilmiştir. Bir kısmı başka bir sesin düşmesi veya erimesine telafi olarak ikizleşti ise de bir kısmını bu sebeple açıklamak zordur. Örnek kelimelerin eski halını göstererek olayın daha net anlaşılmasını sağlıyoruz.

/d/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örneği: sādde < sādāh (5-98) (< Far. سادە).

/ç/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örneği: bāççe < bāçāh (2-131) “çocuk” (< Far. بچه).

/k/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örnekler. sākkız (6-29) “sekiz sayı”, tokkuz (2-52) “dokuz sayı”, hökküzge < öküzge (2-143) “öküze”.

/l/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Türkçe kelimelerdeki örneği: gällirāk < galurak (6-47) “daha tembel”.

Alıntı kelimedeki örneği: tilla < tila (1-124) “altın” (< Far. تىلا).

/m/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örnekler: hämme < hāmāh (2-8) “herkes” (< Far. همه), kımmātoḇ < qimāt bolup (1-93) “pahalılaşmış” (< Far. قيمت).

/n/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örneği: künnigä < künüge (5-50) “her gün”.

/r/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Türkçe kelimelerdeki örneği: qárrıdım < karıdım (1-232) “yaşlandım”.

Alıntı kelimedeki örneği: pírra < poräh (2-118) “tam” (< Far. پوره).

/t/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: kätte < käte (6-10) “büyük”, worttasta < ortasıda (1-116) “ortasında”, birtte < birte (1-254) “bir tane”, jetti < yeti (5-4) “yedi”, yertten < erte (6-83) “erken, yarın”.

Alıntı kelimedeki örneği: pittakaşanġ < botähkaşänniġ (6-46) “yer adı” (< Far. بوته کشان).

/y/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örnekler: äyye < häye (1-222) “evet”, täyyi < taġi (2-90) “asla”, qäyyinemniġ < qayın enemniġ (2-93) “kaynanamın”.

/z/ Ünsüzünün İkizleşmesi

Metindeki örneği: tazza < tätzäh (4-53) “yeni, temiz” (< Far. تازه).

İKİ ÜNSÜZÜN BİRLEŞMESİ

Birleşen iki ünsüzün bir kısmı ikiz ünsüzlerden oluşurken diğer kısmı ise benzeşen iki ayrı ünsüzlerden meydana gelmiştir. Türkçe kelimelerin çoğunda kelime sonundaki sesle ekin başındaki sesler birleşmiştir veya birleşen iki kelimenin sonunda ve başındaki sesler kaynaşmıştır. Alıntı kelimelerin bir kısmında özellikle Arapça asıllı kelimelerde “şedde” ile gösterilen ikiz seslerin birleştiğini görüyoruz.

kk/qq > k/q Birleşmesi

Metindeki örnekler: änaķa < ana yaķķa (6-28) “o tarafa”, appaķana < appaķķana (5-123) “bembeyaz”, kıřlaķa < kıřlaķķa (6-67) “köye”.

kk > k Birleşmesi

Metindeki örneği: düķānĭ < düķkān (5-16) “dükkan” (< Ar. دكان).

mm > m Birleşmesi

Metindeki örneği: ķāwmızdan < qāwmımızdan (6-101) “halkımızdan” (< Ar. قوم).

nb > mm > m Birleşmesi

Metindeki örnekler: wöskāmĭnām < ösken bilen (4-49) “yeşerse de”, baŗğāmına < bargan bilen (1-259) “gitse de”.

ng > ŋŋ > ŋ Birleşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: jaņa < yangı (5-107) “yeni”, ķazaņa < kazanga (4-27) “kazana”, woņa < onga (4-69) “ona, onunla”, saņa < senge (6-86) “sana”, meñä < benge (5-35) “bana”, sepkeņe < sepkenge (6-59) “serptiğinde”, üylāņāsān < üylengen soņ (3-214) “evlendikten sonra”, yēseņennen < es engenden (1-64) “akıllanınca”, kıřāņä < kışenge (5-70) “kişene”.

Alıntı kelimedeki örneği: naņ < nāng (1-126) “ekmeğe” (< Far. ننگ), mäydāņä < mäydānga (5-104) “meydana” (< Far. میدان).

nm > mm > m Birleşmesi

Metindeki örneği: majardamānā < macardanman ha (5-3) “yer adı”.

nl > nn > n Birleşmesi

Metindeki örnekler: kıřānāğä < kışenlerge (5-69) “kişenlere”, tizennep < tizenlep (6-24) “diz çöküp”, řonārdı < şonlarnı (3-178) “onları”.

nn > n Birleşmesi

Metindeki örneği: süneti < sünnâti (2-138) “sünet olmak” (< Ar. سنتى).

nl > n > n Birleşmesi

Metindeki örneği: kınar < kılınlar (3-74) “yapınız”.

nd > nn > n Birleşmesi

Metindeki örnekler: künüz < kündüz (5-120) “gündüz”, şuneyi < şundayın (6-99) “şunun gibi”, iynen < iyniden (3-128) “omuzundan”.

pb > pp > p Birleşmesi

Metindeki örneği: aparağı < alıp barağı (2-128) “götürür”.

pb > bb > b Birleşmesi

Metindeki örneği: tobop < top bolup (6-70) “toplanıp”.

pm > pp > p Birleşmesi

Metindeki örnekler: tapây < tapmay (1-147) “bulamayıp”, üyläntiripän < evlentiripmen (3-160) “evlendirmişim”, işläpän < işlepmen (5-13) “çalışmışım”, wōkutıpa < okutup ma (5-69) “okutmuş mu”.

rr > r Birleşmesi

Metindeki örneği: abdıraman < abdürrahmān (5-88) “kişi adı” (< Ar. عبدالرحمان).

tt/dt > t Birleşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: üste < üstüde (1-165) “üstünde”, äyti < ayttı (5-75) “dedi”, törte < törtte (6-37) “dört adet”, wollätım < otlattım (5-59) “otlattım”.

Alıntı kelimedeki örnekler: gärtey < gärd dey (2-78) “çok az” (< Far.

(البتة), älbete < älbättäh (6-61) “elbette” (< Ar. البتة).

tl > ll > l Birleşmesi

Metindeki örneği: wolatıp < otlatıp (5-60) “otlatıp”, häyläb < hayıtlap (4-108) “bayramlaşıp”.

ww > w Birleşmesi

Metindeki örneği: ăwâl < äwwäl (5-10) “evvel” (< Ar. اول).

ÜNSÜZ DÜŞMESİ

Düşen ünsüzlerin çoğu kelime ve hece sonunda bulunan ünsüzlerdir. Bunun bariz bir örneği sonu /l/ ile biten tek heceli fiillerdir. Bu ünsüzlerin bir çoğu sızıcılaştıktan sonra eriyip düşmüştür. Kelimenin diğer hecelerinde de düşen ünsüzlerin örneği mevcuttur. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi düşen ünsüzlerin bulunduğu kelimelerin çoğu alıntı kelimelerdir.

/b/ Düşmesi

Metindeki örneği: köçköndêyop < köçkendey bolup (1-184) “göçer gibi”.

/d/ Düşmesi

Metindeki örneği: bän < bänd (6-23) “engel” (< Far. بند).

/g/ Düşmesi

Metindeki örnekler: ulu < oglu (4-9) “oğlu”, ulāk < oglak (6-17) “bir oyun adı”, ƙoluŋŭzä < ƙoluŋuzga (5-82) “elinize”.

/h/ Düşmesi

Metindeki örnekler: ämelden < hämälden (6-55) “birinci aydan” (< Ar. همل), nika < nikāh (6-90) “nikah” (< Ar. نيكاه), günā < gunāh (5-30) (< Far. گناه),

āwara < āwārāh (5-20) “yurdundan olmuş” (< Far. آواره), nāzāriye < nāzāryāh (6-79) “görüş” (< Ar. نظريه), bewe < bewāh (6-86) “dul” (< Far. بيوه), meýwe < mewāh (1-213) “meyve” (< Far. ميوه), wözi₁mem < özüm hām (4-37) “kendim de” (< Far. هم), kızam < kız hām (6-98) (< Far. هم), çerey₁ñiz < çehrāñiz (5-85) “simanız” (< Far. چهره), abdıraman < ’ādürrāhmān (5-88) “kişi adı” (< Ar. عبدالرحمان), ra₁māti < rāhmāti (6-40) “rahmetli” (< Ar. رحمتي), mār₁ñ < mār₁hni (1-114) “başlık parasını” (< Ar. مهر), mār₁um < mār₁hum (3-137) “mahrum” (< Ar. محروم).

/k/ Düşmesi

Metindeki örnekler: co < yok (3-170) “yok”, be₁ryā₁dan < beri ya₁kıdan (4-95) “bu tarafından”.

/k/ Düşmesi

Metindeki örnekler: türmenner (3-61) “Türkmenler”, k₁çene (1-18) “küçük”.

/l/ Düşmesi

Metindeki örnekler: kep < kelip (1-115) “gelip”, k₁ımadı < kıl₁madı (2-138) “yapmadı”, ka₁ğan < ka₁lgan (6-71) “kalan”, āsāk < alsak (5-47), bop < bolup (5-29), ke₁täy₁ğ < ke₁tey₁lig (5-119) “gidelim”.

/n/ Düşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: bareke < bar eken (5-76) “varmış”, bi₁lāmā < bilemen (5-79) “biliyorum”, rāzīmā < rāzıman (5-39) “razıyım”, mınna < bundan (5-90), şonna < şondan (5-80) “ondan”, tama < taman (6-44) “yön”, keyi < keyin (4-51) “sonra”, ber₁ğāsā < bergen so₁ğ (3-73) “verdikten sonra”, bo₁ğdayı < bo₁ğdaynı (1-65) “budayı”, b₁z₁ < bizni (5-9) “bizi”.

Alıntı kelimedeki örneği: māsālā < māsālān (5-84) “örneğin” (< Ar.

(مثالان).

/r/ Düşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wola < olar (3-187) “onlar”, kişänäğä < kişenlerge (5-69) “kişenlere”, ceğä < yerge (3-172) “yere”, ğälmätti < ğänimättir (6-61) “daha iyi”, nesäni < nerseni (3-183) “nesneyi”.

Alıntı kelimedeki örnekler: äğä < ägär (5-54) “eğer” (< Far. اگر), mäğäm < mäğär häm (5-51) “meğer” (< Far. مگر), røykä < roykar (5-12) “pencere” (< Far. رویکار), diğä < digär (5-34) “diğer” (< Far. دیگر), àhı < ahır (5-27) “son” (< Ar. آخر), näpelerdi < näfärlarni (6-45) “kişileri” (< Far. نفر), gätäy < gärd dey (3-194) “çok az” (< Far. گرد).

/s/ Düşmesi

Metindeki örneği: mäçit < mascid (3-22) “mescit” (< Ar. مسجد).

/y/ Düşmesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wonaşar < on yaşar (2-122) “on yaşında olan”, üçüzü yellik < üç yüz ellik (1-56) “üçyüz elli”, änağa < ana yakğa (6-28) “o tarafa”.

Alıntı kelimedeki örneği: üsüpbe < yusuf bek (3-68) “kişi adı” (< Ar. يوسف).

/t/ Düşmesi

Türkçe kelimelerdeki örneği: körsäsänjiz < körsetseniz (3-198) “gösterseniz”.

Alıntı kelimedeki örnekler: les < liste (6-41) “liste” (< Fr. liste), wāḥ (6-8) “vakit” (< Ar. وقت), şikäs < şikäst (3-72) “yenilgi” (< Far. شکست), gōş < goşt (4-33) “et” (< Far. گوشت), pağa < fäqät (6-31) “fakat” (< Ar. فقط), biybäh <

bebäht (1-14) “zavallı” (<Far. بى بخت).

/z/ Düşmesi

Metindeki örneği: sızler < sizler (3-61) “siz”.

/ayın/ Düşmesi

Metindeki örnekler: ämałım < 'ämälim (5-91) “alışkanlığım” (< Ar. عمل), ämıķını < 'ämikini (6-11) “amacanın” (< Ar. عمك), azābı < 'azābı (6-64) “azabı” (< Ar. عذاب), małım < mä'lom (5-22) “belli” (< Ar. معلوم), mănışını < mä'nisini (5-99) “anlamını” (< Ar. معنى), nimet < ne'mät (1-212) “nimet” (< Ar. نعمت), täbiyät < tabi'iyät (3-72) “boyun eğmek” (< Ar. تابعيت), bädäz < bä'däz (3-8) “dan sonra” (< Ar.; Far. بعداز).

Diğer Ses Düşmesi

şöytüp < şunday etip (4-66) “şöyle edip”, bıtıp < bunday etip (5-16) “böyle edip”, änaķa < ana yaķķa (6-28) “o tarafa”, keyman < keyin taman (6-28) “geri”, ķeyrī < ķa yeri (6-27) “nere”, àtamı < atamnıñ (2-37) “babamın”, nıme bılem < neme bilemen (1-163) “ne bileyim”, kılas < kılasız (6-82) “yaparsınız”, ķıyratas < ķıyratasız (2-57) “dağtırsınız”, soräysma (4-26) “sorar mısınız”, ürgäññänttä < ürgangandır da (4-104) “öğrenmiştir işte”, bılätiğänttä < biletiğandır da (4-104) “biliyordur”.

ÜNSÜZ TÜREMESİ

Bu ağızda ünsüz türeme hadisesi özellikle kelime başında olmuştur. Eski Türkçe yuvarlak ünlülerle başlayan kelimelerin başında mutlaka /w/ ya da /h/ sesi türemiş bulunuyor. İnce ve düz ünlülerle başlayan kelimelerin başında ise bir /y/ ünsüzü türemiştir. Bu iki hadise kurallı bir biçimde

yaygınlaştığı için bir kaç istisnası hariç alıntı kelimeler de buna uymak zorunda kalmıştır. Türemiş olan bu ünsüzler iki birleşmiş kelimenin arasında kalınca gerek duyulmadığından düşüyorlar.

Bunun dışında kelime ortasında da türemiş ünsüzlerin örneklerine rastlamak mümkündür. Özellikle bazı açık hecelerin sonunda bir ünsüz türeyerek hecenin kapanmasını sağlamıştır. Aşağıdaki örneklerde bu hadiseyi görmek mümkün.

/b/ Türemesi

Metindeki örneği: kımbatçılık < qimāt (2-12) “her şeyin pahalılaşması” (< Far. قیمت).

/n/ Türemesi

Türkçe kelimelerdeki örneği: tığın < taķı (1-218) “tekrar”.

Alıntı kelimedeki örneği: nātıncesı < nāticāhsi (6-78) “sonuçta” (< Ar. نتیجه).

/y/ Türemesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: yeni < emdi (4-75) “şimdi”, yeneredi < inerdi (1-183), yeşimde < esimde (2-97) “aklımda”, yékti < ekti (1-64), yeki < eki (6-93) “iki sayı”, yeliğimiz < elimizge (5-119) “yurdumuza”, yeşeg < eşek (6-31), t̄ayjğıstanda < tacikistanda (3-12) “yer adı”, akrapkaçey < akrabgaça (6-56) “8. aya kadar”, tırmağaçey < tirmāhgaça (6-90) “son bahara kadar”, bogāneydik < bolgan edik (5-56) “olmuştuk”, āpkeğiçiydi < alıp kelgiç edi (3-108) “getirirdi”, coğuydı < yok edi (4-97) “yoktu”, kettiıuw < ketti wā (6-95) “gitti ve”, kıptııy < kılıptı wā (5-101) “yapmış ve”.

Alıntı kelimedeki örnekler: meıwe < mevāh (1-213) “meyve” (< Far.

(ميوه), biybaq < bebäht (1-22) “zavallı” (< Far. بخت), häyjdosā < hāci dost muhāmmād (3-48) “kişi adı” (< Ar. حاجى), yeşān < eşān (6-73) “seyyit” (< Far. ايشان), diywāna < dewanāh (5-69) “aptal” (< Far. ديوانه), keçeyi < keçe-i (5-120) “-nın geçesi” (Farsça tamlama eki).

/w/ Türemesi

Türkçe kelimelerdeki örnekler: wözünj < özünj (3-24) “kendisinin”, wötürük < ötürük (1-60) “yalan”, wötüp < ötüp (3-85) “geçip”, wösüp < ösüp (4-42) “büyüyüp”, wörmeğini < örmekini (1-149) “dokuma tezgahını”, wördä < o yerde (3-21) “orada”, wöltürüp < öltürüp (3-177) “öldürüp”, wüş < üç (5-110), wüydän < evden (5-115), woynāğān < oynagan (1-252) “oynayan”, woıatıp < uyatıp (1-106) “uyandırıp”, woıağı < o yakı (1-212) “o tarafı”, woturğuşek < oturguş edik (2-47) “otururduk”, wotū < otu (1-202) “ateşi”, wottıj < otnıj (2-47) “otun, bitkinin”, wonsäkkiz < on sekiz (3-32) “on sekiz sayı”, woçaqtıj < oçaqnıj (2-82) “ocağın”, wotāk < otak (6-64) “oda”, wōğ < ok (4-87).

Alıntı kelimedeki örnekler: wömürimiz < ’ömrümüz (1-58) “ömrümüz” (< Ar. عمر), worūstā < orusta (2-7) “yer adı”, äsälāwmu < ässälāmu (5-106) “selamun aleyküm” (< Ar. السلام).

/h/ Türemesi

Metindeki örnekler: hokuzdū < öküzünü (5-59) “öküzü”, hokünj < o gün (1-126) “o gün”, höl < öl (1-213) “ıslak”.

ÜNSÜZ GÖÇÜŞMESİ

Aşağıdaki kelimelerin hepsinde onları oluşturan ses öğelerinin kendi aralarında yer değiştirme hadisesini tespit ettik. Bunları bulabildiğimiz kadar

kaynaklarda kaydedilmiş eski biçimini gözden geçirerek belirlemeye çalıştık. Alıntı kelimelerde de ana dilde yazılı sözlüklerden tek tek bakarak bozulmamış şekillerinden emin olduk. Görünüşte kelimelerin her birinde seslerin karışıklığını görmek hiç de zor değildir. Ancak bunu bir kurala bağlamak oldukça güçtür.

Türkçe kelimelerdeki örnekler: ırgālī < ilgeri (5-128) “ileri”, cıngıl < yılğın (4-94) “ılğın ağacı, tamariska”, torpaqtı < topraqnı (5-73) “toprağı”.

Alıntı kelimedeki örnekler: cāfs < cāzb (3-87) “çekmek” (< Ar. جذب), dārrāw < dar wāy (4-48) “hemen” (< Far. دروی), nāwur < rāwn (3-158) “sıra” (< Far. رون), dāyradan < dāryadan (3-16) “deryadan” (< Far. دریا).

HECE DÜŞMESİ

Aşağıdaki kelimelerde bazı heceler sebepleri pek belli olmamak üzere düşer veya yan yana gelen iki benzer hece kaynaşır. Düşen hecelerin arasında /ne/ soru zamiri /-DI/ geçmiş zaman eki, /-DAn/ çıkma hali eki ve /ni, Gi/ hecelri bulunmaktadır.

Metindeki örnekler: mäsī < nemesi (5-86) “nesi”, ānsān < andin soñ (5-75) “sonra”, wosoñ < ondan soñ (2-77) “ondan sonra”, yenī < yendi (4-75) “şimdi”, altan < alıdan (2-139) “yanından”, wözimīnenwöziye (2-32) “kendi kendine yetinirdi”, woturğuçek (2-47) “otururduk”, üyledirīm (1-83) “evlendirdim”, tığerek (1-157) “dierdik”, tererek (2-26) “dererdik”, aparı da < apardı da (5-65) “götürdü işte”, äytä < aytadı (5-83) “söyler”, bäre < bar edi (5-15) “verir”, bārim < bardım (5-26) “vardım”, bolum < boldum (5-26) “oldum”, coğe < yok edi (5-31) “yokdu”, çığä < çıkadı (5-102) “çıkar”, debem < dep edim (5-126) “demiştım”, kele < keledi (5-103) “gelir”, kıla < kıladı (6-58) “yapar”, äytä < aytadı (3-185) “söyler”, bare < bar edi (2-37) “vardı”,

biylen < bı yıl endi (1-117) “bu sene ise”, bolayäp < bola yatıptı (3-87) “oluyor”, çertere (1-182) “çalardı”, diy < deydi (1-46) “der”, ḵaynatıbirä (4-30) “kaynatı verir”, üsten < üstüden (6-48) “üstünden”, dästen < dästiden (2-130) “elinden”, barğäm çok < barğanım (1-83) “varmadım”, körgäm çok < körgenim (5-23) “görmedim”, tapqâmızı < tapқанımız (1-85) “bulduğumuzu”, şun < şunun (5-89) “bunun”, äli < äligi (6-48) “bahsi geçen şey”, mnodeyın < nınaguday (6-24) “şöyle”.

DİĞER HECELERİN DÜŞMESİ

Metindeki örnekler: ḵuyman < ḵuyu taman (6-35) “aşağıya doğru”, şonman < şolbilen (6-101) “onunla”, älhämdıla < älhämdulilläh (2-100) “Alaha şükür”, bāzmemet < baz muhammed (1-7) “kişi adı”, berma < beri taman (2-46) “bu taraf”, ḇıṟinkä < birinikige (4-107) “birinin evine”, bolaptı < bola yatıptı (1-81) “oluyor”, ceğäsä < yegen son (3-79) “yedikten sonra”, ḵibeṟ < ḵılıp ediñ (1-72) “yapmıştın”, şölerdä < şu yerlerde (4-79) “şu yerlerde”.

ŞEKİL BİLGİSİ

Tezin bu bölümünde (Afganistan) Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağzında tespit ettiğimiz yapım ekleri, çekim ekleri, sıfatlar, zarflar ve edatlar ele alınacaktır. Bir önceki bölümde olduğu gibi bu bölümde örnek gösterdiğimiz alıntı kelimelerin esas dildeki şeklini göstermeye gerek duymuyoruz.

İSİM

A. İSİM YAPMA EKLERİ

1. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

+ AÇ + Eki

Pek işlek olmayan isimden isim yapan bir ektir. Ekin fazla örneğine rastlanmamıştır. Ses değişikliği açısından her halde bir taraftan ekin ünlüsü uyuma girerken kelime sonunda kalan ünsüzü de sızıcılaşmaya yönelmiştir.

Metindeki örneği: cäläŋaç (1-25) “çıplak”.

+ Ak + Eki

İsimlere gelerek küçültme ve sevgi anlamı ifade eder. Ekin işlevi de pek yoğun değildir. Görüldüğü gibi ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna giriyor. Ünsüzünün ise değiştiği görülmemektedir.

Metindeki örnekler: münüsek (1-194) “pamuktan bir katmanı olan kadın giysisi”, kâwşäk (3-126) “takla atma”.

+ AIAk + Eki

Çok işlek olmayan bir ektir. Genelde küçültme ve sevgi ifade eder. Muhtemelen ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olur. Ünsüzleri ise değişmez. Kelimenin çaqa “bebek”, şekli de göz önünde bulundurularak ekin

/-**lak**/ olma ihtimali de düşünölmüştür.²⁹

Metindeki örnekler: çäqäläk (2-124) “bebek”.

+ **An** + **Eki**

Çok işlek olamayan bu ek **bir** kelimesine eklenerek “bazı” anlamını ifade eder. Ekin ünsüzündeki değışiklik arkasından gelen kelime başı sesin etkisi ile olmuştur.

Metindeki örnekler: bīrāñ kālmāğā < biren (3-194) “bazı kelime”.

+ **Aw** + **Eki**

Bu ek yediye kadar sayı isimlerine gelerek beraberlik ifade eder. Ekin ünlüsü yanındaki /w/ sesinin etkisiyle genelde geniş ve yuvarlak olur. Ünsüzü ise değışmez. Bu ek *törtöwdēn* (3-149) “dörtlerden”, örneğinde olduğu gibi /-**DAn**/ çıkma hali eki ile birlikte üleştirme ifade eder.

Metindeki örnekler: bīrōw bīrōwūdō (4-104) “her birisi diğerinden”, yekōwnj (1-134) “her ikisini”, üçöwü (2-53) “her üçü”, törtöwüñe (6-89) “dördüne de”, altāwu (2-49) “altısı”.

+ **çA** + **Eki**

Çok işlek eklerden bir olan /-**çA**/ eki Edebi Özbekçede kavim isimlerine gelerek dil isimleri yaparken bu ağızda ekin bu işlevi yoktur. Bu ağızda ekin küçültme ve sevgi anlamları ifade ettiği görölmektedir. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olurken ünsüzü ise değışmemektedir.

Metindeki örnekler: alaça (2-19) “bir kumaş türü”, külçe (2-105) “pasta”, dekçe (1-240) “tencere”, bağçe (2-131) “çocuk”, kızılça (2-133) “suçiçeği hastalığı”, parça (4-21) “parça”, şāhça (6-47) “ağacın dalı”.

Bununla birlikte zamirlere gelerek sınırlama anlamı da ifade ediyor.

²⁹ Konu ile ilgili gerekli açıklama için bkz: V. Coşkun, *a. g. e.* s. 33.

Metindeki örnekler: şunčá (1-214) “şu kadar”, neče (1-226) “kaç”, kãnčá (2-12) “ne kadar”, mínčă (2-58) “bu kadar”, wončă (2-111) “o kadar”, cuwāniğıça (4-73) “kalınlığı kadar”.

+ **çl** + **Eki**

Çok işlek olan eklerden biridir. İsimlere gelerek uğraş ve meslek isimleri türetir. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olur ünsüzü ise değişmez.

Metindeki örnekler: woyunçu (1-244) “oyuncu”, çinekeçi (2-26) “pamuk toplayıcı”, elägänçi (3-117) “kişi unvanı”.

+ **çllk** + **Eki**

Görünüşe göre isimden isim yapan /-**çl**/ eki ile /-**llk**/ ekinin birlikte kullanılmasından ortaya çıkmıştır. İşlevi de bol olan bu ek esas itibariyle uğraş ve meslek isimlerinin durumunu ifade eder. Ekin ünlüleri uyuma göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olur. Ünsüzleri ise değişmez.

Metindeki örnekler: diýqançılık (1-30) “çiftçilik”, kımbatçılık qähätçiligler (2-12) “krizler ve kıtlıklar”.

+ **DAy** + **Eki**

Çok işlek olan bu ek Eski Türkçedeki **teg** edatından gelişmiştir. Ekin başlıca fonksiyonu benzerlik ve gibilik ifade eden sıfatlar ve zarflar türetmektedir. Ayrıca ekin kalıplaşarak farklı anlamlar kazandığı durumlar da vardır. Ekin ünsüzü kelime sonundaki seslere göre /**d**, **l**, **n**, **t**/ olmaktadır. Ekin ünlüsü de uyumlara göre /**a**, **ä**, **e**, **ı**, **i**/ olur.

Metindeki örnekler: gätëy (1-225) “çok az”, çliy (1-257) “hiç olmazsa”, bırdiy (1-79) “aynı”, tergendey (1-65) “dermiş gibi”, bırtté wondäy bırtte mindäy (1-254) “biri öyle biri böyle”, şüneyin (1-258) “şunun gibi”, här qändäy (4-38) “her türlü”.

+ GAnA + Eki

Çok işlek bir ektir. Genelde isimlere sevgi ve küçültme anlamları ilave eder. Ekin ünlüsü uyumlara göre kalın ve ince olur. Ekin ikinci ünsüzü değişmezken baştaki ünsüzü ise /ğ, ğ, k, k/ şeklinde değişir. Bazı örneklerde bu ünsüzün düştüğü de görünmüştür.

Metindeki örnekler: bîrġenē (1-14) “biricik”, bîrtteġānā (4-5) “bir tanecik”, kîçene (1-18) “küçük”, àltıġānā (1-74) “altıcık”, hāyneġene (1-178) “çok güzel”, munāwçāġānā (4-15) “bu kadarlık”, şunçāġānā (1-219) “şu kadarlık”.

+ IAḳ + Eki

Yer isimleri yapan bu ek isimden fiil oluşturan /-IA/ eki ile /-ḳ/ fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden oluşmuştur.³⁰ Bu ağızda ekin örneği fazla olmadığı için ses değişimleri ile ilgili hüküm vermek zordur.

Metindeki örnekler: qíşlāḳ (2-1) “köy”.

+ II + Eki

İsimlerden sahip olma ve aitlik anlamında sıfatlar yapan çok işlek bir ektir. Ekin ünlüsü ünlü uyumlarına göre kalın, ince, düz ve yuvarlak vasıflar alırken ünsüzü ise değişmez.

Metindeki örnekler: balalı (2-5) “evlat sahibi, belalı”, ḳuwāllı (1-229) “kuvvetli”, cāwlu (2-113) “yağlı”, ḳullu (5-107) “kutlu”, möwālī (3-102) “meyveli”, yeġelī (1-19) “sahipli”, keştālī (5-117) “işlenmiş”.

+ IIk + Eki

İsimden isim yapan çok işlek eklerden biridir. Ekin ünlüsü genelde kelimenin ünlü uyumuna göre değişir. Bazen yazı dilinde olduğu gibi uyuma

³⁰ Bkz: A. g. e., s. 37.

girmediği durumlar da olabilir. Ünsüzlerinden birincisi /**nl** > **mn**/ değişmesine uğaramış. Sonundaki ünsüzü de kalın ünlülerle /**k**/ ince ünlülerle /**k**/ olur. İki ünlü arasında kalınca genelde sızıcılaşarak kalın ünlülerle /**ğ**/ ince ünlüler ise /**ğ**/ olur. Ekin birkaç anlam ifade ettiği aşağıda gösterilmiştir.

Meslek ve uğraş isimleri yapan örnekleri:

Metindeki örnekler: nājārlıq “marangozluk”, kōnādozlıq (5-8) “eskicilik”, diyqānçılıq (3-92) “çiftçilik”, cālleblik (2-9) “takasçılık”, patışàlık (2-22) “krallık”, mollalık (4-3) “hocalık”.

Genel durumu ifade eden örnekleri:

Metindeki örnekler: tentākılıqtı (3-86) “delikanlılık”, hoşluk (1-245) “mutluluk”, zındeliğim (1-39) “hayatım”, owāmlihtan (3-91) “cahillikten”,

Basit isimler yapan örnekleri:

Metindeki örnekler: qānnıgını (1-113) “nişanlısını”, tūmnūğūdān (5-114) “penceresinden”, ārkalık (4-91) “dokumadaki yanay ip”.

Zaman gösteren örnekleri:

Metindeki örnekler: keçālīk (5-102) “geceleyin”, māydālīg (1-167) “küçükken”, qārlīg (2-95) “yaşlılık”.

+ mAn + Eki

Pek işlek olmayan bir ektir. İsimlere gelerek kalıcı sıfatlar türetir. Ekin ünsüzleri değişmezken ünlüsü ise uyuma göre kalın ve ince olmaktadır.

Metindeki örnekler: kōşmān (3-9) “göçmen”, ketermen (2-61) “gidecek olan”.

+ nAḲ + Eki

Çok işlek olmayan bu ek kalıcı isimler yaratır. Ekin sonundaki /k/ ünsüzü yarı ince ünlünün yanında incelmıştır.

Metindeki örnekler: toğānāq (1-144) “kanca”, suğānāq (1-145) “girişken kimse”.

Alıntı Ekler

Bu ekler genelde kelime başında bulunmaktadır. Türk Dilleri esasta önek bulundurmadığı için Farsça ve Arapça gibi dillerden alındığını söylemek çok zor olmaz. Söz konusu ekler bulunduğu kelimeye esas dilde eklenerek birer kalıp şeklinde bu ağza girmiş ve kalıp olarak yüklendiği anlamı ifade etmektedir. Aşağıda bu ekleri sırayla tanıtacağız.

ba + Eki

Farsçaya ait olan bu ek isimlerin önüne gelerek birleşik sıfatlar oluşturuyor.³¹ Bu ağızda da sahip olma ve mülkiyet anlamlarını ifade etmektedir. Ekin ses değişikliği pek göze çarpmamaktadır. Türkiye Türkçesinde karşıtı olarak /-lı/ eki bilinmektedir.

Metindeki örnekler: bağāyrāt bosa (3-86) “gayretli olursa”, bāisabī nīkāgā (3-26) “nika sayısına göre”.

bE + Eki

Farsçada olumsuzluk bildiren bir önektir. Kelimelerin başına eklenerek farklı sıfatlar türetir.³² Söz konusu ek bu ağızda da olumsuzluk anlamıyla mevcuttur. Türkiye Türkçesi karşılığı olumsuzluk bildiren /-sız/ ekidir. Ekin ünsüzü değişmezken ünlüsü ise zaman zaman daralarak /i/ olmuştur. Hatta bazen önünde bir /y/ sesi bile türemiş bulunuyor.

Metindeki örnekler: biçārānī (1-2) “biçareyi”, biybaḵ (1-8) “zavallı”,

³¹ Enveri Hasan, Gyevi Ahmedi Hasan, *Destor-i Zeban-i Farsi 2 (Virayış-i Sevvum)*, 3. Baskı, Haşi' yay., Tahran, 1386, S.276.

³² A. g. e. s. 275.

bikār (1-26) “işsiz”, benawa (1-205) “umutsuz”, beîntipāk (3-65) “ittifaksız”, beķāwmedīm (5-27) “kavimsizdim”, bemāsrāp (5-17) “masrafsız”, benamazdı (6-41) “namaz kılmayanı”.

na + Eki

Bu ek Farsçada sıfatların başına gelerek olumsuz sıfat oluşturur.³³ Taranan metinde ekin aşağıdaki örneğine rastladık. Türkiye Türkçesinde ekin karşıtı /-slz ve -slzln/ dir.

Metindeki örneği: nāylaştā (1-203) “çaresizdir”.

Bunlarla birlikte bu ağza Farsça ve Arapça kökenli bazı ekler, sıfatlar, zarflar, terkipler, tamlamalar ve kalıplar girmiştir. Bulabildiğimizce onlardan örnekler göstermeye çalışacağız.

Metindeki örnekler: mālدار < mal+dar (1-159) “mal sahibi”, cāydārī < cay+dari (1-17) “yerli”, nīm-rāyī < nim+rāhi (3-158) “yolun yarısı”, laqayī < Laqayi (1-188) “Lakaylar’a mensup”, türkū < Turki (3-113) “Türk’e ait”, çādārī < çadārī (1-191) “turban”, bādāz < ba’d+az (3-8) “dan sonra”, bīlgānkī < bilgen ki (3-63) “bilmiş ki”, toyhānāğā < toy+hānāhğa (3-176) “düğün yerine”, zamānī worūstā < zaman-ı orusta (2-7) “Rus döneminde”, sānāyī çili çārda (3-18) “44. yılda”, rızkī rozunī (2-9) “rızkī”, pāzlı huda (3-159) “Allah lütfuyla”.

2. FİILDEN İSİM YAPMA EKLERİ

- A + Eki

Bu ekin aşağıdaki örnekte mevcut olduğunu tahmin ediyoruz. Ek **koş-** “birleştirmek”, fiilinden isim yapmıştır. Fiilin sonundaki /ş/ sesi de ikileşmiştir.

Metindeki örneği: goşşāğā (3-127) “insanın iki ayağının ayrıldığı yada birleştiği yeri”,

³³ A. g. e. s. 278.

- Ak + Eki

Fiilden kalıcı isimler yapan en işlek eklerden biridir. Ekin ünlüsü ünlü uyumlarına göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olur. Ünsüzünün de /ğ, h, k, q/ oldukları görülmüştür.

Metindeki örnekler: tōşök (2-63) “döşek”, ciynäq (1-252) “mezarlık ziyareti”, qorqaḥ (3-87) “korkak”, bölék mölök (3-166) “parça”, kūrāk (5-71) “kürek”.

- Ar + Eki

Fiilden isim ve sıfat yapan bir ektir. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olmaktadır. Ünsüzü ise değişmemiştir.

Metindeki örnekler: äğärsuwdū (1-140) “akarsuyu”, älti cettī yaşar (6-8) “altı yedi yaşında olan”, ketermen (2-61) “gidecek olan”.

- çAḶ + Eki

Pek işlek olmayan bir ektir. Genelde fiilden alet isimleri ve sıfatlar türetir. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olurken ünsüzlerinden de sonuncusu arkasından gelen kelimenin baştaki sesinden etkilenecek sızıcılaştırmıştır.

Metindeki örnekler: hälgençeg-uçadı (1-244) “sallancakta sallanır”, kūrçaḳ purçaḡ (4-12) “oyuncak falan”.

- GI + Eki

Filden alet isimleri ve soyut isimler yapar. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bu ek 3. şahıs iyelik eki /-(s)I / ve **keI-** fiili ile birlikte isteme anlamını ifade etmektedir. Ekin ünlüsü ünlü uyumlarına göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olur. Ünsüzü ise kelime sonu seslerin tonlu veya tonsuz olduğuna göre değişir.

Metindeki örnekler: sıdıırğı (1-105) “usluca”, turğusı kemeydi (1-203) “durmak istemez”, çapkıısı kelädı (3-135) “koşmak iser”, kığısı kelädı (3-136) “yapmak ister”, kıtkıısı kelätta (3-142) “gitmek istiyordur”.

- GİÇ + Eki

Bu ek daha çok alet isimleri ve sıfatlar türetir. Ekin baştaki ünsüzü kelime sonundaki sese göre tonlu veya tonsuz olurken sonundaki ünsüzü ise genelde değişmez. Ancak ikinci örnekte olduğu gibi kelime sonunda bazen /j, ş/ olur. Ekin ünlüsü ise uyuma göre kalın veya ince olur.

Metindeki örnekler: worāğıçı (4-82) “çeviricisi”, tãrtkıj (2-64) “çekecek”.

- İn + Eki

İşlevi yoğun olmayan bir ektir. Ekin ünlüsü ünlü uyumlarına göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olabilir. Ünsüzü ise bazen arkasından gelen sesin etkisi ile değişir.

Metindeki örnekler: kelın (1-136) “gelin”, tobıoyın (3-147) “top oyunu”, çılığıoyın (3-147) “çilik oyunu”, tıyüm bār (1-38) “bokça var”.

- KAn + Eki

Genelde fiillerden fail veya meful anlamlarında sıfatlar oluşturur. Ekin baştaki ünsüzü kelime sonu seslere göre tonlu ve tonsuz olur. Sonundaki ünsüzü ise genelde değişmez. Fakat bazen devam eden kelimenin baştaki ünsüzünün etkisi ile damak /n/ sine dönüşebilir. Ekin ünlüsü ise uyuma göre kalın veya ince olur.

Metindeki örnekler: keşkãnıāş (4-26) “bir yemek adı”, tapkãn (2-136) “bulan kişi”, tappağan (2-136) “bulamayan kimse”.

- mA + Eki

Fiillerden isim ve sıfat yapan işlek bir ektir. Ayrıca ekin bir edilgenlik anlamı da vardır. Ekin ünsüzü pek değişmezken ünlüsü uyuma girerek kılın veya ince olur.

Metindeki örnekler: şanama çırāz (1-157) “bir dikiş tarzı”, kallama (2-106) “bir ekmek türü”, culma āş (4-26) “hamur aşısı”, bāsma (6-47) “en üst giysi”.

- **MBAWUḲ** + Eki

Çok işlek olmayan bu ek fiilden eğlence isimleri türetmiştir. Bunun başka bir örneği de *cāşimbāwūḲ* (metin dışı) “saklambaç”, kelimesinde mevcuttur. Her halde ek /-N-MA+GUḲ/ şeklindedir.

Metindeki örnekler: tirkāmbāwūg (4-13) “bir çocuk oyunu”.

- **mAḲ** + Eki

Hareket isimleri yapan mastar ekidir. Bu ağızda bu ek nadiren kullanılır. Ekin birinci ünsüzü değişmez. İkinci ünsüzü ise iki ünlü arasında kalarak sızıcılaşmıştır. Ekin ünlüsü kalınlık-incelik uyumuna tabidir.

Metindeki örnekler: ātmağākān, urmağākān, kaçmak sürmāgākān (3-88) “öldürmekmiş, vurmakmış, kaçmak ve kovmakmış”.

- **UḲ** / -**Ḳ** + Eki

Fiilden kalıcı isimler yapan işlek bir ektir. Ek ünlü ile biten kelimelere /-**Ḳ**/ şeklinde gelir. Kelime ünsüzle bitince araya son heceye uygun bir ünlü gelir. Ek kelime sonunda kalarak ya da arkasından gelen kelimenin baş sesinin etkisi ile /g, ğ, ğ, k, Ḳ, q/ olur.

Metindeki örnekler: koşuğ (1-143) “şarkı”, cārīğ-āylār (5-107) “aydın aylar, bızık (6-57) “yeşermiş pirinç”, āḥsāk (5-75) “topal”, wotāk (6-64) “yabani ot”, siyāk (3-154) “kemik”.

- Uş / -ş + Eki

Bu ek işlev olarak hem hareket isimleri hem de kalıcı isimler türetir. Yani mastar ekinin de görevini yapıyor. Metinde pek örneği yok ama çok işlek bir ektir. Ek ünlü ile biten fiillere /-ş/ şeklinde eklenir. Ünsüzle bittiğinde araya son hecenin ünlüsüne tabi olan bir kaynaştırma ünlüsü alır.

Metindeki örnekler: uruş (3-73) “kavga, savaş”, alış bār (3-131) “güreşi var”.

- Uw / -w + Eki

Bu ağızda en işlek olan mastar eki ise bu ektir. Fiillerin sadece hareket isimlerini bildirir. Ek, ünlü ile biten fiillere /-w/ biçimde ünsüzle biten fiillere ise kaynaştırma ünlüsünden sonra eklenir. Fakat kendisinden önceki ünlüye genelde yuvarlaklık vasıf kazandırır. Böylece söz konusu ünlü kalınlık-incelik uyumuna uysa da düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalır.

Metindeki örnekler: tokuw (1-150) “dokumak”, dombıra çertüw (1-179) “dutar çalmak”, paysa tabuwam (2-120) “para bulmak da”.

B. İSİM ÇEKİM EKLERİ

1. ÇOKLUK EKİ

Bu ağızda çokluk eki /-LAR/’dır. Ekin ünlüsü genelde kalınlık-incelik uyumuna tabidir. Ancak komşu seslerin etkisi ile bu kuralın dışına çıktığı durumlar da oluyor. Ekin baştaki ünsüzü kelime sonu /m ,n/ sesleri ile bitince genelde /n/’dir. Diğer durumlarda ise /l/’dir. Ekin sonundaki ünsüzü ise kelime sonunda kalarak bazen düşebilir.

Bunun dışında Konjratlar *sızahıhtay* (4-13) “sizin gibi”, örneğinde olduğu gibi çokluk 1. ve 2. şahıs zamirleri ile birlikte /BizAḲ, SizAḲ/ diyerek /-AḲ/ biçiminde bir çokluk eki kullanıyor. Ancak bu ek diğer boylarda yoktur. Konjratları diğer boylardan ayıran tipik özelliklerden biri de budur.

Metindeki örnekler: cāşlar (1-151) “gençler”, ullar (5-35) “erkek

çocuklar”, yenimnar (2-19) “annemgil”, hātinnar (1-243) “kadınlar”, ağāyinner (1-13) “erkek kardeşler”, wolār (1-88) “onlar”, bızler (1-64) “biz”, bāçeler (4-13) “çocuklar”, kämpirler (1-146) “yaşlı kadınlar”, köbler (2-101) “çoğunluk”, çèber kızlār (1-158) “becerikli kızlar”, budlār (5-46) “botlar”, ğalcäyilār (3-72) “Peştunlar”, şolardıñ (3-82) “onların”, bozbalalar (1-134) “delikanlılar”, babalarımıs (1-5) “dedelerimiz”, wözbäklärdıñ (3-181) “Özbeklerin”, tüpeklerıñı (1-166) “saçaklarını”.

2. İYELİK EKLERİ

Bu ağızda kullanılmakta olan iyelik ekleri şunlardır:

	Teklik	Çokluk
1. şahıs	-(l)m	-(l)mIZ
2. şahıs	-(l)ñ	-lArıñ
2. şahıs “nezaket”	-(l)ñIZ	-lArıñIZ
3. şahıs	-l/-sI	-lArI

a. Birinci Şahıs İyelik Ekleri

Ünlü ile biten isimlere birinci şahıs iyelik ekinin tekliği **/-m/** çokluğu **/-mIZ/** şeklinde eklenir. Eğer isim ünsüzle biterse araya bir yardımcı ünlü olarak ekin tekliği **/-Im/** çokluğu ise **/-ImIZ/** şeklinde eklenir.

Metindeki örnekler: balam (5-4) “evladım”, äkem (1-15) “ağabeyim”, babamız (1-18) “dedemiz”, üyümız (2-48) “evimiz”, ātım (1-1) “adım”, caşım (2-3) “yaşım”, ulum (4-5) “oğlum”, wözüm (1-137) “kendim”, zıñdelıgım (1-39) “hayatım”, yesımde (2-97) “aklımda”.

b. İkinci Şahıs İyelik Ekleri

İkinci şahıs iyelik ekinin tekliği ünlü ile biten kelimelere **/-ñ/** ünsüzle

biten kelimelere ise **/-İŋ/** şeklinde eklenir. Ekin çokluk biçimi ise her iki durumda da **/-IArİŋ/**'dir. İkinci şahıs iyelik ekinin ayrıca nezaket bildiren şekilleri vardır. Nezaket bildiren iyelik ekinin tekliği ünlü ile biten isimlere **/-ŋIZ/** ünsüzle biten isimlere ise **/-İŋIZ/** şeklinde eklenir. Nezaket bildiren çokluk iyelik eki her iki durumda da **/-IArİŋIZ/** şeklindedir.

Metindeki örnekler: nersen (1-50) “eşyan”, cäyîŋ, üyîŋ (1-199) “evin barkın”, uluŋa (1-71) “oğluna”. köñüŋüz (1-108) “gönlünüz”, kızınıstı (1-108) “kızınızı”.

c. Üçüncü Şahıs İyelik Ekleri

İyelik ekinin üçüncü şahıs tekliği ünsüzle biten isimlere **/-I/** şeklinde ünlü ile biten isimlere ise **/-sI/** şeklinde eklenir. Ekin çokluğu her iki durumda da **/-IArI/** şeklinde gelir.

Metindeki örnekler: ālış (3-131) “güreşi”, küçü kuwātı (4-74) “gücü kuvveti”, ātı (1-2) “adı”, kılıcı (4-94) “kılıcı”, wōğu (4-87) “oku”, bīröwü (2-53) “birisi”, atası (1-111) “babası”, yeğesi (1-152) “sahibi”, neberesi (1-100) “torunu”, tūrlüşiden (1-98) “her türünden”, zardālısı (3-102) “kaysısı”, wōzlārī (3-65) “kendileri”.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi iyelik ekleri ünlü ile biten isimlere doğrudan eklenir. Kelime ünsüzle biterse araya bir yardımcı ünlü girer. Bu ünlü genelde ekin diğer ünlüleri gibi bir önceki hecenin ünlüsüne kalınlık-inceciklik açısından tabidir. Ancak **/-IAr/** çokluk eki alan iyelik ekleri her zaman doğrudan kelimeye bağlanabilir.

İyelik eklerinin bir kısmında **/-IZ/** bazısında da **/-IArI/** çokluk bildirir. Çokluk ikinci şahıs nezakette ise bunun ikisi de mevcuttur. İyelik eklerinin sonundaki **/z/** sesi *babamıs* (1-7) “dedemiz”, örneğinde olduğu gibi bazen tonsuzlaşarak **/s/** olur.

Bunun dışında aşağıdaki örneklerde olduğu gibi teklik üçüncü şahıs

iyelik eki kelime ortasında kalınca vurgusuzluktan düşer.

Metindeki örnekler: worttasta (1-116) “ortasından”, üydên (1-204) “evinden”, unnu (4-30) “ununu”, toynû (1-123) “düşününü”.

3. AİTLİK EKI

Bu ağızda aitlik eki **/-KI/**’dır. Ek genelde **/-NI/** ilgi hali eki ile birlikte kullanılır. Bu ek de kelime sonu tonlu olunca **/-di/** tonsuz olunca da **/-ti/** olur. Bazen de **/-DA/** bulunma hali eki ile birlikte kullanılır. Aitlik ekinin ünsüzü bazı ünsüzler ve bulunma hali ekinden sonra **/g, ğ, ğ/** şeklindedir. İlgi hali eki ve bazı ünsüzlerden sonra ise **/K/**’dir. Ekin ünlüsü ise genelde ince olur.

Metindeki örnekler: kädimgi (1-176) “eski”, içidegi (1-141) “içindeki”, üyümdegi (2-104) “evimdeki”, belindegi (1-50) “belindeki”, äwwelki (2-19) “önceki”, wözimizdiki (3-95) “kendiminki”, konratikini (3-65) “Konuratinkiyi”, menikimé (1-73) “benimki mi”, türmandikini (3-65) “Türkmeninkini”.

4. HAL EKLERİ

a. İlgi Hali Eki

İlgi hali eki bu ağızda temelde **/-Nin/** veya **/-NI/**’dır. Ekin ünsüzü kelime sonundaki sese bağlı olarak aşağıdaki şekillerde bulunur. Eğer kelime sonu tonsuz ünsüzlerle biterse ekin baştaki ünsüzü şüphesiz **/t/**’dir. Kelime sonu tonlu ünsüzlerle biterse de ekin ünsüzü **/d/** olur. Fakat **/m, n/** gibi bazı akıcı ünsüzlerle bitince ekin ünsüzü **/n/** de olabilir **/d/** de olabilir. Eğer kelime ünlü ile biterse ilgi hali ekinin baştaki ünsüzü şüphesiz **/n/** olur. Ekin ünlüsü genelde bir önceki hecenin ünlüsüne uyar. Ancak bu uyuma girmediği durumlar da olur.

Metindeki örnekler: wonuñ (2-10) “onun”, şorâwınıñ (3-64) “Rusun”, tüyönin-üstüğe (2-38) “devenin sırtına”, rawacıñın (3-170) “geleneğinin”, toyunıñ (3-174) “düşününün”, yenemniñ (1-38) “annemin”, aţamniñ (1-2)

“bamamın”, kâwmnı (3-24) “ulusun”, kıyannı (1-4) “Kıyanın”, kelınnı (1-126) “gelinin”, aydı carığda (3-154) “ayın ışığında”, üydı (1-198) “evin”, şolardı (3-82) “onların”, ıştambâwdı (4-72) “şalvar kemerinin”, woçaqtı (2-82) “ocağın”, qışlaqtı (2-30) “köyün”, wõtâmbektı (3-53) “watanbek’in”, ınkılaptı (3-69) “devrimin”.

İlgi hali ekinin baştaki ünsüzünü bazen *bızzı mâşındarımızı uruptı* (5-89) “*bizim makineli tüfeğimizi çalmış*”, örneğinde olduğu gibi kelime sonundaki ünsüz kendine benzetmiştir. Aşağıdaki örneklerde ilgi hali ekinin /-NI/ şeklini görmek mümkündür.

Metindeki örnekler: sândıktı üste (1-165) “sandığın üstünde”, cüktü betini (1-168) “yükün yüzünü”, bāzmemet tağanı (1-7) “Bazmemet dayının”, bızdı babamıs (1-7) “bizim dedemiz”, ädâmdı (1-204) “insanın”, meni (1-108) “benim”, toğaranı (2-50) “kamış duvarın”.

b. Yükleme Hali Eki

Bu ağızda kullanılan yükleme hali eki /-NI/’dır. Ekin ünlüsü genelde ünlü uyumuna bağlı olarak kalın, ince, düz ve yuvarlak olur. Ünsüzü ise kelime sonu tonsuz ünsüzlerle biterse ekin ünsüzü /t/ olur. Eğer kelime tonlu ünsüzlerle biterse ekin ünsüzü /d/’dir. Kelime ünlü ile bittiğinde ekin ünsüzü /n/ olur.

Metindeki örnekler: läyli mānı (1-109) “Lelima’yı”, bıçararı (1-2) “rahmetliyi”, zınetini (1-201) “zinetini”, uruwını (3-43) “soyunu”, toyunu (1-117) “düğününü”, bır maldı (1-121) “bir malı”, yenemdı (1-10) “annemi”, äzıkamdı (5-42) “azığımı”, undu (4-31) “unu”, cāmandı (4-57) “kötüyü”, wolardı (2-112) “onları”, tokuwdu (1-150) “dokumayı”, toydu (1-131) “düğünü”, ulumızdı (1-87) “oğlumuzu”, beğärezdı (1-84) “tarafsız kişiyi”, ulāhtı (3-176) “oğlağı”, iyikti (4-86) “şişi”, tentākıltı (3-86) “deliliği”, hārıltı (2-33)

“sıkıntıyı”, toptu (3-150) “topu”, çıktı (4-83) “ipi”, kızını (1-108) “kızınızı”, māştı (4-30) “yeşil mercimeği”.

Şu iki örnekte: *nānnı* (1-33) “ekmeğini”, *unnu* (4-30) “ununu”, kelime sonundaki ses /n/ değildir; kelime sonunda bulunan /-l/ üçüncü şahıs iyelik eki düşmüştür.

Şu örneklerde: *bādın āpkīlibirādī* (4-92) “badını getiriverir”, *yékēwn* (1-83) “ikisini”, *mārīn* (1-114) “başlık parasını”, yükleme hali ekinin zaman zaman ünlüsünün düştüğü de görülmüştür. Burada şunu da belirtmemiz gerekiyor ki bu ek yazı dilinde mevcut olan /-ln/ şeklindeki yükleme hali eki ile karıştırılmamalı. Çünkü bu ağızda söz konusu ekin kullanıldığı hiç görülmemiştir.

hòkuzu şoydı (5-65) “öküzü kesti”, *bārğanımı* (1-102) “gittiğimi”, bu örneklerde ise yükleme hali ekinin ünsüzü düşmüştür. *yārābāzanı* (5-95), kelimesinde ekin ünsüzü ile kelime sonundaki /n/ sesinin birleştiği de düşünülebilir.

c. Yönelme Hali Eki

Yönelme hali eki /-GA/’dır. Ekin ünlüsü bulunduğu kelimenin ünlü uyumlarına göre /a, e, o, ö/ olur. Ünsüzü ise kelimenin son sesine göre değişir. Eğer kelime sonu tonsuz ünsüzlerden biri olursa /k, q/, tonlu bir ünsüz veya ünlü olunca /g, ğ/ olur. Teklik birinci şahıs iyelik ekinden sonra ek /-A/ şeklinde eklenir.

Metindeki örnekler: *uluma* (1-108) “oğluma”, *başıma* (2-95) “başıma”, *tışıme* (1-196) “rüyama”, *belıme* (1-52) “belime”, *toyuğá* (1-94) “onun düşününe”, *pāykāgá* (3-154) “durağa”, *nersege* (2-110) “nesneye”, *nāmıga* (3-120) “adına”, *kışıge* (1-36) “kimseye”, *üstüğü* (2-109) “üstüne”, *könüge* (1-89) “gönlünce”, *malğa* (2-143) “hayvan için”, *lāgege* (2-77) “leğene”, *kelıge* (1-190) “geline”, *kāwmğa* (3-2) “millet için”, *kūnge* (1-235) “güneşe”, *möterge*

(1-135) “arabaya”, cowğa (4-28) “yağın içine”, suwğa (4-53) “suya”, közgä (4-19) “göz için”, hımıçқа (4-94) “ağacın dalına”, mäkätäpkä (3-168) “okula”, päske (1-183) “aşağıya”, ıdışkä (4-52) “zarfın içine”, äwzäçiqqä (1-221) “iftar için”, kökkö (2-78) “yeşil rengine”, türkkä (3-116) “Türke”, döwlätkä (3-75) “devlete”, koñuratқа (3-208) “Koñurat için”.

Aşağıdaki örneklerde /-GA/ ekinin ünsüzü eklendiği kelimenin son sesine uygun olarak değişsede bir taraftan tabi olduğu ünsüzü kendisine benzetmiştir. Bu benzeşme neticesinde bu iki ünsüzün daha sonra birleştiği de görünmüştür. Bu benzeşme ve birleşme hadiselerini aşağıdaki örneklerde görmek mümkün.

Metindeki örnekler: naŋga (2-15) “ekmeğe, ƙazaŋga (2-75) “kazana”, turğaŋga (6-83) “durduğunda”, ƙığaŋga (4-78) “yaptığı için”, änaқа (6-28) “o tarafa”, cawçılıқа (3-172) ayaқа (3-126) mniyқа (4-73), ƙazaŋa (4-30) törtöwünje (6-89) “dördüne”, mıŋa (4-86) “buna”, menä (1-52) “bana”.

ç. Bulunma Hali Eki

Bulunma hali eki bu ağızda /-DA/’dır. Ekin ünsüzü, ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra /d/, tonsuz ünsüzlerden sonra ise /t/’dır. Ünlüsü ise büyük ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Şu örnekte olduğu gibi: *pätıyesse < fätihähsıde (1-118) “nişan töreninde”, zaman zaman* ekin ünsüzü kelimenin son sesi ile tamamen benzeşebilir.

Metindeki örnekler: bıharada (3-208) “Buharada”, wo pällede (1-62) “anda”, tārıda (3-5) “darıda”, wözıçıdä (3-65) “kendi aralarında”, mollaƙuluda (3-45) “Mollakulu’da”, ħārıjdä (1-18) “yurt dışında”, cılda (2-74) “senede”, ƙolda (2-122) “elde”, äldımda (5-96) “yanımda”, ħıç ƙımda (1-192) “kimsede”, woturğanda (3-60) “oturduğunda”, şunda (3-119) “şunda”, wördä (3-21) “orada”, mazarda (3-60) “Mezar’da”, ƙunduzda (3-19) “Kunduz’da”, wahta (2-123) “dönemde”, qışlähıta (1-126) “köyde”, mäyrejepte (4-63) “Recep ayında”,

worústá (2-7) “Rusyada”, bette (2-4) “yanda”, ƙoŋratta (3-204) “Koŋuraŋ’ta”, mǎyɗalıƙta (2-139) “küçükken”.

Aşağıdaki örneklerde olduğu gibi bazen bulunma hali /-**DA**/ ekinin yerine yönelme hali eki /-**GA**/ de kullanılabilir. Bu durumu yönelme hali eki için de değerlendirmek mümkün. Bu husus genelde zaman ve mekan anlamındaki kelimelerde görünmüştür.

Metindeki örnekler: turğanga (6-83) “durduğunda”, mǎhǎlīmizge (1-167) “anımızda”, ĩmǎmsǎyǐpkǎ (3-122) “İmamsahip’te”, ƙunduzğa (3-122) “Kunduz’da”.

Bunun gibi şu kelime: āhırı < aħır+ı (5-25) “sonunda”, /-**I**/ eki de buluma hali için kullanılmıştır.

d. Çıkma Hali Eki

Çıkma hali eki /-**DAN**/’dır. Ünlüsü büyük ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Örneği az da olsa yuvarlak şekli de bulunmaktadır. Ekin ünsüzlerinden baştakisi eklendiği kelimenin sonu tonsuz bir ünsüz olunca /**t**/’dir. Tonlu ünsüzlerden /**m** ve **n**/ olunca /**n**/ diğer tonlu ünsüzler veya ünlü ise /**d**/ olur. Ekin son ünsüzü devam eden kelimenin baştaki sesinin etkisi ile bazen /**ŋ**/ olur; eğer kelime başındaki ses /**b**/ olursa şu örnekte olduğu gibi: *cıldam berma* (2-46) “yıldan beri”, bu ünsüz /**m**/ de olabilir. Son ünsüzün düştüğü de görünmüştür örneğin: *şonna* (3-7) “şundan”, *ƙızımna* (4-10) “kızımdan”.

Metindeki örnekler: paħtadan (4-69) “pamuktan”, alaçāɗan (4-21) “alaça bezinden”, niɗmeden (1-216) “neden”, ǎldıɗan (1-210) “kendisinden”, üstüɗen (1-253) “üstünden”, ǎmelden (6-55) “1. aydan”, tordan (6-50) “ağdan”, suwɗanam (4-55) “sudan da”, laɗɗan (2-83) “çamurdan”, biɗɗen (1-118) “bizden”, dǎrǎħtǎnam (3-100) “ağaçtan da”, ƙaşıƙtan (2-108) “kaşıktan”, mǎyɗalıƙtǎn (2-110) “küçüklükten”, türktǎn (3-119) “Türkten”, çekkesten (2-

83) “köşesinden”, küştän (4-88) “güçten”, kırttan (3-103) “kurttan”, itten (1-145) “köpekten”, kolumnan (1-148) “elimden”, säksännän (3-207) “seksenden”, şunnan (3-119) “şundan”, ullardaŋ (1-75) “oğlanlardan”, künnön (1-81) “günden”.

e. Vasıta Hali Eki

Bu ağızda vasıta hali, “ile, birlikte” anlamındaki /mInAN/ edatı ile yapılmaktadır. Ekin ünlüleri büyük ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Ünsüzlerinden ise sadece sonundaki /n/ sesi bazen değişerek /m/ olmuştur.

Metindeki örnekler: arpamınan (4-25) “arpa ile”, äwlelleriminen (1-18) “evlatları ile”, hünäriminnän (3-125) “hüneri ile”, kämpiriminem (1-18) “eşi ile”, meniminen (1-127) “benimle”, monçağmınan (2-59) “boncuk ile”, kelnimminen (1-130) “gelinimle”, koŋratmınan (3-114) “Koŋurat ile”, şonumınam (1-121) “onunla”, çāymınam (1-211) “çay ile”, wöskäminnäm (4-49) “yeşerse de”.

f. Sınırlama Hali Eki

İsimlere gelerek eşitlik ve benzerlik anlamı gösteren /-çA/ eki aynı zamanda sınırlama hali için de kullanılmaktadır. Farklı varyantları ile gelişen bu ek ikinci görevini /-dAwUr/ eki ile de paylaşıyor. /-dAwUr/ eki ise sadece sınırlama durumunu gösterir. Ek genelde yönelme hali /-GA/ eki ile birlikte kullanılır. Ekin ünsüzleri değişmezken ünlüleri ise uyuma göre kalın ve ince olur.

Metindeki örnekler: cergedewür (1-134) “yere kadar”, cängäliğädawur (3-20) “ormanına kadar”, wondädawur (1-154) “oraya kadar”, törügödawur (1-154) “yukarısına kadar”.

g. Eşitlik-Benzerlik Hali Eki

Eşitlik halini gösteren iki ek vardır bu ağızda. Biri Eski Türkçe **teg**

edatından gelişen /-**Day**/ eki diğeri de /-**çA**/ ekidir. /-**çA**/ ekinin ünlüsü kelimenin ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Ekin ünsüzü ise değişmiyor. Bu ek bazen /-**GA**/ yönelme hali eki ile birlikte kullanılır örneğin: *aķrapķaķey* (6-56) “8. aya kadar”, bazen de *wonçäh minçäk* (4-19) “normal şeyler”, örneğinde olduğu gibi ekin sonunda bir /**K**/ sesi türer. Bu ses genelde akıcı /**y**/ sesine döner. Burada ekin *kelinçek* (metin dışı) “gelin”, kelimesindeki isimden isim yapma eki ile karışmış olma ihtimali de vardır.

/-**Day**/ eki ise daha çok ses değişikliğine uğramıştır. Ekin ünlüsü genelde kalınlık-incelik uyumuna girer. Bazen /**y**/ sesinin etkisiyle *bırdıy* (1-79), örneğinde olduğu gibi daralır. Ünsüzlerinden baştakisi genelde tonsuz ünsüzlerle /**t**/ tonlu ünsüzlerle ise /**d**/ olur. Ancak /**n**/ sesinden sonra gelirse genelde /**nd** > **nn**/ benzeşmesine uğrar. Daha sonra *şüneyin* (1-258), örneğinde olduğu gibi iki sesin birleştiği de görülmüştür. Ekin sonunda /**n**/ sesinin türmisi sık görünür. Eğer *çliy* (1-257) “hiç”, kelimesini (*çliy* < *çınday*) olarak yorumlarsak baştaki ünsüzünün /**l**/ olduğu da ortaya çıkar.

Metindeki örnekler: *bır şunça* (1-38) “şu kadar”, *wõnda minça möter*, *minça bır nımesi* (1-67) “bunca”, *wösüp kıala munawçä wop* (4-42) “şu kadar”, *cuwānıgıça* (4-73) “kalınlığı kadar”, *wonçäsını* (1-207) “o kadarını”, *ķar cawğunça* (2-26) “kar yağana kadar”, *ölginçä* (3-212) “ölenedek”, *bırtte wondäy bırtte mindäy* (1-254) “biri öyle biri böyle, anā mindiyn—adamedik (2-144) “işte böyle biri idik”, *sızahtay bāçeler* (4-13) “sizin gibi çocuklar”.

5. SORU EKİ

Bu ağızda soru eki /-**MA**/’dır. Edebi Özbekçede ekin ünlüsü dar iken bu ağızda dar ünlülü soru ekini asla göremezsiniz. İster fiillerde olsun ister isimlerde ekin ünlüsü büyük ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Yuvarlak şekline rastlamadık. Ekin ünsüzü ise kelime sonu /**p**/ ünsüzü ile bitince /**p**/’dır. Diğer durumlarda hep /**m**/’dır. Bu iki ünsüzün zaman zaman birleştiği de

görünmüştür.

Metindeki örnekler: amātma (1-40) “tekne mi”, çetmiş birtämä (3-26) “yetmiş bir adet mi”, cetmişstämä (3-26) “yetmiş adet mi”, beştämä (4-11) “beş adet mi”, menikimé (1-73) “benimki mi”, barama (4-107) “gider mi”, barmedik (2-121) “var mıydı”, ātı mǎhsímmeken (1-44) “adı mahsum mıymış”, görünü soräysma (4-26) “sormayın”, bir kümmä (4-40) “bir gün mü”, keämmä (3-108) “gelmiş mi”, wōkutıpa (5-69) “okutmuş mu”, parasallayappa (4-63) “farkında mı ki”.

SIFATLAR

İsimlerden önce gelerek onları türlü vasıfları bakımından niteleyen durumdaki kelimeleri metinde tespit edebildiğimiz kadar sıralamaya çalıştık. Bu kelimeler de kendi aralarında bir kaç gruba ayrıldıkları için aşağıda farklı başlıklar altında inceleyeceğiz.

A. NİTELEME SIFATLARI

İsimleri durum, şekil, renk ve başka açılarından niteleyen sıfatlar niteleme sıfatları olarak değerlendirilmiştir. Bunları aşağıdaki örneklerde görmek mümkündür.

Metindeki örnekler: aşantıālī (2-119) “şimdi kolay”, çaman kış (2-28) “kötü kış”, çèber kızlār (1-158) “beçerikli kızlar”, kǎbıl kızlār (1-178) “çalışkan kızlar”, çukur tabakta (4-46) “çukur tabakta”, tazza suwğa (4-53) “temiz suya”, kum kışlak (3-20) “kumlu köy”, āğ lata (3-214) “beyaz kumaş”, koñur koy (3-114) “koyu kırmızı koyun”, kızıl koy (3-109) “kırmızı koyun”, kızıl lata (3-214) “kırmızı bez”, yāhşí äwķōt (1-230) “iyi yemek”, aç tòk (5-25) “aç tok”, zıķ (1-253) “üzgün”, hoş (1-260) “mutlu”.

B. BELİRTME SIFATLARI

1. İŞARET SIFATLARI

İşaret sıfatları isimlerden önce gelerek onları işaret etmek için kullanılır. Bunlar bir çok kelime kökünden farklı varyantlara ayrılmış ve esas olarak aynı veya benzer manaları ifade eden kelime guruplarıdır. Bu sıfatlar aşağıdakilerden ibarettir.

/bu, bı, bıl, mına/

Metindeki örnekler: bu bəwe kām̃p̃ır (6-86) “bu dul kadın”, bı yāhtān (1-132) “bu taraftan”, bı rās̃ım rāwāj (3-175) “bu gelenek ve görenek”, bı kış̃ı (5-102) “bu kişi”, bı kām̃p̃ır (6-100) “bu yaşlı kadın”, bıl dāwletke (6-78) “bu devlete”, mına hamsayālārd̃ıķ̃ı (3-96) “bu komşuların”.

/şu/

Metindeki örnekler: şu ātam (1-8) “şu atam”, şu yenem (1-42) “şu annem”, şu bār̃ıs (1-54) “bunun hepsi”, şu cılığá (1-256) “bu sene”.

/şo, şol/

Metindeki örnekler: şo kel̃ınñıñ (1-126) “o gelinin”, şo başaynanıñ (1-189) “o takının”, şo wāh (1-177) “o zaman”, şo küñge (1-235) “o günde”, şol āmr̃-āl̃ım̃hannan (3-208) “o Amir Alımhan”.

/ho, wo, wol/

Metindeki örnekler: ho küñi (1-126) “o gün”, wo yāhtā (1-18) “o tarafta”, wo kış̃ı (1-106) “o kişi”, wo kızām (1-95) “o kız da”, wol beğlār̃ıñız (3-49) “o paşalarımız”.

/āl̃ı/

Metindeki örnekler: äli bala (1-40) “bahsi geçen şey”, äliġi ätti (6-27) “gördüğün atı”.

/ilgärgi/

Metindeki örnekler: ilgärgi zaman (4-12) “önceki dönem”.

/māynaġi/

Metindeki örneği: māynaġi gürünäm (3-189) “önceki sohbet de”.

2. SAYI SIFATLARI

a. Asıl Sayı Sıfatları

Aşağıdaki sayılar tek kelime veya kelime grubu halinde isimlerin önüne gelerek onları sayıca vasıflamaktadır. Bunları sayı sıfatları niteliğinde listelemeye çalıştık.

Metindeki örnekler: bir tābaġ (1-97) “bir tabak”, ālti nāpär (3-149) “altı kişi”, cetti yaşar (6-8) “yedi yaşındaki çocuk”, tohsan nāperdi (6-49) “doksan kişiyi”, wötiz nāper (1-32) “otuz kişi”, miġ ser (2-29) “bin kere 7 kg.’lık”, yüz miġtir (3-155) “yüz metre”, tört beş nāper (1-16) “dört beş kişi”, ceti säkkiz mäçit (3-20) “yedi sekiz cami”, ālti cetti yaşar (6-8) “altı yedi yaşında”, wonäki uruw (3-41) “oniki boy”, wontört uruw (3-36) “ondört boy”, kırġ jetti cıl (2-140) “kırkyedi sene”.

b. Sıra Sayı Sıfatları

Yazı dilinde olduğu gibi bu ağızda da sıra sayı sıfatları asıl sayılara /-(l)nçl/ eki getirilerek yapılır. Ya da *üçlāmçı* (5-100) “*üçüncü*”, örneğinde olduğu gibi ek /-lAmçi/ şeklindedir. Buna paralel olarak hatta daha çok, söz konusu anlamı yüklenen Farsça kelimeler kullanılmaktadır. Dolayısı ile biz burada Farsça şeklini açıklamalıyız.

Farsça'da sıra sayılar, sayı bildiren kelimelere /-**Um**/ ekinin eklenmesi ile yapılır.³⁴ Örneğin: *pānc+um* (*metin dışı*) “beşinci”. Şunu da belirtmeliyiz ki ekleşme merhalesi Farsça'da tamamalanıp bu ağıza aynı anlamıyla kalıplaşmış halinde girmiştir. Bu konu ile ilgili metinden aşağıdaki çümleyi çevireceğiz. Bu cümlede konu ile ilgili altı çizili ve koyu olarak işaretlediğimiz üç örnek kelime mevcuttur.

Metindeki örnekler: āwöl hāşīye tığedī, düyüm pârde tığedī hāl pârde, hōp seyim~āna pıştı tığedī hāl pıştı (2-62) “ilk olarak hāşīye “bir süs eşyası” diyecek, ikinci olarak perde diyecek tabi benek perde bu, üçüncü aşamada ise yastık diyecek bu da benek yastek”.

c. Üleştirme Sayı Sıfatları

Asıl sayılara /-**tAdAn** ve /-**AwdAn**/ eki getirelerek üleştirme sıyı sıfatı yapılır ve eklenen kelimenin miktarınca eşit bir şekilde bir nesnenin paylaşımını ifade eder. Bu ek /-**tA** ve /-**Aw**/ eklerinin /-**dAn**/ eki ile birleşmesi halinde ortaya çıkmıştır. Ekin ünsüzleri değişmezken ünlüleri uyuma tabi olarak değişir. Bu yapının yanında sayı gösteren kelimeler tekrarlanarak da aynı ifade için kullanılır. Bazen tekrarlanan kelime /-**tA**/ eki alır.

Metindeki örnekler: törtöwdēn (3-149) “dörderden”, yēkī yekī hātın (1-19) “ikişer kadın”.

ç. Topluluk Sayı Sıfatları

Sayılara gelerek birliktelik ve topluluk anlamlarını ifade eden iki ek vardır bu ağızda. Eklerden biri /-**Aw**/’dır. Birden yediye kadar sayılara gelebilir. Söz konusu ek eklenince ünlü ile biten sayı isimlerinin sonundaki ünlüsü düşer. Ekin ünlüsü de genelde /**w**/ sesinin etkisi ile yuvarlaktır. Bu yüzden ünlü uyumunun dışında kalır.

Bu eklerin diğeri ise /-**tA**/ ekidir. Bu ek bütün sayılara gelebilmektedir.

³⁴ Konu ile ilgili bilgiler için bkz: A. g. e. s. 167-168.

Birleşik sayılara eklenince en sonrakisine gelir. Ekin ünsüzü değişmezken ünlüsü ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Bu eklerin her ikisi /-DAn/ çıkma hali eki ile birlikte üleştirme ifade eder.

Metindeki örnekler: bîröw bîröwüdü (4-104) “her birisi diğerinden”, yeköwnî (1-134) “her ikisini”, üçöwü (2-53) “her üçü”, törtöwüñe (6-89) “dördüne de”, altâwu (2-49) “altısı”, üşte (2-130) “uç tane”, törtte (1-257) “dört tane”, cetmiş-alttama (4-11) “yetmiş altı adet mi”, âlmışta (2-6) “altmış tane”, kızılçanı dâsten törtte, beşte, üşte, yekîte, birtte kaladiken (2-130) “suçiçeği hastalığı yüzünden dört, beş, üç, iki ve bir çocuk kalırmış”.

Bu ekler, **bir** ve bazı zamirlere eklenince bazen belirsizlik ifade eder.

Metindeki örnekler: minâwdı (3-185) “bunu”, neçete (4-53) “onlarca”, birtä (4-14) “her hangi biri”, bîröw (1-198) “her hangi biri”.

C. SORU SIFATLARI

Soru sıfatları **қа** “ne” ve **не** “ne” köklerinden türemiş kelimelerdir. Kendisinden sonra gelen kelimenin anlamını soru yolu ile vasıflamaktadır.

Metindeki örnekler: қәysi aydı (4-63) “hangi ay olduğunu”, қәyқтан (1-57) “hangi taraftan”, қайқа (1-57) “hangi tarafa”, қәyirdä (3-196) “nerede”, қәндәй (4-38) “nasıl”, қанçä (2-12) “ne kadar”, necä қәллä (4-36) “kaç defa”.

Ç. BELİRSİZLİK SIFATLARI

Kavramları ayrıntılarına girmeden ana çizgilerini belirten sıfatlardır. Taradığımız metinde bu sıfatlardan aşağıdakileri tespit ettik.

Metindeki örnekler: қәysi пәллä (5-80) “bazen”, қанçä қошуғ (2-88) “sayısız şarkı”, niçe іdişkä (4-53) “bir kaç zarfın içine”, niçä (4-90) “defalarca”, neçete (4-53) “onlarca”, һәр кiм (3-124) “her kes”, һәр räqäm (1-197) “her

türlü”, hār qāndāy (4-38) “her türlü”, hār deyīmdā (4-35) “arada bir”, hāmme nerse (2-119) “her şey”, hāmme iş (2-55) “bütün iş”, hāmmā (1-249) “herkes”, bīr hıl (1-173) “bazı”, bīrōw (1-198) “her hangi biri”, bīrtā (4-14) “her hangi biri”, bīr yekīte (1-84) “ bir kaç”, cetī sākkīs (3-174) “yedi seki”, bīrān (3-194) “her hangi biri”, bāşqā rāqām (1-81) “başka bir tür”.

D. SIFATLARIN DERECELENDİRİLMESİ

Bu ağızda sıfatların eşitlik, üstünlük ve en üstünlük açısından karşılaştırması için aşağıdaki şekiller kullanılmaktadır.

1. EŞİTLİK DERECESESİ

Sıfatlardaki eşitlik ve benzerliği ifade etmek için **/-DAY/** ve **/-ÇA/** ekleri kullanılmaktadır. Eklerin ses değişikliği ile ilgili gerekli açıklamalar isimlerin eşitlik-benzerlik hali konusunda yapılmıştır.

Metindeki örnekler: bīr şunça (1-38) “şu kadar”, wōnda mınça mōtér, mınça bīr nīmesi (1-67) “bunca”, bīrtté wondāy bīrtte mındāy (1-254) “biri öyle biri böyle, sīzāhtay bāçeler (4-13) “sizin gibi çocuklar”.

2. ÜSTÜNLÜK DERECESESİ

Bu zğızda, nitelikleri açısından varlıkları karşılaştırmak için genelde karşılaştırılan nesnenin birine **/-Dan/** çıkma hali eki diğerine de “daha” anlamını ifade eden **/-rAḲ/** eki getirilir. **/-rAḲ/** eki alan nesne diğerinden vasıfca daha üstündür. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olur. Ünsüzlerinden birincisi değişmez. İkincisi ise genelde kelime sonunda kalınca ince ünlülerle **/k/** kalın ünlülerle **/ḳ/** olur. Eğer iki ünlü arasında kalırsa sızıcı laşır ve kalın ünlülerle **/ḡ/** ince ünlülerle ise **/ḡ/** olur. Ses daha sonra eriyeye de bilir. Ünsüzün kelime sonunda iken **/h/** olduğu da görülmüştür.

Bunun yanı sıra **/-Dan/** çıkma hali eki ile birlikte sıfatın önüne Eski Türkçe **öt-** “geçmek” fiilinden türemiş **wōte** “daha” ya da Farsça olduğu iddia

edilen **cuda** “daha” zarfları getirilerek yapılır. Bunlar bir nesnenin diğerlerine göre üstün olduğunu göstermek için çıkma hali eki almadan da kullanılır.

Metindeki örnekler: şonu āhırğağa (4-54) “daha sonuna doğru”, abayrağa hālī (1-92) “daha kolay”, āwurrāh keledī (1-92) “daha ağır gelir”, bīr-azırah (3-80) “bir az daha”, köbīrāgām boladı azırağam (3-25) “çok da olur daha az da olabilir”, qārrāk müysäpītīrāklārī (4-56) “daha yaşlı daha ihtiyarları”, kuwaldırak (1-123) “daha güçlü”, köbīrāgī (3-98), köbürā (4-23) “büyük kısmı”, dābellīrēk (1-123) “daha kalın”, wōte köbēdī (2-14) “daha çoktu”, wōte köppala (1-233) “daha çok”, cūda ham yāhşı (2-104) “daha iyi”, cūda koyuw (4-55) “daha koyu”.

3. EN ÜSTÜNLÜK DERECESESİ

Sıfatların niteliğinin bir nesnede en üstün derecede bulunduğunu göstermek için bu Özbekler sıfatın önüne **en** zarfı getirirler. Ancak bu kullanım yaşları ileri olan insanların arasındadır. Yaşları kırkın aşağısında olan kişilerin arasında varsa da çok seyrek. Bunun yerine *yahşı+tarin* (metin dışı) “en iyi” gibi daha çok Farsça kökenli, sıfatlarda üstünlük derecesi bildiren **tarin** ekini tercih ederler.

Bununla birlikte *kätte+den kätte* (metin dışı) “en büyük”, *mayda+dan mayada* (metin dışı) “en küçük”, biçiminde bir başka ifade şekli daha var. Bunu da daha çok kadınlar tercih ederler. Bu genellemeyi kendi gözlemlediğim hususlar çerçevesinde yapıyorum metinde örnekleri yoktur.

ZARF

Metinde zarf niteliğindeki kelimeleri tespit edebildiğimiz kadar içerdiği ifade bakımından gruplar halinde aşağıdaki başlıklar altında toplamaya çalıştık.

A. ZAMAN ZARFLARI

Metindeki örnekler: äwwēl (2-119) “eskiden”, äwöl (2-62) “önce”, häli (1-238) “şimdi”, yendī (2-92) “şimdi”, qādīm wādā (3-200) “eski dönem”, waḥ (2-11) “dönem, zaman”, asan (3-150) “sonra”, ʔanson (2-84) “sonra”, ʔānsānā (1-19) “sonra”, soṇ-ʔasan (3-124) “sonra”, hāmşe (1-58) “her zaman”, āḥır (4-54) “sonunda”, berman (1-125) “-dan beri”, bādāz (3-8) “-dan sonra”, keyin (2-6) “sonra”, keyin-ʔaşan (2-76) “sonra”, wo pälle (1-40) “o zaman”, bīr kūn (1-49) “bir gün”, bīr keçe kūndüz (2-85) “24 saat”, neçe kūn (1-22) “kaç gün”, kūndä (4-33) “hergün”, sırā (3-195) “asla”, dārrāw (4-48) “hemen”, täyyi (2-90) “asla”, hīç (3-195) “hiç”, çliy (1-257) “hiç”, cāṇä (1-231) “şimdi”, cāṇādān (1-231) “şimdi”, cāṇä cāṇādān (1-232) “şu anlar”, ilgäri (4-43) “eskiden”, ilgäridān (4-65) “eskiden”, ilgäri zaman (2-130) “eski dönem”, wāktıda (4-12) “zamnında”, tūnāwun (5-43) “dün”, bılır (1-147) “geçen yıl”, māydalıkta (2-139) “küçükken”.

B. YER VE YÖN ZARFLARI

Metindeki örnekler: peşāp kitkān (3-134) “ileri götürmüş”, pās (3-91) “geri”, ārtı (4-84) “arkası”, āstı (4-49) “altı, taban”, āstığa (4-41) “altına”, üste (1-165) “üstünde”, üstüğe (2-84) “üstüne”, wommā (6-21) “ters yönlü”, aldığa (1-242) “önüne”, yekī yāḥtan (3-123) “iki taraftan”, bīr yāḡnı (4-73) “bir tarafını”, yāqā tamanam (3-128) “yöne doğru”, narman (2-24) “o taraf”, narmağan (3-82) “öte yön”, nārgı (2-4) “öteki”, mnēyrden (1-173) “buradan başlayıp”, mniyka (4-73) “bu yöne doğru”, qāyirdä (3-196) “nerede ise”.

C. HAL (NİTELİK- NİCELİK) ZARFLARI

Metindeki örnekler: kalın cörgögleyd (2-127) “kalın kundaklar”, hār bomıyman (1-42) “hor olmam”, kıyıniyt (4-96) “zor idi”, koyuw-wup (4-55) “koyu olup”, lükkö kurulğändä (1-154) “bütün olarak kurulmuş işte”, mākķem

kıp (1-189) “sıkılaştırıp”, kuru kəynatıp (4-30) “kuru kaynatıp”, kəttı künedı (2-21) “zor günlerdi”, jamam boladı (1-209) “kötü olur”, hup wöziminenwöziye (2-32) “yeterince iyi idi”, bırdıy (1-79) “aynı”, abay (2-28) “kolay”, celkeme celke (1-134) “omuz omuza”, kätte kätte (4-13) “büyük”, caman suğänäq (1-145) “yaman sokulgan”, cettı qäytä (2-79) “yedi kere”, necä qällä (1-90) “kere”, başqa (6-16) “başka”, täğın (1-218) “yine”, päs (3-78) “tekrar”.

Ç. MİKTAR (AZLIK- ÇOKLUK) ZARFLARI

Metindeki örnekler: pıçı caw (4-30) “az miktarda yağ”, gärttey (2-28) “çok az”, kämıttım (3-101) “azar azar”, kämkä (3-122) “az”, az kıldı (2-136) “az yaptı”, coq (2-28) “yok”, köppala (2-42) “çok fazla”, kop çaman (1-202) “kötü”.

ZAMİRLER

A. ŞAHIS ZAMİRLERİ

Şahıs zamirleri ve onların halleri aşağıdaki gibidir.

Teklik	1. Şahıs	: mEN
Teklik	2. Şahıs	: sen
Teklik	2. Şahıs “nezaket”	: sız
Teklik	3. Şahıs	: O/ WO/ WOL
Çokluk	1. Şahıs	: bİZ/ bİZIEr/ bİZAK
Çokluk	2. Şahıs	: sıIEr
Çokluk	2. Şahıs “nezaket”	: sızIEr/ sıZAK
Çokluk	3. Şahıs	: wolar

Teklik 1. Şahıs **/mEN/** zamirinin ünlüsü bazen kapalı **/e/** olur örneğin: *mən* (2-19). Bazen de vurgu ile bu ünlü uzar örneğin: *mén* (2-92). Sonundaki

ünsüzü de düşebilir örneğin: *me* (5-16).

Teklik 2. şahıs zamiri ise **/sen/**'dir. Seslerinde bir değişikliğe rastlamadık. Örneğin: *sen* (1-198), *sen* (1-72).

Teklik 2. Şahıs zamirlerinin bir de nezaket bildiren şekilleri vardır. Edebi dilde Çokluk 2. Şahıs **/sîz/** zamiri bu ağızda Teklik 2. Şahıs nezaket için kullanılmaktadır. Örneğin: *sîz* (1-111), *sîz* (5-113).

Teklik 3. Şahıs zamiri **/O/**'dir. Başında bir **/w/** ünsüzü, sonunda da **/I/** ünsüzlerinin türemesi ve ekin inceliş daralması ile birlikte bazen uzaması **/wöl, wo, wö wu, u, /** türevlerini ortaya çıkarmıştır. Örneğin: *wöl* (4-29), *wol* (1-115), *wo* (1-110).

Çokluk 1. Şahıs zamiri **/bîz/**'dir. Ekin ünlüsü *bîz* (1-157), örneğinde olduğu gibi çoğu zaman kalınlaşmıştır. Sonundaki ünsüzü de ara sıra tonsuzlaşarak **/s/** olur. Örneğin: *bîs* (2-25,) *bis* (1-8). Bunun yanında çokluk eki alarak **/bîzIer/** şeklinde de kullanılmaktadır. Ekin ikinci ünlüsü kalın ve ince olur. Örneğin: *bîzler* (1-64), *bîzlär* (3-103).

Çokluk 2. Şahıs **/sîIer/** ile yapılır. Ekin ünlüleri değişir. Ünsüzleri ise değişmez. Örneğin: *sîler* (3-61), *sîlergeyem* (1-87) "size de".

Çokluk 2. Şahıs nezaket için ise **/sîzIer/** zamiri kullanılır. Ekin ünlüleri değişir ünsüzleri ise değişmez. Konjratlar bunun yanında çoğu zaman **/SizAḲ/** şeklinde bir zamir kullanırlar. Örneğin *sîzâḡtay* (4-13) "sizin gibi".

Çokluk 3. Şahıs zamiri de teklik biçimine **/-lar/** çokluk eki getirilerek yapılmaktadır. Teklik gösteren biçimindeki ses değişiklikleri dışında bazen **/-lar/** çokluk ekinin sonundaki **/r/** sesi düşer. Örneğin: *wolär* (1-88), *wolar* (3-41), *wola* (3-181).

Şahıs zamirlerinin hal ekleri ile kullanıldıkları örnekleri aşağıdaki gibidir:

Metindeki örnekler: menî (2-55) “beni”, menîñ (2-139) “benim”, menä (1-52) “bana”, menîminen (1-127) “benimler”, bîzdi (1-170) “bizi”, bîzdiñ (1-167) “bizim”, bîzden (1-118) “bizden”, bîzge (1-212) “bize”, bîzlerge (2-21) “bize”, seni (3-196) “seni”, sizî (6-7) “sizi”, sizdi (5-84) “sizi”, wonu (1-202) “onu”, wonı (1-37) “onu”, wona (1-116) “ona”, wolardı (2-112) “onları”, wolarğa (3-75) “onlara”.

B. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRİ

Dönüşlülük zamiri “kendi” anlamındaki “ÖZ” kelimesi ile yapılmaktadır. Başta /w/ sesinin türemesi ve ünsüzünün zaman zaman /s/ olması en çok vuku bulan ses hadisesidir. Ünlüsü ise değişmez.

wöz “kendi”

Teklik	1. Şahıs	: wÖZÜm
Teklik	2. Şahıs	: wÖZÜñ
Teklik	2. Şahıs “nezaket”	: wÖZÜñÜZ
Teklik	3. Şahıs	: wÖZÜ
Çokluk	1. Şahıs	: wÖZÜZÜmÜZ
Çokluk	2. Şahıs	: wÖZİErİñ
Çokluk	2. Şahıs “nezaket”	: wÖZİErİñİZ
Çokluk	3. Şahıs	: wÖZİErİ

Metindeki örnekler: wöz (1-197) “kendi”, wözüm (2-97) “kendim”, wözümis (2-116) “kendimiz”, wözü (1-208) “kendisi”, wolar wözï (3-43) “onlar kendisi”, şolar wözläri (3-42) “kendileri”, şu wözümniñ (1-147) “bu kendimin”, wözünñ (3-24) “kendinin”, wözige (1-215) “kendine”.

C. İŞARET ZAMİRLERİ

Bu ağızda nesneleri işaret etmeye yarayan bir çok işaret zamiri bulunmaktadır. Bunların belli başlıları aşağıdakilerden ibarettir. Bunlardan bir

kısmı görülen nesneleri göstermek amacı ile ifade edilirken bir kısmı da görünmeyenleri işaret etmektedir. Biz de bunları gruplar halinde ayırmaya çalışacağız.

1. GÖRÜLEN VE YAKIN NESNELER İÇİN

Görülen ve yakın nesneleri işaret etmek için **/bu, bı, bıl, mı, mǎ/** işaret zamirleri kullanılmaktadır. Muhtemelen **/BU/** işaret zamirinin ünlü ve ünsüzleri değişerek bu şekilleri ortaya çıkarmıştır.

Metindeki örnekler: bu bozarğān çöl (1-22) “bu bozarmış çol”, bu kişlārgā (5-22) “bu kış aylarında”, bu zūrātı (6-63) “bu deneyimli”, bı ağāyinner (1-13) “bu kardeşler”, bı kalla (1-117) “bu kere”, bıl (5-120) “bu”, bıl höl meýwe (1-213) “bu taze meyve”, bıl bergā (3-113) “bu burada”, bılar (2-54) “bunlar”, bılardı (1-164) “bunları”, bılardıñ (3-73) “bunların”, bılarğa (3-74) “bunlara”, bılarıniyām (1-168) “bunları da”, mına hüsen (1-204) “bu Hüseyin”, mına bı (1-191) “işte bu”, mına şu (5-100) “işte şu”, minı (6-93) “bunu”, minıñ (1-32) “bunun”, mıña (4-86) “buna”, minǎw (1-216) “bu”, mǎnı (3-198) “bu”, mǎnı (3-199) “işte”.

2. GÖRÜLEN VE UZAK NESNELER İÇİN

Görülen ancak uzakta olan nesneleri işaret etmek için aynı kökten olan **/şu, şul, āşu/** zamirleri yanında bir de **/hēy, heylā, ana, hǎnǎ/** zamirleri de kullanılır. İkinci grup zamirlerinin ses değişmesi açısından asla sabit bir durumu yoktur. Her yerde farklı bir şekli ile karşılaşmak mümkün. Bunlar çoğu zaman başka bir işaret zamiriyle birlikte görevini yerine getiriyor.

Metindeki örnekler: şu pǎllā (3-56) “şu an”, şu çāydı (1-52) “şu çayı”, şu qışlaqtı (2-2) “şu köyü”, şu nerseler (1-167) “şu şeyler”, şu wüydı (5-114) “bu evi”, şul (2-6) “şu”, şul cıyıp (2-131) “şu şey toplayıp”, āşu ahtöbädä (3-71) “işte şu Aktepe’de”, hēy (1-154) “o işte”, hēy (3-184) “o”, heylā (3-199) “orada”, ǎnā cıbek (1-165) “o ipek”, ana taza suwdanam (4-54) “şu temiz

sudan”, ana şu (1-178) “işte şu”, ana şo (2-67) “işte o”, hānā wo (1-166) “o”.

3. GÖRÜLEN VE DAHA UZAK NESNELER İÇİN

Bu zamirler genelde uzakta görülen nesneler için kullanılırken bazen görünmeyen veya yakında olan nesneleri de göstermek için kullanılabilir. Bu zamirler temelde /O ve **şo**/ zamirleridir. Fakat ünlüsünün değişmesi ile /u, **wu**, **wö**/, başta /w,h/ seslerinin türemesi ile /wo, **hó**/, sonunda /l/ türemesi ile /wol, **şol**/ şekillerinde görünmektedir.

Metindeki örnekler: ó (2-44) “o”, o pällä (3-215) “o zaman”, wö pällä (3-133) “o an”, wu yäqta (4-84) “o tarafta”, u wäht (3-137) “o vakit”, wo jatқан (1-166) “o yantan”, wo jıldan bı jılğa (2-21) “yıldan yıla”, wo aşan (6-93) “o sonra”, wol (3-115) “o”, wol zıķ (1-253) “o kişi üzgün” wol sınmaydı (2-70) “o kırılmaz”, wolar (3-75) “onlar”, ho qonur koy diymiz (3-109) “kırmızı koyun diyoruz ya”, hó ırgälı üy (5-128) “o eski ev”, şo (1-50) “o”, şo benawa (1-205) “o çaresiz”, şo şazğa (1-139) “şu şekilde”, şo içideğı (1-228) “o içindeki”, şo pällä (3-76) “o an”, şol (2-60) “o”, şol wözım (2-97) “o kendim”, şolar wözlärı (3-42) “onlar kendisi”, şolardı (3-82) “onların”, şolardan (4-3) “onlardan”, ānşo sıra (3-197) “işte o “sıra” kelimesi”.

4. GÖRÜLMİYEN NESNELER İÇİN

Görülmeyen nesneye işaret etmek için bu ağızda /**älığı**/ zamiri kullanılmaktadır. Konjratlar arasında ise bunun yerinde /**maynağı**/ zamiri kullanılır.

Metindeki örnekler: maynağı qäyirdä (3-192) “bahsi geçen şey nerede”, maynàğı (3-188) “gördüğün şey”, älığı kığäneken (1-100) “bildiğini yapmış”.

Ç. SORU ZAMİRLERİ

Soru zamirleri /kim/ ve /ne/’dir. /ne/ zamirinin /nime/ ve /mA/ şekilleri

de mevcuttur.

Metindeki örnekler: ma bala (1-40) “nasıl bir şey”, nı́mé bı́lem (1-163) “ne bilirim”, bı́lesı́ge nı́me (2-72) “yanında ne mi”.

D. BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ

Metinde tespit edilen belirsizlik zamirleri şunlardır:

Metindeki örnekler: nı́me (1-253) “şey”, mă kıladı (2-84) “şey yapar”, bırtte (6-30) “biri”, hăr kı́m hăr rāqām (1-197) “herkes her türlü”, kı́m bārp tāwubasa (3-154) “kim bulursa”, hār jerge (1-52) “her yere”, hār kāwmnı́nı́ (3-24) “her kavimin”, hăr qānday (4-38) “her türlü”, hăr qāysı́mı́z (3-115) “her birimiz”, hăr nerse (1-206) “her şey”, qānça (1-22) “çok”, neçe kün (1-22) “günlerce”, hı́stime (2-66) “hiç kimse”, bārı joğum (1-39) “her şeyim”.

FİİL

A. FİİL YAPMA EKLERİ

1. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

+ A - Eki

Pek işlek olmayan bir ektir. Ek ünlü uyumlarına göre kalın ve ince olur. İsimlerden hareket bildiren fiiller türetir. Taranan metinde ekin şu örneğine rastlanmıştır.

Metindeki örneği: woynäydí (1-252) “oynar”.

+ AN - Eki

İsimlere gelerek olma ve yapma ifade eden fiiller yaratır. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olurken ünsüzü de bazen /y/ olur. *coğalıp* (3-108) “yok olup”, *coğătıp* (3-139) “yok etip”, bu iki örnekteki /-**Al**/ ve /-**At**/ ekleri şekil açısından ne kadar bu ekin alafonu olarak tahmin edilse de kanaatimizce **yok** kelimesi ile birleşen **ol-** ve **et-** yardımcı fiilerdir.

Metindeki örnekler: yéseñennən < esengenden (1-64) “akıllandıktan”, tizenlep < tizenlep (6-24) “diz çöküp”, köbäyip (3-106) “çoğalıp”.

+ Ar - Eki

Eklendiği isimlerden büyüme ve renk değiştirme gibi ifadelerde fiil yapar. Ekin ünsüzü değişmezken ünlüsü ise ünlü uyumuna göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olur.

Metindeki örnekler: kögörüp (2-78) “yeşerip”, kättergen (2-4) “büyüyen”.

+ LA - Eki

İsimden fiil türetmek için en çok kullanılan ektir. Alıntı isimlerde daha çok kullanılır. Ekin ünsüzü yalnız fiilin sonu /n, m/ olunca /n/ > **nn** ve /m/ >

mn/ değişmesi dışında hep **/l/**dir. Ünlüsü ise ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur.

Metindeki örnekler: bylap (5-64) “yavaşca”, cğlp (1-140) “izleyip”, ğlp (1-140) “ağa diye seslenip”, tepklw (6-48) “basıp”, tğlp (1-141) “dayı diye seslenip”, tazalap (1-65) “temizleyip”, kualab (3-124) “kucaklayıp”, işleymen (2-55) “alışacam”, ulap (1-102) “uyuyup”, baylaydı (2-126) “bağlar”, hlleb (2-70) “ıslatıp”, crgğlep (2-125) “kundaklayıp”, halallattık (2-137) “snnet ettirdik”, parasallayappa (4-63) “farkında mı”, cmned (2-33) “topladı”, tzennep (6-24) “diz kp”.

Bir de bu ekin **/ř/** ile genişlemiş şekli vardır. İşdeşlik anlamı ifade eden bu ekler en az **/-LA/** eki kadar kullanışlı ve işlektir.

Metindeki örnekler: tblşp (3-177) “bir birini dvip”, cğlşp (3-177) “kavga edip”, cublştıradı (1-207) “eşleştirip”, cenjlşşam (1-123) “hafiflesem”.

ylndşp (1-19)

2. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

- AIA - Eki

İşlek olmayan fiilden fiil yapan bir ektir. Eylemin tekrar ve devamlı şekilde gerekleştiğini ifade eder. Ekin ünlleri uyuma göre kalın ve ince olur. Ünsz ise değişmez.

Metindeki örneği: suwđa bş kelp kr (3-181) “suya girip bir bak”.

- Ir - Eki

ok işlek olmayan bu ek geişsiz fiillere gelerek onları geişli fiiller yapar. Ekin ünls bir taraftan uyuma göre değişirken diğer taraftan da

zaman zaman genişler. Ünsüzünün ise değiştiği görünmemiştir.

Metindeki örnekler: pışıredî (1-239) “pişirir”, hudâ wonı keçîrsinendi (1-37) “AllaH onu affetsin artık”, âşırıp (3-128) “aşırıp”, çığarıp (1-51) “çıkarıp”. çığarğanäkân (4-65) “çıkarmış”.

- UI - Eki

Çok işlek olan bir ektir. Fillerin edilgenlik fonksiyonunu gösterir. Ekin ünlüsü uyuma göre değişir. Ünsüzü ise değişmez.

Metindeki örnekler: ayrıldı (1-19) “ayrıldı”, āsılıb (4-78) “asılıp”, üyrüldü (2-78) “döndü”, ciyladı (1-258) “toplanır”, kurulğändä (1-154) “kurulduğunda”, cığılādı (3-125) “yıkılır”, cāyılíp (4-94) “yayılp”, tutuldu (5-100) “tutuldu”, bızılıp (3-72) “bozulup”, tıtlılıp (6-70) “dağılıp”, tabılmasam (2-11) “bulunmaz da”, koşulub (4-15) “katılıp”, cārılmağçın (4-47) “patlayacak”, çamılmäydikân (3-217) “örtünmezmiş”.

- UN - Eki

Ekin edilgenlik ve dönüşlülük fiiller türetme gibi iki fonksiyonu vardır. Ek, ünlü ile biten kelimelerden sonra /-N/ şeklindedir. Bazen kendisinden sonra gelen ekin baştaki sesi ile benzeşir.

Metindeki örnekler: dımnānıp (4-47) “demlenip”, bölünüp (1-174) “bölünüp”, üylämmäkçingâ (3-162) “evlenmek için”.

- Uş - Eki

Pek işlek olan fiilden fiil yapma eklerden biridir. Başlıca fonksiyonu birden fazla failin ortaklaşa yaptığı eylemi ifade etmektir. Ünlü ile biten kelimelere /-ş/ şeklinde eklenir.

Metindeki örnekler: ālıştırbedî (6-16) “güreştirmişti”, uruşup (3-14) “savaşıp”, âwşûp (3-132) “değişip”, cíylışıp (4-62) “toplanıp”, cetişkenimışti

(2-137) “elimizde olanı”, k r       (1-127) “görüşü”, t b l       (3-177) “bir birini dövüp”.

- mA - Eki

Çok işlek olan olumsuzluk ekidir. Ekin ünsüzü değişmez.  nl s  ise ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur.

Metindeki  rnekler: am d m (6-96) “almadım”, kımadı (2-138) “yapmadı”, m         (3-135) “binmez”, s n      (2-70) “kırılmaz”, ketmes n (1-60) “gitmesin”, t r     kem     (1-203) “durmak istemez”, körmese (3-86) “görmezse”, cen         (1-67) “hafif değildi”.

- kER - Eki

Ettirgen fiiller yapan eklerden biridir. Ekin  nl s  uyuma göre değiştiği gibi genelde geniş iken bazen darald i da görünmektedir. Ekin bir başka şekli /-kEz/ dir.

Metindeki  rnekler: w tker   (1-248) “geçirip”, w tk     (2-40) “geçirip”, cet           (1-116) “yeti tiri verir”.

- sET - Eki

Çok işlek olmayan bu ek geçişli fiil yapar. Ekin son sesi /ts > ss/ benzeşmesinden sonra /s/ olarak birleşmiştir. Taranan metinde ekin tek örneğine rastladık.

Metindeki  rne i: k rs        (3-198) “gösterseniz”.

- t - Eki

Ettirgen fiiller yapan eklerden en işlek olanıdır. Ek,  nl  ve /r,y/ gibi akıcı ünsüzlerden başka her hangi bir sesle biten fiillere gelince yardımcı ünlü alır. Fiil kendisinden sonra /t/ sesi ile ba layan bir ek alınca söz konusu

ekin baştaki sesi ile birleşebilir. Bunun dışında bir ses hadisesi tespit edilmiş değildir.

Metindeki örnekler: çiyṛātıp (4-70) “dağıtıp”, gıldırātıp (4-27) “yuvarlatıp”, halallattık (2-137) “aldattık”, kaynatıp (4-30) “kaynatıp”, tohtatadı (4-86) “durdurur”, cıḃıtmāsā (4-50) “ıslamazsa”, cığıtadı (3-125) “yıkacak”, cügürtüp (4-99) “koşturup”, yeğertib (1-134) “yanında götürüp”, cıbertemiş (1-89) “göndeririz”.

- Tlr - Eki

Fiilden fiil yapan çok işlek bir ektir. Ekin yegane fonksiyonu ettirgen fiiller yaratmasıdır. Tonsuzla biten fiillere /-tlr/ ünlü veya tonlu bir ünsüzle biten fiillere ise /-dlr/ biçiminde eklenir. *üylāntırıpān* (3-160) “evlendirmişim”, örneğinde olduğu gibi bu kuralın dışında kalan istisnai durumlar da mevcuttur. Ekin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olur.

Metindeki örnekler: āldırıp (1-42) “aldırıp”, toldırıp (5-121) “doldurup”, aynaltıradı (4-87) “çevirecek”, wöltürüp (3-177) “öldürüp”, üylendiremiş (1-87) “evlendireceğiz”, mīndirādı (3-127) “bindirir”, koydırdık (3-178) “kondurduk”, wöstürüp (4-37) “yeşertip”, bāstırğıçidik (4-101) “bastırırdık”, cublāştıradı (1-207) “eşleştirir”, bāhtırıp (4-103) “baktırıp”.

B. FİİL ÇEKİMİ

1. ŞAHIS EKLERİ

Bu ağızda şahıs ekleri ayrı kökenlere bağlı olarak üç gruba ayrılıyor. Birinci grup şahıs ekleri zamir menşelidir. İkinci grup ise iyelik ekleri menşelidir. Bu iki grupta 3. şahıs için ayrıca bir ek yoktur. Üçüncü grup ise karışıktır. her üç grupta ikinci şahıs için nezaket bildiren ayrı bir ek bulunmaktadır.

a. Birinci Grup Şahıs Ekleri

Birinci ve ikinci tip öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, gelecek

zaman ve geniş zaman, isim fiilin öğrenilen geçmiş zamanı, rivayet kipleri ve tasvir fiillerinin bir kısmı vb. çekimleri zamir menşeli şahıs ekleri ile yapılmaktadır. Zamir kökenli şahıs ekleri şunlardır:

Teklik	1. ş:	-man, -men, -pan, -pen, -pam, -pem
	2. ş:	-sen
Nezaket	2. ş:	-sız, siz, -sıs, -sis
	3. ş:	Eksiz
Çokluk	1. ş:	-mız, -miz, -pız, -piz
	2. ş:	-sılar, -siler
Nezaket	2. ş:	-sızlar, -sizler
	3. ş:	Eksiz

Metindeki örnekler: boğämmän (3-18) “olmuşum”, káğansan (4-31) “kalmışsın”, keğemmiz (1-9) “gelmişiz”, kappan (1-147) “kalmışım”, jibertippem (1-75) “görndermişim”, köçippen (2-35) “görçmüşüm”, ālşıppız (3-121) “göreşmişiz”, yeşitâyäppan (1-232) “işıtiyorum”, bılâyappamma (2-89) “biliyor muyum”, alaman (1-122) “alacağım”, tokûymız (1-149) “dokuruz”, begäkän (3-84) “paşa imiş”, tığediken (1-156) “dikermiş”, wötediyken (1-40) “gececekmiş”, jatqaneken (1-102) “yatmış”, kağanäkän (3-119) “kalmış”, koyıbjırad (4-41) “bırakı verir”, şalaberemiz (1-226) “sokuveririz”,

b. İkinci Grup Şahıs Ekleri

Görülen geçmiş zaman, isim fiilin görülen geçmiş zaman çekimi, istek ve şart kipleri, hikaye kipleri ve bazı tasvir fiiller saydığımız bu grubun çekimleri iyelik ekleri menşeli şahıs ekleri ile yapılır. İyelik ekleri menşeli şahıs ekleri şunlardır.

Teklik	3. ş:	Eksiz	
1. ş:	-m	Çokluk	
2. ş:	-n	1. ş:	-k
2. ş:	-nız, -niz “nezaket”	2. ş:	-ların, -lerin

2. ş: -larıñız, -leriñiz “nezaket” 3. ş: Eksiz /-lar, -ler

Ayrı örnek: täshir kıp äldıkbız dá (5-92)

Metindeki örnekler: dedim (1-42) “dedim”, tutuldu (5-100) “tutuldu”, koyduk (1-85) “koyduk”, zāredim (2-98) “muhtaç idim”, kättesiyediñ (1-198) “büyüğü idin”, tōrtteyedik (6-88) “dört kişi idik”, çapkıısı kelädi (3-135) “koşmak ister”, turğusı kemeydi (1-203) “durmak istemez”, uñlasam (1-196) “uyusam”, hādesen (2-33) “hani desen”, üylänsä (3-217) “evlense”, rāzı womasam (5-39) “razı olmasam”, tayar bosa (4-68) “hazır ise”, tüybem (1-52) “dügümlemiştim”, kıben (1-72) “yapmıştın”, çıgarğaniydi (3-103) “çıkarmıştı”, koyğıçem (2-74) “koyardım”, keğıçek (2-40) “gelirdik”, bereredi (2-21) “verirdi”, tiğālmasediñ (1-164) “dikemezdim”, kılälmadık (1-36) “yapamadım”.

c. Üçüncü Grup Şahıs Ekleri

Bu ekler yalnızca emir kipinin çekiminde kullanılır. Kökeni açısından karışık bir yapıya sahiptir.

- Teklik 1. ş: -(a)yın, -(e)yin
 2. ş: -gın, -gin, -ğın, -ğın, -ğın, -ğın
 -kın, -kin, -kın, -kın, -qın, -qın
 Nezaket 2. ş: -(ı)ñ, -(i)ñ
 3. ş: -sın, -sin
 Çokluk 1. ş: -(a)yık, -(e)yik
 2. ş: -(ı)ñlar, -(i)ñlar, -ñar, -ñar
 Nezaket 2. ş: -(ı)ñızlar, -(i)ñizler
 3. ş: -sın, -sin, -sınlar, -sinler

Metindeki örnekler: äytäyın (2-113) “söyleyim”, karan (1-171) “bakın”, den (1-209) “söyleyin”, kıñar (3-74) “yapın”, bersin (4-6) “versin”, bomasın (2-

127) “olmasın”.

2. ŞEKİL VE ZAMAN EKLERİ

a. Bildirme Kipleri

1) Görülen Geçmiş Zaman

Bu ağızda görülen geçmiş zamanın çekimi için **/-DI/** zaman eki ile birlikte iyelik ekleri menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Zaman gösteren **/-DI/** ekinin ünlüsü, ünlü uyumlarına göre kalın, ince, düz ve yuvarlak olurken ünsüzü de Tonsuz seslerden sonra **/t/** ünlü ve tonlu ünsüzlerden sonra ise **/d/** olur. Aşağıdaki örnek fiil çekiminde şahıs ekleri ile birlikte bunu görmek mümkün. Olumsuzu **/-mA/** ekinin fiilden hemen sonra gelmesi ile yapılır. Soru eki ise **/-mA/** şeklinde en sonuna eklenir. Olumsuzluk eki ile soru ekinin ünlüleri kendisinden önceki ünlüye tabi olarak değişir.

kör- “görmek”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	kör-dü-m	kör-me-di-m	kör-dü-m-me
	2. ş:	kör-dü-η	kör-me-di-η	kör-dü-η-me
Nezaket	2. ş:	kör-dü-ηüz	kör-me-di-ηiz	kör-dü-ηüz-me
	3. ş:	kör-dü	kör-me-di	kör-dü-me
Çokluk	1. ş:	kör-dü-k	kör-me-di-k	kör-dü-k-me
	2. ş:	kör-dü-leriη	kör-me-di-leriη	kör-dü-leriη-me
Nezaket	2. ş:	kör-dü-leriηiz	kör-me-di-leriηiz	kör-dü-leriηiz-me
	3. ş:	kör-dü	kör-me-di	kör-dü-me

Metindeki örnekler: dedim (1-42) “dedim”, işledim (1-29) “çalıştım”, qárrıdım (1-232) “yaşlandım”, tokudum (4-90) “dokudum”, iyirdim (2-56) jiberdim (1-195) “gönderdim”, woturdım (1-105) “oturdum”, kıldım (1-30) “yaptım”, kōydum (4-37) “koydum”, çıhtım (2-94) “çıktım”, āyttım (1-107) “dedim”, tohtadı (1-95) “durdu”, tutuldu (5-100) “tutuldu”, wöldü (3-69) “öldü”, küldü (1-128) “güldü”, koydu (1-104) “koydu”, körüştü (1-127) “görüştü”, wöttü

(2-12) “geçti”, ketti (3-210) “gitti”, çıktı (2-20) “çıktı”, bilmedi (1-102) “bilmedi”, kımadı (2-138) “yapmadı”, koydu (1-85) “koydu”, kıldı (1-131) “yaptı”, tayıladı (1-112) “bıraktı”, çağırdı (1-83) “çağırdı”.

Görülen geçmiş zaman ekinin bazen ünlüsü düşer ve /d/ sesi kelime sonunda kalınca /t/ olur. Örneğin: *tiyt* (4-99) “*değdi*”, *bermât* (3-65) “*vermedi*”. Bazen de fiilin sonundaki sesle birleşir. Örneğin: *bolı* (2-71) “*oldu*”. Bunun gibi zaman zaman ekin tamamen düştüğü de görünmüştür. Örneğin: *de* (1-42) “*dedi*”.

2) Öğrenilen Geçmiş Zaman

Öğrenilen geçmiş zaman çekimi /-GAN/ ve /-IP/ ekleri ile iki biçimde yapılır. Bunların her ikisini ayrı ayrı ele alacağız.

a) Birinci Tip

Birinci tip öğrenilen geçmiş zaman dediğimiz bu çekimde /-GAN/ sıfat-fiil eki ile zamir menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Ekin ünlüsü ünlü uyumlarına göre /a, e, o, ö/ olur. Ünsüzlerinden baştakisi fiilin son sesi tonsuz ünsüzlerden biri olursa /k, k, q/ ünlü veya tonlu bir ünsüz olursa /g, ğ, ğ/ şeklindedir. Sonundaki ünsüzü ise çoğu zaman teklik birinci şahıs ekinin baştaki ünsüzü ile benzeşir hata birleşirler.

Olumsuz /-GAN/ sıfat-fiil ekinin hemen sonra iyelik ekleri kökenli şahıs ekleri ile “**çok**” getirilerek yapılır. Görülen geçmiş zamanın da olumsuz biçimi bazen bu şekilde yapılır. Soru şekli ise en sonunda soru eki alarak yapılmaktadır.

de- “demek”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	de-gen-men	de-gen-im-coğ	de-gen-men-me
	2. ş:	de-gen-sen	de-gen-in-coğ	de-gen-sen-me
Nezaket	2. ş:	de-gen-siz	de-gen-niz-coğ	de-gen-siz-me

	3. ş:	de-gen	de-gen-cok	de-gen-me
Çokluk	1. ş:	de-gen-miz	de-gen-miz-cok	de-gen-miz-me
	2. ş:	de-gen-siler	de-gen-leriñ-cok	de-gen-siler-me
Nezakat	2. ş:	de-gen-sizler	de-gen-leriñiz-cok	de-gen-sizler-me
	3. ş:	de-gen	de-gen-cok	de-gen-me

Metindeki örnekler: keğämmän (3-18) “gelmişim”, boğämmän (3-18) “olmuşum”, қағансан (4-31) “kalmışsın”, көргәмiс (4-103) “görmüşüz”, kegemmiz (1-9) “gelmişiz”, bergemmiz (1-119) “vermişiz”, қаған (3-208) “kalmış”, сазлаған (1-162) “yapmış”, алып кеген (1-10) “alıp gelmiş”, бiлген (1-103) “bilmiş”, kırған (3-78) “kırmış”, каттерген (2-4) “büyümüş”, кiyген (1-184) “giymiş”, кеткен (2-110) “gitmiş”, урушқан (3-58) “o savaşmış”, чıqqändä (1-172) “çıkmışken”, көргөнүм жоқ (1-247) “görmedim”, боғанım çok (3-70) “olmadım”, бiлген çok (1-103) “bilmedi”, көчкеним çok (2-45) “taşınmadım”, көчкенимiс çok (2-42) “taşınmadık”.

körgöm çok (2-90) “görmedim”, örneğinde /-**GANım**/ ekin ortadaki hecesi düşmüştür.

b) İkinci Tip

Bahsettiğimiz gibi öğrenilen geçmiş zamanın başka bir şekli /-**lp**/ zarf-fiil eki ile yapılır. Bu ekle birlikte zamir menşeli şahıs ekleri kullanılır. Ünlü ile biten fiillere ek /-**p**/ şeklinde eklenir. Başka durumlarda yardımcı ünlü alır. Bu ünlü uyuma göre değişir. Birinci şahıs teklik ve çokluk şahıslarında şahıs ekinin başındaki ünsüzünü kendisine benzetir. Şahıs ekinin son ünsüzü kendisinden sonra gelen seslerden etkilenecek değişir. Olumsuz /-**mA**/ ekinin fiilden hemen sonra gelmesi ile türer. Soru eki ise en sonunda yer alır.

kel- “gelmek”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	ke-p-men/pen	ke-me-p- men/pen	ke-p-men/pem-me

	2. ş:	ke-p-sen	ke-me-p-sen	ke-p-sen-me
Nezaket	2. ş:	ke-p-siz	ke-me-p-siz	ke-p-siz-me
	3. ş:	ke-p-ti	ke-me-p-ti	ke-p-me
Çokluk	1. ş:	ke-p-miz/piz	ke-me-p-miz/piz	ke-p-miz/piz-me
	2. ş:	ke-p-siler	ke-me-p-siler	ke-p-siler-me
Nezaket	2. ş:	ke-p-sizler	ke-me-p-sizler	ke-p-sizler-me
	3. ş:	ke-p-ti	ke-me-p-ti	ke-p-me

Metindeki örnekler: kappan (1-147) “kalmışım”, köşüppen (1-130) “görüştüğüm”, adaşıppam (4-67) “yolumu kaybetmişim”, jıbertıppem (1-75) “göndermişim”, üyläntiripän (3-160) “evlendirmişim” köçıppen (2-35) “görçmüşüm”, boppam (2-6) “olmuşum”, kıppam (3-160) “yapmışım”, deppis (1-58) “demişiz”, alışıppız (3-121) “göleşmişiz”, bop trüppis (1-214) “olmuş durumdayız”, kıppis (2-135) “yapmışız”, kaptı (3-207) “kalmış”, boptı (3-105) “olmuş”, turuptı (2-97) “duruyor”, tohtaptı (1-77) “duruyor”, keptı (1-86) “gelmiş”, ğaytıptı (3-61) “dönmüş”, çğıptı (1-81) “çıkılmış”, tiyiptı (5-77) “değmiş”, jıberıptı (1-61) “göndermiş”.

3) Şimdiki Zaman

Şimdiki zaman çekiminde **/-A/** zarf-fiil eki almış esas fiille birlikte **/-lp/** zarf-fiil eki almış **yat-** “yatmak” yardımcı fiili kullanılır. **/-A/** zarf-fiil eki ünlü uyumuna göre değişir. Genelde yardımcı fiil düşer geriye sadece **/-p/** zarf-fiili kalır. Bazen de bunun tersine **/-p/** zarf-fiil eki ile birlikte fiilin son sesi düşer. Şimdiki zaman çekiminde zamir menşeli şahıs ekleri kullanılmaktadır. Birinci şahıs teklik ve çokluk eklerinin baştaki ünsüzü genelde **/p/** olur. Teklik birinci şahıs ekinin ikinci ünsüzü de bazen **/m/** olur. Olumsuzluk eki **/-mA/** direk fiile eklenir. Soru eki **/-mA/** ise en sona gelir.

Şimdiki zaman çekimi **/-A yatır-, -lp catır-, -lp catıp-/** veya **/-lp turup-/** ya da **/-lp woturup-/** biçimlerinde de yapılır. Bu çekimlerde birinci fiil **/-lp/** zarf-fiil eki alır yanında “yatmak, durmak ve oturmak” anlamlarındaki yardımcı

fiiller kullanılır. Ancak şimdiki zamanın bu tip çekimleri baştaki çekime göre çok seyrek kullanılır.

al- “almak”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: al-a yat-ıp-man/pan	al-ma-yat-ıp-man/pan/ma
	2. ş: al-a yat-ıp-san	al-ma-yat-ıp-san/ma
Nezaket	2. ş: al-a yat-ıp-sız	al-ma-yat-ıp-sız/ma
	3. ş: al-a yat-ıp-tı	al-ma-yat-ıp-tı/ma
Çokluk	1. ş: al-a yat-ıp-mız/pız	al-ma-yat-ıp-mız/pız/ma
	2. ş: al-a yat-ıp-sılar	al-ma-yat-ıp-sılar/ma
Nezaket	2. ş: al-a yat-ıp-sızlar	al-ma-yat-ıp-sızlar/ma
	3. ş: al-a yat-ıp-tı	al-ma-yat-ıp-tı/ma

Üçüncü şahıs eki **/-tIr/** şeklinde eklenince zaman eki **/-A ya/** şeklinde olur. Bu durum, ekin kökeni ile ilgili iki ayrı kelime grubunu düşündürmektedir.

Metindeki örnekler: yeşitâyäppan (1-232) “işıtiyorum”, köçayappa (2-46) “göç ediyorum”, bılâyäppamma (2-89) “biliyor muyum”, bolaptı (1-81) “oluyor”, aḫkelâyätır (4-20) “getirmekte”, berâyätır (4-99) “veriyor”, barâyäptı (3-132) “gidiyor”, parasallayappa (4-63) “fark ediyor mu”, basıp jätır (1-21) “basıp yatıyor”, wötıp jätır (1-213) “geçip gidiyor”.

4) Geniş Zaman Ve Gelecek Zaman

Geniş zaman ve gelecek zaman bu ağızda aynı ekle yapılır. Çekimle ifade edilen zaman cümleden anlaşılır. Fiil ünlü ile biterse söz konusu ek **/-y/** ünsüzle biterse uyuma tabi olarak **/-A/** şeklinde eklenir. Bu çekimde şahıs ekleri zamir menşelidir.

/-mA/ olumsuzluk eki fiilden hemen sonra gelir. Ekin ünsüzü bazen fiilin son sesi ile benzeşir. Ünlüsü ise uyuma tabi olarak kalın ince olur. Bazen **/-y/** ekinin tesiri ile incelir. Soru eki ise en sonuna eklenir.

kül- “gölmek”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	kül-e-men	kül-me-y-men	kül-e-men-me
	2. ş:	kül-e-sen	kül-me-y-sen	kül-e-sen-me
Nezaket	2. ş:	kül-e-siz	kül-me-y-siz	kül-e-siz-me
	3. ş:	kül-e-di	kül-me-y-di	kül-e-me
Çokluk	1. ş:	kül-e-miz	kül-me-y-miz	kül-e-miz-me
	2. ş:	kül-e-siler	kül-me-y-siler	kül-e-siler-me
Nezaket	2. ş:	kül-e-sizler	kül-me-y-sizler	kül-e-sizler-me
	3. ş:	kül-e-di	kül-me-y-di	kül-e-me

Metindeki örnekler: alaman (1-122) “alacağım”, bolaman (2-92) “olurum”, iyremen (1-148) “eğireceğim”, beremen (1-71) “vereceğim” yéştemen (1-143) “duyarım”, wötemen (1-26) “gececeğim”, tığāmān (5-46) “dikerim”, işləymen (1-28) “çalışırım”, toğūymız (1-149) “dokuruz”, şalamız (1-216) “salırız”, casaymız (1-219) “yasayacağız”, cıbertemiş (1-89) “görndeririz”, beremiş (1-131) “veririz”, kelemiz (1-135) “geleceğiz”, cirāsān (3-196) “gezersin”, täyleydi (3-128) “fırlatır”, soraydı (3-195) “sorar”, kaçnāydı (2-85) “kaynar”, wokıydı (3-168) “okur”, tarķatadı (1-242) “dağıtacak”, körmıymen (1-255) “görmüyorum”, bomıyman (1-42) “olamam”, tappayman (4-105) “bulamam”, aynaltırmāydı (4-57) “yakınlaştırmaz”, kırmeydi (1-196) “girmez”, sınımaydı (2-70) “kırılmaz”, jırmāydı (4-111) “yürümeyecek”, çıhmāydı (2-133) “çıkamaz”, aytama (3-6) “der mi”, bolama (1-227) “olurmu”.

Üçüncü şahıs ekinin zaman zaman ünlüsü düşer /-d/ olur. Daha sonra kelime sonunda kalarak tonsuzlaşır. *diy* (1-46) “der”, örneğinde olduğu gibi bazen ek tamamen düşer.

Metindeki örnekler: koyad (4-40) “bırakır”, kalat (4-58) “kalacak”, cıret (2-123) “yürür”, salatta (4-31) “salacak işte”, çıyratat (4-71) “dağıdır”, barā (1-

90) “gider”, ƙala (4-42) “kalacak”, ƙoya (4-94) “bırakır”.

Şu iki örnekte: *soräysma* (4-26) “*sorar mısınız*”, *täyläys* (2-108) “*bırakacaksınız*”, /-**sİZ**/ ekinden geride sadece /-**s**/ kalmıştır.

b. Tasarlama Kipleri

1) Emir

Emir kipinde her şahıs için ayrı ayrı birer ek vardır. Ayrıca bazı şahıslar için birden fazla ek bulunmaktadır. Olumsuz /-**mA**/ ekinin fiilden hemen sonra gelmesi ile yapılır. Soru eki /-**mA**/ en sonunda yer alır. Aşağıdaki örnek fiil çekiminde olduğu gibi.

ƙaç- “kaçmak”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	ƙaç-(A)yIn	ƙaç-mA-yIn	ƙaç-(A)yIn
	2. ş:	ƙaç- eksiz/GIn	ƙaç-mA-GIn	
Nezaket	2. ş:	ƙaç-(I)ŋ	ƙaç-mA-ŋ	
	3. ş:	ƙaç-sIn	ƙaç-mA-sIn	ƙaç-sIn-ma
Çokluk	1. ş:	ƙaç-(A)yIƙ	ƙaç-mA-yIƙ	ƙaç-(A)yIƙ-ma
	2. ş:	ƙaç-(I)ŋIAr/ŋAr	ƙaç-mA-ŋIAr/ŋAr	
Nezaket	2. ş:	ƙaç-(I)ŋIzIAr	ƙaç-mA-ŋIzIAr	
	3. ş:	ƙaç-sIn/sInIAr	ƙaç-mA-sIn/sInIAr	ƙaç-sIn/sInIAr-ma

Metindeki örnekler: äytäyŋ (2-113) “söyleyim”, kör (3-181) “gör”, qäytar (3-75) “döndür”, eltipber (3-185) “götürüp ver”, āIıpbar (3-183) “götür”, jem ber (2-143) “yem ver”, tawupber (3-199) “bul”, aIayıƙ (1-117) “alalım”, ƙoyŋ (3-187) “bırakın”, ƙörŋ (2-122) “görün”, ƙaraŋ (1-171) “bakın”, eltip ƙoyŋ (3-187) “götürün”, deŋ (1-209) “söyleyin”, cübärŋ (3-187) “gönderin”, boluŋ (2-146) “olunuz”, ƙıŋar (3-74) “yapın”, qaçıŋar (3-61) “kaçın”, ƙörŋer (1-87) “görün”, berŋent (1-108) “artık verin”, qaçmaŋar (3-61) “kaçmayın”, ƙeçŋsinendi (1-37) “affetsin artık”, bosuŋ (1-35) “olsun”, bersŋ (4-6) “versin”,

bomasın (2-127) “olmasın”, ketmesin (1-60) “gitmesin”.

2) İstek

İstek kipi fiillerin /-GI/ eki ile birlikte “**kel-**” yardımcı fiili alması ile yapılır. Fiil iyelik eki kökenli şahıs ekleri alır. Şahıs ekleri doğrudan birinci fiile eklenir. Yardımcı fiil ise daima üçüncü şahıs geniş zaman eki alır. /-GI/ ekinin ünlüsü uyumlara göre /ı, i, u, ü/ olur. Ünsüzü ise tonsuz ünsüzlerden sonra /k, k, q/ tonlu ünsüzler ve ünlülerden sonra ise /g, ğ, ğ/ şeklinde değişir. Olumsuzluk gösteren ek ve soru eki ikinci fiile eklenir.

tur- “durmak”

		Olumlu	Olumsuz
Teklik	1. ş:	tur-gu-m kel-e-di	tur-gu-m kel-me-y-di
	2. ş:	tur-gu-ŋ kel-e-di	tur-gu-ŋ kel-me-y-di
Nezaket	2. ş:	tur-gu-ŋız kel-e-di	tur-gu-ŋız kel-me-y-di
	3. ş:	tur-gu-sukel-e-di	tur-gu-sukel-me-y-di
Çokluk	1. ş:	tur-gu-muz kel-e-di	tur-gu-muz kel-me-y-di
	2. ş:	tur-gu-larŋ kel-e-di	tur-gu-larŋ kel-me-y-di
Nezaket	2. ş:	tur-gu-larŋız kel-e-di	tur-gu-larŋız kel-me-y-di
	3. ş:	tur-gu-su kel-e-di	tur-gu-su kel-me-y-di

Metindeki örnekler: turğusı kemeydi (1-203) “durmak istemez”, ağısı kelädj (3-135) “kalmak ister”, kığısı kelädj (3-136) “yapmak ister”, çapkıısı kelädj (3-135) “koşmak ister”.

3) Şart

Şart eki /-sA/’dır. Ekin ünlüsü uyuma bağlı olarak kalın ve ince olur. Ünsüzü ise değişmez. Şart çekiminde kullanılan şahıs eki iyelik ekleri menşelidir. Olumsuzu /-MA/ ekinin fiilden hemen sonra gelmesi ile yapılır. Ekin ünsüzü /p/ ile biten fiillerde /pm > pp/ benzeşmesine uğramıştır. Soru eki en sonuna gelir.

bar- “varmak”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	bar-sa-m	bar-ma-sa-m	bar-sa-m-ma
	2. ş:	bar-sa-η	bar-ma-sa-η	bar-sa-η-ma
Nezaket	2. ş:	bar-sa-ηız	bar-ma-sa-ηız	bar-sa-ηız-ma
	3. ş:	bar-sa	bar-ma-sa	bar-sa-ma
Çokluk	1. ş:	bar-sa-k	bar-ma-sa-k	bar-sa-k-ma
	2. ş:	bar-sa-larη	bar-ma-sa-larη	bar-sa-larη-ma
Nezaket	2. ş:	bar-sa-larηız	bar-ma-sa-larηız	bar-sa-larηız-ma
	3. ş:	bar-sa	bar-ma-sa	bar-sa-ma

Metindeki örnekler: uhlasam (1-196) “uyusam”, ceñılaşsam (1-123) “hafiflesem”, ayssam (2-92) “söylesem”, desem (1-60) “desem”, sorásam (1-145) “sorsam”, bosamam (2-139) “olsam da”, bılmesem (1-110) “bilmesem”, hädesen (2-33) “hani desen”, üylänsä (3-217) “evlense”, şaşā (2-73) “salsa”, kısa (3-172) “yapsa”, kasa (4-55) “kalsa”, kese (2-28) “gelse”, cesse (1-117) “yetişse”, pomasa (4-77) “olmazsa”, cetmese (1-257) “yetmezse”, kemäsä (3-193) “gelmezse”, körmese (3-86) “görmezse”, cıbıtmäsä (4-50) “ıslamasa”, deseğ (1-117) “desek”, tappasağ (4-29) “bulmasak”, bılseñjizem (1-111) “bilseniz de”, körsäsäñiz (3-198) “gösterseniz”, bomasağ (3-114) “yoksa”.

Diğer kiplerin çoğu şart çekimlerinde “**bol-**” yardımcı fiilini alarak yapılır. Şart eki fiilin kendine değil yardımcı fiile eklenir. Şart kipinin de yardımcı fiil aldığı görülmektedir. Şu örneklerde olduğu gibi: *ursā bosā* (3-158) “*vursa*”, *dese posā* (1-122) “*dese*”.

Metindeki örnekler: külüp tursā (3-87) “gülümseyip dursa”, āşıp kessā (3-172) “aşısa”, cor kese (1-114) “anlaşsa”, baralmasa (3-153) “gidemezse”, kıldık bosā (1-131) “yaptı isek”.

c. İsim Fiili**1) İsim Fiilin Görülen Geçmiş Zaman Çekimi**

Bu çekimde “E-” isim fiili iyelik ekleri kökenli şahıs eki alır. Fiilin kökü “E-” kendisinden önce gelen ünlülerin durumuna göre /e, ı, i, o, ö, u, ü/ olur. Sonu ünlü ile biten isimlerde /y/ yardımcı ünsüzünden sonra fiil gelir. Olumsuzluk eki olarak isim, “değil” anlamında /-mAs/ eki alır. Ancak bu ekten önce de bir başka “E-” yardımcı fiili kullanılır. Ekin ünlüsü uyuma tibidir. Ünsüzleri ise değişmez. Soru eki genelde isime eklenir. Arada bir fiilin sonuna gelir. Bu durumda fiil soru ekinin ünlüsü ile birleşir.

e-/ye- “imek”

	Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş: e-/ye-di-m	e-mAs e-di-m	-m e-di/-me
	2. ş: e-/ye-di-ŋ	e-mAs e-di-ŋ	-m e-di-ŋ/-me
Nezaket	2. ş: e-/ye-di-ŋiz	e-mAs e-di-ŋiz	-m e-di-ŋiz/-me
	3. ş: e-/ye-di	e-mAs e-di	-m e-di/-me
Çokluk	1. ş: e-/ye-di-k	e-mAs e-di-k	-m e-di-k/-me
	2. ş: e-/ye-di-leriŋ	e-mAs e-di-leriŋ	-m e-di-leriŋ/-me
Nezaket	2. ş: e-/ye-di-leriŋiz	e-mAs e-di-leriŋiz	-m e-di-leriŋiz/-me
	3. ş: e-/ye-di	e-mAs e-di	-m e-di/-me

Metindeki örnekler: zāredim (2-98) “muhtaç idim”, bāndiyedim men (2-93) “hapisdim”, kättesiyediŋ (1-198) “büyüğü idin”, kapkağıyediŋ (1-200) “kapağı idin”, bayıyedi (2-30) “zengindi”, ğāzıhaniydi (3-104) “Ğazıhanı idi”, coğodu (1-194) “yoktu”, cöğüydü (4-16) “yoktu”, lāçıgedi (2-48) “külübe idi”, huşüyāredi (2-33) “zeki idi”, künedi (2-21) “gündü”, pīsantiydi (3-106) “beğenilir idi”, köbedi (2-15) “çoktu”, başqa rāqāmedı (1-80) “başka türlü idi”, kıyınıyt (4-96) “zordu”, bareı (4-103) “vardı”, bare (2-37) “vardı”, çinekcıedık (2-26) “işçi idik”, tōrtteyedık (6-88) “dört kişi idik”, mindiyn-adamedık (2-144) “böyle kişi idik”, mäydeydık (1-180) “küçük idik”, barmedı (2-121) “var mıydı”, cenjilemesedi (1-67) “hafif değildi”.

2) İsim Fiilin Öğrenilen Geçmiş Zaman Çekimi

Bu çekim için isim fiil “e-” ile birlikte /-ken/ eki kullanılır. Genelde şahıs eki almadan çekim yapılır. Şahıs eklerinin görevi fiilden önce gelen zamirlerle ve eğer varsa zamirler ve isimdeki iyelik ekleri ile telafi edilir. Şahıs ekleri alırsa da zamir kökenlidir. Fiilin kökü “e-” kendisinden önceki ismin ünlüsünün durumuna göre /a, e, ı, i, o, ö, u, ü/ olur. Ekin ünsüzlerinden baştakisi her hangi bir değişikliğe uğramamıştır. Sonunda bulunan /n/ ise bazen /m/ olur. Ünlü ile biten isimlerle fiil “ye-” şeklindedir. Olumsuzluk eki burda da “e-” fiili ile birlikte /-mAs/’dır. Soru eki hem isime hem fiilin kendisine eklenebilir. Soru eki isime gelince fiil ekin ünlüsü ile birleşir.

e-/ye- “imek”

	Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş: e-/ye-ken-men	e-mAs e-ken-men	-m e-ken-men/-me
	2. ş: e-/ye-ken-sen	e-mAs e-ken-sen	-m e-ken-sen/-me
Nezaket	2. ş: e-/ye-ken-siz	e-mAs e-ken-siz	-m e-ken-siz/-me
	3. ş: e-/ye-ken	e-mAs e-ken	-m e-ken/-me
Çokluk	1. ş: e-/ye-ken-miz	e-mAs e-ken-miz	-m e-ken-miz/-me
	2. ş: e-/ye-ken-siler	e-mAs e-ken-siler	-m e-ken-siler/-me
Nezaket	2. ş: e-/ye-ken-sizler	e-mAs e-ken-sizler	-m e-ken-sizler/-me
	3. ş: e-/ye-ken	e-mAs e-ken	-m e-ken/-me

Metindeki örnekler: ātmağākān (3-88) “öldürmekmiş”, urmağākān (3-88) “vurmakmış”, sūrmāğākān (3-88) “sürmekmiş”, āsīl nerseyeken (1-186) “değerli malmış”, kōbēken (1-62) “çokmuş”, başıdeyken (1-127) “başında imiş”, koyiyekān (3-109) “koyunu imiş”, beğākān (3-84) “paşa imiş”, bāreken (1-167) “varmış”, māḥsimmeken (1-44) “Mahdum diye biri miymiş”.

3) İsim Fiilin Şart Çekimi

Bu ağızda isim fiil genelde “e-” iken şart çekiminde /-sA/ eki almış “bol-” fiilidir. Fiilin /l/ sesi çoğu zaman düşer. Baştaki ünsüzü ise /b, w/

şeklinde değişebilir. Fiilin ünlüsü hep /o/’dur. Şart ekinin sonunda bazen /m/ sesi türer. Çekimde fiilin şahıs ekleri aldığı durumlar çok az görünmüştür. Şahısları, cümlede bulunan zamirler ve isimdeki iyelik ekleri gösterir. Eğer şahıs eki alırsa iyelik ekleri kökenli şahıs eki alır. /-mA/ olumsuzluk eki ve direk fiile eklenir. Suru şekli ise şahıs eklerinden sonra /-mA/ ekinin getirilmesi ile yapılır.

bol- “olmak”

		Olumlu	Olumsuz	Soru
Teklik	1. ş:	bo-sa-m	bo-ma-sa-m	bo-sa-m-ma
	2. ş:	bo-sa-ŋ	bo-ma-sa-ŋ	bo-sa-ŋ-ma
Nezaket	2. ş:	bo-sa-ŋız	bo-ma-sa-ŋız	bo-sa-ŋız-ma
	3. ş:	bo-sa	bo-ma-sa	bo-sa-ma
Çokluk	1. ş:	bo-sa-k	bo-ma-sa-k	bo-sa-k-ma
	2. ş:	bo-sa-ların	bo-ma-sa-ların	bo-sa-ların-ma
Nezaket	2. ş:	bo-sa-larınız	bo-ma-sa-larınız	bo-sa-larınız-ma
	3. ş:	bo-sa	bo-ma-sa	bo-sa-ma

Metindeki örnekler: rāzı womasam (5-39) “razı olmasam”, nāsip posa (1-135) “kısmet olsa”, bağāyrāt bosa (3-86) “gayretli ise”, wolarğa bosa (3-75) “onlara kalsa”, owomam bosa (3-90) “cahil de olsa”, yendī bosa (4-25) “şimdi ise”, tayar bosa (4-68) “hazır ise”, köp pomasa (4-77) “çok değilse”, pərhi bomasa (3-170) “farkı olmasa”, ƣudāğiyimīs bosam (1-100) “dünürümüz ise”, bār bosam (1-251) “var ise”, ilgeri bosām (1-92) “eskiden ise”.

yeşitkem bosamam (2-139) “işiti isem de”, üylenen bosam (6-82) “evlendi isem”,

3. BİRLEŞİK ÇEKİM

a. Hikâye

1) Birinci Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman Hikâyesi

Asıl çekimindeki **/-GAN/** sıfat-fiil eki ile birlikte “**E-**” fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi bu kipin hikaye şeklini oluşturuyor. **/-GAN/** sıfat-fiil eki birinci fiile, iyelik ekleri menşeli şahıs ekleri ise yardımcı fiile eklenir. Ekin ses özellikleri, çekimin olumsuz ve soru şekilleri yukarıda asıl çekimde olduğu gibidir.

kiy- “giymek”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: kiy-gen e-di-m 2. ş: kiy-gen e-di-η	kiy-gen-coğ e-di-m/me kiy-gen-coğ e-di-η/me
Nezaket	2. ş: kiy-gen e-di-ηiz 3. ş: kiy-gen e-di	kiy-gen-coğ e-di-ηiz/me kiy-gen-coğ e-di/me
Çokluk	1. ş: kiy-gen e-di-k 2. ş: kiy-gen e-di-lerin	kiy-gen-coğ e-di-k/me kiy-gen-coğ e-di-lerin/me
Nezaket	2. ş: kiy-gen e-di-leriniz 3. ş: kiy-gen e-di	kiy-gen-coğ e-di-leriniz/me kiy-gen-coğ e-di/me

Metindeki örnekler: *çığarğaniydi* (3-103) “çıkarmıştı”, *asırağanedî* (1-56) “beslemişti”, *kığane* (3-52) “yapmıştı”.

2) İkinci Tip Öğrenilen Geçmiş Zaman Hikâyesi

Burada da **/-İp/** zarf-fiil eki, iyelik menşeli şahıs ekleri almış “**E-**” fiili ile birlikte asıl çekiminin hikayesini yapmaktadır. Eklerin ses özelliklerinden yukarıda bahsetmiştik. Olumsuz ve soru şekilleri de yukarıda bahsettiğimiz gibi oluşur. Ancak şu örneklerde: *tüybem* (1-52) “*düğümlemiştim*”, *körüşşübem* (1-124) “*görüştüm*”, *kıben* (1-72) “*yapmıştın*”, geçmiş zaman ekinin düştüğü ve şahıs eklerinin direk fiile eklendiği görünmüştür.

woğu- “okumak”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: woğu-p/b e-di-m 2. ş: woğu-p/b e-di-η	woğu-ma-p/b e-di-m/me woğu-ma-p/b e-di-η/me

Nezaket	2. ş:	woğu-p/b e-di-ñiz	woğu-ma-p/b e-di-ñiz /me
	3. ş:	woğu-p/b e-di	woğu-ma-p/b e-di/me
Çokluk	1. ş:	woğu-p/b e-di-k	woğu-ma-p/b e-di-k/me
	2. ş:	woğu-p/b e-di-lerin	woğu-ma-p/b e-di-lerin/me
Nezaket	2. ş:	woğu-p/b e-di-leriniz	woğu-ma-p/b e-di-leriniz/me
	3. ş:	woğu-p/b e-di	woğu-ma-p/b e-di/me

Metindeki örnekler: tıybem (1-52) “düğümlemiştim”, kōrüşûbem (1-124) “görüşmüştüm”, kibedim men (4-18) “yapmışım”, kıben (1-72) “yapmıştın”, berbiydı (4-7) “vermişti”, pātiye kıp kıybek (1-121) “nişan takmıştık”.

3) Geniş Zaman Hikâyesi

/-Ar/ geniş zaman eki normalde pek kullanılmamasına rağmen geniş zaman hikayesinin oluşumunda esas rolü oynamaktadır. Bununla birlikte “E-” yardımcı fiilin görülen geçmiş zaman kipi kullanılır. Fiil iyelik menşeli şahıs ekleri alır. Geniş zaman ekinin ünlüsü uyuma göre değişir. Ünsüzü ise değişmez. Fiil ünlü ile bitince araya bir yardımcı ünsüz girer. Ancak *deeredi* (2-33) “derdi”, örneğinde bu ses düşmüştür. Olumsuz şekli /-Ar/ eki yerini /-mAs/ ekine bırakır. Soru eki ikinci fiilin en sonuna eklenir.

tüş- “düşmek”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik		
1. ş:	tüş-er e-di-m	tüş-mes e-di-m/me
2. ş:	tüş-er e-di-ñ	tüş-mes e-di-ñ/-me
Nezaket		
2. ş:	tüş-er -di-ñiz	tüş-mes e-di-ñiz/-me
3. ş:	tüş-er e-di	tüş-mes e-di/-me
Çokluk		
1. ş:	tüş-er e-di-k	tüş-mes e-di-k/-me
2. ş:	tüş-er e-di-lerin	tüş-mes e-di-lerin/-me
Nezaket		
2. ş:	tüş-er e-di-leriniz	tüş-mes e-di-leriniz/-me
3. ş:	tüş-er e-di	tüş-mes e-di/-me

Metindeki örnekler: bağleyerdi (2-37) “bağlardı”, diyerdi (1-8) “derdi”, yeğäridi (3-103) “ikerdi”, salaredi (2-26) “salırdı”, boleredi (1-188) “olurdu”, yeneredi (1-183) “inerdi”, bereredi (2-21) “verirdi”, şataredi (2-29) “satardı”, çerteredi (1-181) “çalardı”, koşuğäyteredi (1-177) “şarkı söylerdi”, tuwâredi (2-41) “doğardı”, kiyeredi (2-19) “giyerdi”, üzereydi (2-117) “öderdi”, deeredi (2-33) “derdi”, ürgönëredik (2-142) “öğmirdik”, köçërek (2-36) “taşınırdık”, kılerek (2-28) “yapardık”, tığerek (1-157) “dikerdik”, tererek (2-26) “dererdik”, toplardık”, samasedi (2-26) “salmazdı”, kımasidi (4-14) “yapmazdı”.

4) Gelecek Zaman Hikâyesi

Gelecek zaman sıfat-fiil eki olan **/-GİÇ/** ile **“E-”** yardımcı fiilin görülen geçmiş zaman kipi bu çekimi oluşturmaktadır. **/-GİÇ/** ekinin ünlüsü uyuma göre kalın ve ince olur. Ünsüzlerinden baştakisi tonsuzlarla **/k, ƙ, q/** tonlu ünsüz ve ünlülerle **/g, ğ, ğ/** biçimde değişir. Şahıs ekleri iyelik kökenlidir. Olumsuzluk eki **/-mA/** esas fiilin tabanına eklenir. Soru eki ikinci fiilden sonra gelir. **/-DI/** geçmiş zaman ekinin düştüğü de görünmüştür.

ce- “yemek”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: ce-giç e-di-m	ce-me-giç e-di-m/me
	2. ş: ce-giç e-di-ŋ	ce-me-giç e-di-ŋ/-me
Nezaket	2. ş: ce-giç -di-ŋiz	ce-me-giç e-di-ŋiz/-me
	3. ş: ce-giç e-di	ce-me-giç e-di/-me
Çokluk	1. ş: ce-giç e-di-k	ce-me-giç e-di-k/-me
	2. ş: ce-giç e-di-lerŋ	ce-me-giç e-di-lerŋ/-me
Nezaket	2. ş: ce-giç e-di-lerŋiz	ce-me-giç e-di-lerŋiz/-me
	3. ş: ce-giç e-di	ce-me-giç e-di/-me

Metindeki örnekler: toƙuğuçedim (4-88) “dokurdum”, ƙoyğıçem (2-74)

“koyardım”, jırgıçedim (2-44) “yürürdüm”, wıynāğıcıydı (3-143) “oynardı”, değıçe (1-2) “derdi”, tabılğıçedı (2-18) “bulunurdu”, köññüçedı (4-109) “kabul edecekti”, pişirgıçedı (2-114) “pişirirdi”, uwğıçıdı (4-27) “karıştırırdı, eklerdi”, tüygüçedı (2-114) “dövecekti”, tabalmağıçedı (2-123) “bulunmazdı”, sebalmağıçedı (2-118) “serpemezdi”, kıymağıçedı (1-139) “bırakmazdı”, äydağıçek (2-144) “sürerdik”, keğıçek (2-40) “gelirdik”, apārgıçidık (4-100) “götürüdük”, bāstırğıçidık (4-101) “bastırırdık”, bārgıçedık (1-22) “giderdik”, kıygıçıydık (4-17) “yapacaktık”, bılmeğıçek (1-57) “bilmiyorduk”, cemeğıçedık (2-116) “yemezdik”.

b. Rivâyet

1) Öğrenilen Geçmiş Zaman Rivâyeti

Birinci tip öğrenilen geçmiş zamanın rivayet çekiminde esas fiil **/-GAN/** sıfat-fiil eki alır. “E-” yardımcı fiili ise **/-ken/** eki alır. Ekin son sesi bir örnekte kelime sonunda kalınca düşmüştür. Bunun dışında her hangi bir değişiklik görünmemiştir. Şahıs ekleri zamir kökenli olup yardımcı fiile gelmektedir. Olumsuz şekli birinci fiile **/-mA/** ekinin gelmesi ile yapılır. Soru eki ikinci fiilin sonuna eklenir.

sal- “sokmak”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: sa-ğan e-ken-men	sa-ma-ğan e-ken-men/me
	2. ş: sa-ğan e-ken-sen	sa-ma-ğan e-ken-sen/me
Nezaket	2. ş: sa-ğan e-ken-siz	sa-ma-ğan e-ken-siz/me
	3. ş: sa-ğan e-ken	sa-ma-ğan e-ken/me
Çokluk	1. ş: sa-ğan e-ken-miz	sa-ma-ğan e-ken-miz/me
	2. ş: sa-ğan e-ken-siler	sa-ma-ğan e-ken-siler/me
Nezaket	2. ş: sa-ğan e-ken-sizler	sa-ma-ğan e-ken-sizler/me
	3. ş: sa-ğan e-ken	sa-ma-ğan e-ken/me

Metindeki örnekler: ƙağānākān (3-119) “kalmış”, ƙığāneken (1-100) “yapmış”, keğeneken (1-14) “gelmiş”, toƙuğāneken (1-152) “dokumuş”, woƙuğāneken (1-24) “eğitim görenmiş”, uruşƙāneken (3-60) “savaşmış”, qāşƙānākān (3-61) “kaçmış”, aytƙānākān (3-73) “demiş”, uhlap ƙatƙāneken (1-102) “uyuyormuş”, ketƙānākān (3-85) “gitmiş”, ƙığarƙānākān (4-65) “çıkarmış”, ƙatƙāneken (1-102) “yatmış”, boğānākān (3-5) “olmuş”, qığāneke (1-71) “yapmış”.

2) Geniş Zaman Ve Gelecek Zaman Rivâyeti

Esas fiil asıl çekimindeki /-A/ veya /-y/ zaman eki alır. “E-” yardımcı fiil ise /-ken/ eki ile birlikte zamir kökenli şahıs ekleri alır. Ayrıca birinci fiil de şahıs eki alır fakat şahısları göstermez. Bu ek daima üçüncü şahıs eki olacak. Çekimde şahısları gösteren ek yardımcı fiilin aldığı şahıs ekleridir. Yardımcı fiil çoğu zaman düşer. Olusuzluk /-mA/ eki birinci fiile gelir. Soru eki ise yardımcı fiilin sonuna eklenir. Bazen soru eki birinci fiile eklenir. Bu durumda fiilin şahıs eki düşer.

wöt- “geçmek”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: wöt-e-di ken-men	wöt-me-y-di ken-men/me
	2. ş: wöt-e-di ken-sen	wöt-me-y-di ken-sen/me
Nezaket	2. ş: wöt-e-di ken-siz	wöt-me-y-di ken-siz/me
	3. ş: wöt-e-di ken	wöt-me-y-di ken/me
Çokluk	1. ş: wöt-e-di ken-miz	wöt-me-y-di ken-miz/me
	2. ş: wöt-e-di ken-siler	wöt-me-y-di ken-siler/me
Nezaket	2. ş: wöt-e-di ken-sizler	wöt-me-y-di ken-sizler/me
	3. ş: wöt-e-di ken	wöt-me-y-di ken/me

Metindeki örnekler: wötediyken (1-40) “geçecekmiş”, worāydıƙān (3-217) “çevirecekmiş”, toƙuydıƙān (1-155) “dokurmuş”, ƙoyādıƙān (1-63)

“koyarmış”, qaladiken (2-130) “kalırmış”, ketediken (2-131) “gidecekmış”, diydiken (1-153) “dermiş”, boladikän (3-200) “olurmuş”, qäcmäydiken (1-129) “kaçmazmış”, bermäydikän (3-85) “vermezmiş”, qoymäydikän (3-85) “koymazmış”, qamaydiken (2-131) “kalmazmış”, çamılmäydikän (3-217) “örtünmezmiş”, tiğediken (1-156) “dikermiş”, äytämeken (1-44) “söyler miymiş”.

C. TASVİR FİLLER

1. YETERLİLİK

Edebi özbekçe’de olduğu gibi bu ağızda da yeterlilik /-A/ zarf-fiil eki almış “al-” fiili ile yapılır. Bu ek ünlü uyumuna göre kalın ve ince olur. Genelde /-A/ zarf-fiil eki “al-” fiilinin ünlüsü ile birleşir. İkinci fiil ise /-A/-y/ geniş zaman eki ile zamir kökenli şahıs ekleri alır. Olumsuzluk eki ve soru eki yardımcı fiiline eklenir.

qıl- “yapmak”

		Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş:	qıl-a al-a-man	qıl-a al-ma-y-man/ma
	2. ş:	qıl-a al-a-san	qıl-a al-ma-y-san/ma
Nezaket	2. ş:	qıl-a al-a-sız	qıl-a al-ma-y-sız/ma
	3. ş:	qıl-a al-a-dı	qıl-a al-ma-y-dı/ma
Çokluk	1. ş:	qıl-a al-a-mız	qıl-a al-ma-y-mız/ma
	2. ş:	qıl-a al-a-sılar	qıl-a al-ma-y-sılar/ma
Nezaket	2. ş:	qıl-a al-a-sızlar	qıl-a al-ma-y-sızlar/ma
	3. ş:	qıl-a al-a-dı	qıl-a al-ma-y-dı/ma

Metindeki örnekler: qığaralmıyman (2-111) “çıkaramıyorum”, toqıyālmiyman (4-75) “dokuyamıyorum”, qılalmäydı (4-38) “yapamaz”.

Diğer çekimlerin yeterliliği de aynı şekilde yapılır. Aşağıdaki örneklerde esas kip eklerinden önceki /-A/ zarf-fiil eki ile “Al-” o çekimin yeterlilik

hususunu göstermektedir.

Metindeki örnekler: kılâlmadıķ (1-36) “yapamadım”, bolalğanım çok (1-138) “olamadım”, sebâlmağıçedĭ (2-118) “serpemezdi”, tığâlmasedĭm (1-164) “dikemezdim”, baralmasa (3-153) “olamazsa”.

2. SÜREKLİLİK

Süreklilik yapımı için esas fiile /-A/, ünlü ile bitince de /-y/ zarf-fiil eki ile beraber “ber-” yardımcı fiili kullanılır. /-A/ zarf-fiil eki uyuma göre değişir. Yardımcı fiil /-e/ geniş zaman eki alır. Şahıs ekleri ise zamir kökenli eklerdir. Yardımcı fiilin kökü bazen daralır. Olusuzluk eki ikinci fiile gelir. Soru eki de bu fiilin sonuna eklenir.

koy- “koymak”

	Olumlu	Olumsuz ve Soru
Teklik	1. ş: koy-a ber-e-men	koy-a ber-me-y-men/me
	2. ş: koy-a ber-e-sen	koy-a ber-me-y-sen/me
Nezaket	2. ş: koy-a ber-e-siz	koy-a ber-me-y-siz/me
	3. ş: koy-a ber-e-di	koy-a ber-me-y-di/me
Çokluk	1. ş: koy-a ber-e-miz	koy-a ber-me-y-miz/me
	2. ş: koy-a ber-e-siler	koy-a ber-me-y-siler/me
Nezaket	2. ş: koy-a ber-e-sizler	koy-a ber-me-y-sizler/me
	3. ş: koy-a ber-e-di	koy-a ber-me-y-di/me

Metindeki örnekler: şalaberemĭz (1-226) “sokuveririz”, alaberesĭz (2-79) “almaya devam edersiniz”, uraberes (2-71) “vurmaya devam edersiniz”, tokuybĭrädĭ (4-73) “dokuyu verir”, koyıbĭräd (4-41) “bırakı verir”, kâyniyberedĭ (2-85) “kaynayı verir”, kâynatĭbirä (4-30) “kaynatmaya deva eder”, cetkĭreberetta (1-116) “yetiştiri verir”, äpkĭlibĭrädĭ (4-92) “getiri verir”, keleberedĭ (2-71) “geli verir”.

Başka çekimlerdeki devamlılık bildiren durumlar da bu kipte olduğu gibi oluşur.

Metindeki örnekler: kelèberdīm (1-37) “geli verdim”, keleberdīk (1-22) “geli verdik”, säksännän~āşıbrġān (3-207) “seksen yaşını aşmıştır”, wöltirġberġäsān (3-61) “öldürü verdikten sonra”, ketġbrġäsān (3-64) “gidi vermiş”, tokuyberġçedġ (4-70) “dokuyu verirdi”.

Ç. SIFAT FİİL

Genel Türkçede olduğu gibi bu ağızda da sıfat-fiiller sıfat-fiil ekleri ile yapılmaktadır. Taradığımız metinde aşağıdaki sıfat-fiil eklerine rastladık.

-A tıġan + Eki

/-A/ zarf-fiil eki ile /-tıġan/ ekinden oluşan bu şekil şimdiki zaman ve gelecek zaman sıfat-fiil eki olarak kullanılır ve anlamında bir devamlılık bulundurur. Ekin baştaki ünlüsü, ünlü uyumuna göre değişirken sonundaki /n/ sesi de /-GAN/ ekinde olduğu gibi değişir. Türkiye Türkçesinde bunun karşılığı olarak /-mAktA olan/ eki kullanılır. Bazen /-DA/ bulunma hali eki ile birlikte /-Arken/ fonksiyonuda kullanılır.

Metindeki örnekler: kılātıġanın (3-170) “gelecek olan kişinin”, bolatıġam bolı (2-71) “mümkün olsa”, bomäytġām bosa (3-120) “olmaz ise”, cıyātıġān (1-211) “yenecek”, kılāyātķanıms (4-102) “yaptığımız”, bġlātıġānttä (4-104) “biliyor elbette”, häyilläytġännġ (4-107) “bayramlaşacağını”, ketātıġan (1-54) “gidecek olan”, barayatķanda (3-61) “giderken”, pişätkändä (4-24) “pişerken”,

-GAN + Eki

En çok kullanılan sıfat-fiil ekidir. Geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak bulunmaktadır. Ekin ünlüsü uyuma göre değişir. Ünsüzlerinden baştakisi tonsuz seslerden sonra /k, ģ, q/ olurken tonlu ve ünlülerden sonra /g, ġ,

ğ'/dir. Sonunda bulunan ünsüzü ise devam eden kelimenin ilk sesi /b/ iken /m/ olur. Türkiye Türkçesindeki /-An, -mıſ, -Dık/ sıfat-fiil eklerinin fonksiyonunda işlevi vardır.

Metindeki örnekler: üylênğeni me (2-140) “evlendiğime”, tıkkeni (6-61) “ektiği”, yéseñennen (1-64) “akıllandıktan”, wöskämîñäm (4-49) “yeşerse de”, wötkên (1-253) “geçen”, woynäğän (1-252) “oynayan”, woturğän (4-76) “oturan”, ürgängän (4-101) “alışmış”, urğän-urğän (3-72) “vurmuş vurmuş”, töböläşkänäm (3-177) “bir birini dövmiş de”, wözü tokuğän (1-152) “kendisi dokumuş”, tohtäğän cergedewür (1-134) “duran yere kadar”, tobçağän adam (3-150) “top alan adam”, tappağän (2-136) “bulmayan”, woğuğän bosa (1-44) “okumuş ise”.

-GAndA + Eki

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki olan /-GAndA/ eki /-GAN/ sıfat-fiil eki ile /-da/ bulunma hali ekinden meydana gelmiştir. Türkiye Türkçesinde mevcut olan /-tığlınA -Arken, -mıſken/ ekleri ile hemen hemen aynı anlamlardadır. Ekin ünlüleri uyuma tabidir. Ünsüzlerindense sadece baştakisi değişir.

Metindeki örnekler: uruşkanda (3-71) “savaştağında, savaşmışken”, tutqanda (1-52) “tuttuğunda”, kurulğändä (1-154) “kurulduğunda”, keğändä (3-73) “gelmişken”.

-mAqçın Eki

Türkiye Türkçesindeki /-acak , -ecek/ ekinin karşıtıdır. Fiilden gelecek zaman sıfat-fiilleri türetir.

Metindeki örnekler: üylämmäkçingä (3-162) “evlenmek için”, cārılmaqçın bop (4-47) “patlayacak olup”.

D. ZARF FİİL

Bu ağızda zarf-fiiller zarf-fiil ekleri ile yapılmaktadır. Tespit edilen zarf-

fiil ekleri aşağıdakilere ibarettir.

-A Eki

İşlek olan zarf-fiil eklerinden biridir. Fiil ünlü ile bitince araya bir yardımcı ünsüz alarak **/-yA/** şeklinde eklenir. Ek ünlü uyumlarına göre kalın ve ince olur. Şimdiki zaman ve tasvir fiillerin çekiminde ekin özel bir işlevi vardır.

Metindeki örnekler: yeşitāyāppān (1-232) “işıtiyorum”, bolaptı (1-81) “oluyor”, berāyātīr (4-99) “veriyor”, parasallāyappa (4-63) “fark ediyor mu”, şalaberemiz (1-226) “sokuveririz”, alaberesiz (2-79) “almaya devam edersiniz”, kâynatībirā (4-30) “kaynatmaya deva eder”, keleberediz (2-71) “geli verir”, kelēberdim (1-37) “geli verdim”, keleberdik (1-22) “geli verdik”, ketibirgāsān (3-64) “gidi vermiş”, tokuybergçediz (4-70) “dokuyu verirdi”, kılālmadık (1-36) “yapamadım”, bolalğanım çok (1-138) “olamadım”, tiğālmasedim (1-164) “dikemezdim”, baralmasa (3-153) “olamazsa”.

-Al may Eki

Yeterlilik kipinin sıfat-fiili ekidir. Bu ek **“al-”** fiili ile **/-mA/** olumsuzluk eki ve **/-y/** geniş zaman ekinde oluşmuştur. Türkiye Türkçesinde bunun karşılığı olarak **/-mAdan, -mAylp /** ekleri bulunmaktadır. Ekte pek ses değişikliği görünmemiştir.

Metindeki örnekler: tōrkēlalmāy (6-48) “duramadan”, çidīyālmāy (3-86) “direnemeyip”, kōrubalalmāy (3-103) “kouryamadan”, cetkirmey (3-176) “ulaştırmadan”.

-IP Eki

Ek ünlü ile biten fiillere **/-p/** şeklinde eklenir. İki ünlü arasında kalınca ek **/b, w/** olur. Fiil çekimlerinin bir çoğunda aktif olarak işlev görmektedir.

Metindeki örnekler: wötıp jàtır (1-213) “geçiyor”, wösüp ƙala (4-42) “büyür”, uşlap ăynaltıradı (4-87) “tutup çevirir”, măkkem ƙıp turatta (1-168) “sıkıştırıp durur da”, ketet törkep (1-243) “kalkıp gider”, wotberıp ketkănăkăn (3-64) “ateşe verip gitmiş”, böz tokup alaça ƙılıp yenimnar kiyeredi (2-19) “annemgil böz, alaça dokup giyerdi”, tohtap turădı (3-153) “sakin durur”, ƙılıp tohtadı (1-95) “yapıp durdu”, tərıp pahtanı hălās ƙilerek (2-28) “pamuğu toplayıp bitirirdik”, täylăp ƙoyadı (3-176) “bırakır”, saylab-ăpkelâyâtır (4-20) “seçip getiriyor”, çäyib-ăladı (4-53) “yaydı”, alıb baradı (5-104) “götürdü”, toldırıp-ălasız (5-121) “doldurup alırsınız”, coğalıp ketkăn (3-108) “kaybolmuş”, cıyıp ketedi (2-131) “toplarmış”, kôtărıp ƙoyadı (4-93) “yükseltir”, dewăm soraydı (3-195) “diye sorar”, qatırıbalamıs (1-224) “pişirip alırız”, ăp çığadı (1-240) “alıp çıkar”, ăp turadı (4-52) “alıp turur”, ăşıp kessă (3-172) “en fazla”, bob âldı (5-55) “olur”, eltıpber (3-185) “görürüp ver”, ăşıp kessă (3-172) ƙülüp tursă (3-87) “gülümseyip dursa”.

-IP... -IP Eki

Bu zarf-fiil eki ikilemelerde kullanılır. Türkiye Türkçesinde /-A...-A/ zarf-fiilinin fonksiyonundadır.

Metindeki örnekler: ăbaylap ăbaylăp (5-64) “yavaşça”, ƙülüb-ăoynap (1-260) “oynaya güle”, hăylăb-ăylăp (4-108) “bayramlaşa bayramlaşa”, ƙárip biytıp (1-226) “şöyle karıştırıp”, pışıp çığărıp (1-226) “basıp çıkarıp”, wölüb cıtıp (3-16) “düşse kalka”.

-MAy Eki

Olumsuz anlamda bir durum ifade eden zarf-fiil ekidir. Ekin baştaki ünsüzü sonu /p/ ile biten fiillere /-PAy/ şeklinde gelir. Ekin ünlüsü uyuma göre değişir. Türkiye Türkçesinde bunun karşılığı /-mAdan/ ekidir.

Metindeki örnekler: tappay qaanda (4-24) “bulamadığında”, bilmäy (3-72) “bilemeyip”, täslim bomäy (3-72) “teslim olmayıp”.

EDAT

A. ÜNLEM EDATLARI

a, ha: Cümleye başlarken hafice çıkarılan bir sestir. Konuşma sırasında muhatabın dikkatini çekmek için ya da uyarı amaçlı baş burulur. Metinde bunun örneklerine her an karşılaşmak mümkün.

Metindeki örnekler: a wola bosa (3-187), ä bız maynäği diymiz (3-188) a şu güdämdı (2-118), a mına çaņa yekı cıdam berma wözim köçayappan (2-46), a wolardıı uruwuıı (3-42), a wol bağäyrat bosa (3-86), a mına içiden alıp iynen aşırıp (3-128), á bız tøy boldı (6-19).

ā: Cümle ya da kelimenin başında farkında olmadan uzunca çıkarılan bir sestir ve devam eden kelimeyi hatırlamak için zaman kazandırır.

Metindeki örnekler: şu pirdı ā tärıkäsı (6-78), hălili hāzānadardı á mäsı uruldu mäsındarı (5-86).

äy, ey, e: Cümlelerin başına getirilerek muhataba konunun önemli ya da ilgi çekici olmadığını ifade etmek için kullanılır. Bu ünlemlerden sonra gelen cümleler genelde olumsuz oluyor.

Metindeki örnekler: äy men tappayman wolardıı gābını yendı (4-105), äy yendı sorab oturmaı intıpağ jok (4-60), ey alışıpız kām kām alışıpız da (3-121), ēy wol uruş boldı (3-179), ey şular hāmäsı wontört uruw boladı (3-39), é şunneyın kâyssı won keldı şo yağğa täyleydi (6-39), e güm kın şunısı

boladı coğatıñ yezmälätmänj (5-132), e wol köb wonı qäysi birıñıñ sıs toldırıbı alasız wonı (5-121).

äñey: Konuşma sırasında “kısaca” anlamında konuyu özetlemek için başvurulan bir ünlemdir.

Metindeki örneği: äñey şu şáptalı şu zallardan (3-102).

da, dağın: aslında “ve, sonra” anlamında bir bağlama edatıdır. Ancak bu işlevinde fazla kullanılmamaktadır. kelimenin sonuna getirilerek kuvvetlendirme yapılır.

Metindeki örnekler: çarçäytta (4-78) “yorulur”, cetkireberetta (1-116) “yetiştirir”, bolatta (1-58) “olur da”, näyläştä (1-203) “çaresizdir”, ürgäññänttä (4-104) “öğrenmiştir işte”, yaraŋawazändi yendi çığarıpta wonı mänışınıñ biz bilmäsäk (5-99), äşıl mälde (1-185), häli yendi wonı täşhır kıp äldıkbızda (5-92), qäytärälmağandağın (3-76).

-ey, -yey: Bazen şaşırtıcı bir olay görülünce ya da duyulunca duygular ifade edilmek için bazen de “feryadımı işit ey Allah” anlamında aşağıdaki söyleyiş biçimi kullanılır. Başka bir fonksiyonu ise şiddete maruz kalan kişi ona en yakın olanın adının sonuna getirilerek yardımına çağırır.

Metindeki örneği: älläyey towbayey (6-45) “ey allah, tövbeler olsun”.

ha: Bu ünlemin birkaç işlevi vardır. Bunlardan biri “evet” anlamında bir soruya cevap olarak kullanılır. Ya da konuşma sırasında konuşmacı kendini teyit etmek için kullanır.

Metindeki örnekler: hä häliem tokuyman tayar bosa (4-68), hä wörmäkku cänña yendi küştän kälımda bomasa tokuğuçedim (4-88), räsım räwäydä hä gätäy parhı bola (3-171), hä zülüm boğan hämmе nersesini täylap atam wötüp kegen (2-8).

Bunlarla birlikte *q işlaqtıñ b ĵır näper ĵ hä desen hä ĵşermet deered ĵ* (2-33, Örneğinde olduğu gibi **de-** fiilinin şart kipi ile birlikte “her sorduğunda” anlamında kullanılır. Bir de *ĵá häş ĵyetüpek kıldım* (2-56), olduğu gibi “hatırlandı” anlamını taşıyor. Eğer vurgulu bir biçimde cümlelerin sonuna getiriliyorsa “haberini olsun” anlamına gelir örneğin: *hāl ĵ s ĵz ĵ gāb ĵñ ĵzēm pārk kıladı b ĵzd ĵ ĵ ĵm ĵzge há* (6-7).

hey, hänä: Bir nesneye dikkat çekmek için ve ya kabaca birini çağırmak için kullanılır. Dolayısıyla çoğu zaman işaret zamirlerinden biri ile kullanılır. Büyük ihtimalle ikinci örnekte **/hey+ana > hänä/** olarak gelişmiştir.

Metindeki örnekler: *tāqır ĵend ĵ lūkkō kurulğāndā hēy boyu wondādāwūr* (1-154), *hänä wo jatқан tüpekler ĵñ kōl dıyd ĵ* (1-166).

hım: Sorulan soruya kabaca bir cevap olarak hafif baş sallaması eşliğinde söylenir. Ya da konuşma sırasında “evet” anlamında konuşmacı kendi kendini teyit eder.

Metindeki örneği: *hım yekķabat kıp worāydı* (4-71).

hop, ho: Bu ünlem “peki, ilave olarak, bundan sonra” anlamlarında kullanılır. Bazen de bir isteğe karşı “tamam” anlamında olumlu yanıt olarak söylenir. *ĵowá b ĵr ĵılları* (3-182), *ĵowá b ĵr nesän ĵ ālıpbar desä* (3-183), örneklerinde **/ ho + wol** birleşmiştir. Ancak bu şekil bazı Özbek ağızlarında mevcut olan “evet” anlamındaki **hawwa** kelimesi ile karıştırılmamalıdır.

Metindeki örneği: *ĵōb wonnañ keyin* (2-6), *düyüm pārde tıged ĵ hāl pārde, ĵōp seyim ĵāna pıştı tıged ĵ hāl pıştı* (2-62), *ĵōp yekıte māydası bar bılar māl bağadı* (2-54), *āsä ĵōb dese bosā* (1-89).

ĵy: Bir duyuş, güzel bir anı ya da iyi bir hatıra canlı olarak anlatılırken duygulu bir biçimde uzatılarak çıkarılan bir ünlendir. Özellikle kadınların

tercih ettiği bir kullanım biçimidir.

Metindeki örneği: hımewe şaladı ĩy bır hıl kätte kätte kızlar (1-173).

ku: Bu edatın birkaç işlevi vardır. Bazen vurgu yapılarak muhatap tarafına, teyit beklenen soru yönlendirilir. Bazen de “ise” anlamında önceki konunun aksinde bir ifade için kullanılır.

Metindeki örnekler: bermedikú (1-70), täjigıstanku soñ boldu (3-13), nãwrusku dep cãñä kiyım kiyediler (1-234), menku wözım (3-11), pırıra kımasaķu (2-118), kelınnerımhu (2-104), hălıķu (2-100), äsılķu (3-117), bunukı sāl tımaw tiyt dise (4-99), wözımdęku coğodú (1-194), türmännärķu (3-217).

ya: Cümlelerin ya da kelimenin sonuna gelir. Konudan muhatabın haberi olduğu beklenerek teyit beklenen bir gönderme yapılıır.

Metindeki örneği: hó ırgälı üy, hırgä uruleredı yá! (5-128).

B. ÜNLEM OLARAK KULLANILAN EDATLAR

ana: Farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanılan bir edattır. Aşağıdaki cümlelerde ise ünlem olarak tanımlamayı uygun gördük. Konuyu toparlamak için “kısacası, işte” gibi bir anlamda kullanılmaktadır.

Metindeki örnekler: ána míndiyin debem aytamız (5-126), ánä şıniy kıp äytıp ketämız da (5-120), áña meni kolumnañ kăşelleydı mäydänä çığarıp alıb baradı (5-104), áña şötıp bır azıķamdı zämıstänä àlaman (5-42), áña şonú saızığa (1-183), ánä şınnan (1-187), áña şundäy (2-94), áña wol (2-86), wonekı hada kereg-áña altawu bı yaķa altawu bı yaķa (2-49).

äynı: Kökeni Arapçada “öz” anlamına gelen **‘äyn** kelimesi olarak bilinen bu edat **ta** edatı ile hemen hemen aynı görevi yapar.

Metindeki örnekler: áynî ámelde köçerek (2-36), kum kışlak, ālçinnan ālíp
áynî hädîşannıñ cāngāligädäwur (3-20).

ta: Zaman ve mekan kavramlarında kişinin bulunduğu noktadan uzanan bir aralığın son noktasını işaret etmeye yarayan bir edattır.

Metindeki örnekler: tã bîr môtör tohtäğän cergedêwûr (1-134), tá a krap
bop kırâw bop kar cawğunça (2-26), tá ölginçä (3-212).

coq, joq, co: Sorulan sorunun olumsuz yanıtı için “hayır” anlamında kullanılır. Yukarıdaki **häyye** ünleminin karşıtıdır.

Metindeki örnekler: cōq! (4-67), coq koşuqtıyäm bilmeymen (2-141), co
bîr toy moyı manam mindayın bîr parhı bomasa (3-170).

häyye: “evet” anlamında yönlendirilen soruya cevap olarak kullanılır. Buna karşıtı “hayır” anlamında **coq** ünlemi vardır.

Metindeki örnekler: häyye! (1-222), häyye kıppıs (2-135), häyyä bār (4-34).

bāhşış, hanābat, salamat boluñ: Bunlar “helal olsun, teşekkür, sağ olun” anlamlarında kullanılır.

Metindeki örnekler: bāhşış (4-112), hanābat! (3-218), salamat boluñ (2-146).

C. BAĞLAMA EDATLARI

ägär: Şart içeren cümlelerin başına gelerek “eğer, yoksa” anlamlarında iki cümleyi birbirine bağlar.

Metindeki örnekler: ägär coq kış gärttey abay bosa (2-28), açam bosa
ägä şübügün aşam maşawadan toysayäm (3-138).

älbete: Türkiye Türkçesindeki fonksiyonu yanında “he halde, belki”

anlamları vardır.

Metindeki örnekler: älbete tıkkenı ğälmetti sepkennen köre (6-61) “her halde”, älbete qäysı bır nüzäriye bergen yä qäysı bır gäbi sühän worttağa boğan (6-79) “her halde, belki”.

am, yam: Farsça **häm** edatı baştaki sesinin düşmesi ya da /y/ sesine dönüşmesi ile bu şekilde kullanılır. Çok işlek olan bu edat “da” anlamında iki kavramı birbirine bağlar.

Metindeki örnekler: tataram (3-205), paysa tabuwam (2-120), şumnuğıyām (4-16), şıreniyem (1-225), sümäläğim (4-34), suwdanam (4-55), qızdıñām (1-75), qädımem (1-167), owomam (3-90), menām (3-126), kuşnaçām (4-103), ketkännäriyām (3-213), hämmäsiyām (3-170), häliyem (4-35), bızem (1-91), ārpayām (4-24).

ki: Farsça olarak bilinen bu bağlama edatı fazla kullanılmamakla birlikte bu ağızda mevcuttur. İşlevi Türkiye Türkçesindeki işlevi ile hemen hemen aynıdır.

Metindeki örnekler: bılğänkı içidä türmän äskäräm bar (3-63), äsetten pahtağa atamkı salaredi (2-26), wözüğe läyigäytädiki sen bır üydiñ kättesiyediñ diydi (1-198).

minan: Çağatayca **bilen** edatından bu şekilde gelişerek “ile, birlikte, ve” anlamlarında kullanılır. Ses değişimleri konusu vasıta hali eki bahsinde genişçe izah edilmiştir.

Metindeki örnekler: suw minan kögöyül pögöyül şaş şaladı (2-73), äñşo sıra minan kelädi (3-197), arpamınan mäkkäyni (4-25), cälleblig mınen (2-17), tayäh minam bosa, mıntıh minam bosá, kılıç minam bosa, āt minam

bosa wonnäyın beğäkän (3-89), ƙonrallar manan ƙàçıp barayatƙanda (3-61).

paƙät: Arapçadan alınan bu edat bu ağızda da asıl işlevinde kullanır. Bunun yanında “sanki” anlamında bir işlevi daha vardır.

Metindeki örneği: paƙät bändiyedim (2-93) “sanki hapiste idim”.

nekın: Arapça kökenli bir edattır. Esas dilde **lakin** şeklindedir. Başta /l > n/ değişmesi ile bu şekle dönüşmüştür. Anlamca birbirine zıt olan iki cümle arasında kullanılır ve bu iki cümle arasında ilişkili olduğunu gösterir.

Metindeki örnekler: nekın bergä sänäyi çili çārda keğämmän (3-18), nekın häli ƙattiyemes (2-102), nekı hār boğan dünüyede wöte köbèdi (2-14).

hây: “peki, o halde, o takdirde” anlamlarında bir edattır. Varlıkları birbirine şart olan iki unsuru birbirine bağlar. “bilmelisin” anlamında bir bildirme ifadesi için de kullanılır.

Metindeki örnekler: häli zaman ƙöp patışalık hây (2-22).

sırp: Arapçadan bu ağza geçmiştir. Bu edat “sadece, yalnızca” anlamlarını ifade eder. Başlıca işlevi eylemi ya da vasfı kendisinden sonra gelen nesneye mahsus eder.

Metindeki örneği: sırp ƙonratıƙını (3-65) “yalnızca Konurat’inkiyi”,

tağı, täğın, tâı: Eski Türkçe **taki** bağlacından yukarıdaki şekillerde gelişerek farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Şimdiki durumuyla “yine, bir daha, başka, ve” anlamlarını ifade etmektedir.

Metindeki örnekler: tâı çıyratat (4-71) “yine”, nâryāğğa tağı bir jibini (4-94) “başka”, tağı şunça boldım (1-55) “tekrar”, täğın cawğa kuwramıs (1-218) “bir daha”, rāzı womasam tağın nımä çaram bar (5-39) “başka”.

uğun: “dolayı, için, sebepten”, anlamlarında sebep bildiren bir edattır. İsimlerin yalın hali ile eklenmiş biçimleri de vardır.

Metindeki örnekler: sawābuğun pişirädi (4-64), guzaran başığa tüşüp şunuğun ātām guzarānı için işleymen dep (1-28).

wa, u, wu, yu: Bilinen **ve** bağlacıdır. Ancak sık kullanımı neticesinde kendisinden önceki kelimeye eklenir. Genel olarak ek durumunda iken /-u, -wu, -yu/ yalnız kullanılınca **wa** şekildedir.

Metindeki örnekler: woralbaşıw biziñ qaynatayam (3-81) “Woralbaşı ve bizim kayınpeder de”, üçüzü yellik (1-56) “üç yüz ve elli”, türmänü şu koñratı bāridi (3-204) “Türkmen ve şu Koñurat’ta vardı”, qāçayu, kawkawu, mäsälän (3-42) “örneğin Kaçay ve Kavka”, paratayu, başqa nerseyu kop bileidi (2-112) “Börek ve başka şeyler ve çok şeyler bilir”, kābuw qanār (1-158) “çuval ve torba”, ħubu ħarab (1-249) “iyi ve kötü”, ālmawu ālbıĥāri (3-101) “elma ve vişne”.

ya: İki nesnenin arasında tercih gerektiren ve seçmeli olarak onları ilişkilleyen bir bağlam edatıdır.

Metindeki örnekler: mınday dāhtār coğuydı ya tewib joğuydı (4-97) “şimdide olduğu gibi doktor yahut tabip yoktu”, a wola ħosa çığarıp cübārıñ, yā eltıp koyıñ (3-187) “onlar ise *cübārıñ* veya *eltıp koyıñ* derler”, ālbete qāysı bir nāzārıye bergen yā qāysı bir gābı sūĥān worttağa boğan (6-79) “her halde bir mucize göstermiştir ya da başka bir şey olmuştur”.

ya ... ya... : Türkiye Türkçesin olduğu karşılaştırılan kelime, kelime grupları veya cümleleri birbirine bağlar.

Metindeki örnekler: ħärkım hünärini çältip soñ_ıasan ālışıp yā çäpän_ıaladı; yā kuçaĥlab_ıaladı (3-124), wosoñ mını bir çaylā salāsız yā

sändelge ya lägeŋge şünneyin cəzık nersege ya təqtanın ʃüstüge cəyasız (2-77).

SONUÇ

Kunduz ili Afganistan'ın kuzeydoğusunda yer almaktadır. İmamsahip ise Kunduz'a bağlı olan bir ilçedir. Kunduz ili merkezinin kuzeyinde Amo nehrinin kıyısında yer alan İmamsahip ilçesi, bölgenin tarihî yerleşim alanlarından biridir. M.Ö. 330. yılında Büyük İskender tarafından burada bir şehir kurulmuştur. Bu yüzden bu ilçe Büyük İskender'in bölgedeki merkezlerinden biri olarak bilinmektedir.

İlçenin eski ismi *Arhang*, *Arhan* veya *Ahrang* olarak kaydedilmiştir. Timurlu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara döneminden sonra başta *Hazret-i İmamsahip* daha sonraları ise *İmamsahip* olarak adlandırılmıştır. Nüfus sayımı açısından Kunduz'un en kalabalık ilçesidir. Türk kökenliler ağırlıklı olmak üzere Peştunlar, Tacikler ve Aymaklar yaşamaktadır. Tahminlere göre ilçenin toplam nüfusu yaklaşık 300.000 kişidir. Halkın çoğunluğu çiftçilik, hayvancılık, avcılık özellikle balıkçılık, halı dokuma ve el sanatlarıyla geçimini sağlamaktadır.

A. SES BİLGİSİ

1- Kunduz ili İmamsahip ilçesi ağızında /a, ʌ, ɑ, ɒ, ă, ǎ, e, ɛ, ɛ̃, ɪ, ɨ, ɨ̃, o, ɔ, Ȯ, ȯ, Ȱ, u, ʊ, ʉ, ü, ǔ, ǖ, ǘ/ normal süreli ünlüler ve /ā, ȁ, ā, ȃ, ē, ō, Ȫ, ī/ uzun ünlüleri mevcuttur. Bunların yanı sıra /à, ʌ̃, ɑ̃, è, í, í̃, ò, Ȯ̃, Ȫ̃/ yarı uzun ünlüleri ve /ẵ, ȁ̃, ȩ̃, ǐ̃, ǔ̃, ǖ̃/ kısa ünlüleri de vardır.

2- Bu ağızda pek güçlü olamasa da kalınlık-incelik uyumu vardır. Bununla birlikte ara ünlüler de kendi aralarında uyum halindedirler. Ancak henüz uyuma girmeyen bazı alıntı kelimeler ve ekler örneğin: *benawa* (1-205, *n̄imrāy* (3-158), *iftārdā* (1-221), *berd̄ıyū* (3-65), ve çeşitli ses değişiklikleri sonucunda uyum dışı kalan Türkçe asıllı kelimeler ve ekler de vardır. Örneğin: *bırāwu* (3-150), *boğuçıydı* (4-69), *şāwqum* (1-128), *uştayemes* (2-110), *hokūnj* (1-126).

3- İncelediğimiz ağızda ünlülerin düzlük-yuvarlaklık uyumu genel anlamda vardır. Ancak daha uyuma girmeyen kelimeler ve ya bazı ses değişiklikler bu uyumu bozar. Örneğin: coğodũ (1-194), tokũdım (2-56), çöllik (3-38), lükkö (1-154).

4- Kalın ünlülerin arasında en çok incelen sesler şunlardır: kâse < kāsāh (2-96), mäselen < mäsälān (3-155), ātīm (1-1), wördä < o yerde (3-21), cöğüydü < yok edi (4-16), düyüm < dowwum (2-62). Buna karşılık bazı ünlüler de inceler örneğin: ĩnāk (4-28), ĩtīgā (4-25), ĩnkılabıdan < ĩnqılābıdan (3-8), kunum (2-97), gül < gul (2-108), üsüpbek < yosuf (3-68).

5- Düz ünlüler çoğu zaman /w/ sesin yanında yuvarlaklaşır örneğin: cowğa (4-28), owomam < ‘awām hām (3-90), kuwurup (4-30), nöwbāt < nāwbāt (3-150), möwālĭ < mēwāh (3-102). Buna göre düzleşen yuvarlak ünlülerin sayısı azdır örneğin: dāhtār (4-97), woyin (3-146), biytip < bunday etip (4-78), nāmĭnā < nāmūnāh (5-129), bızılıp < bozulup (3-72), sandık < sāndok (1-169), weldĭ (3-68), siyāktĭ < süyek (3-154).

6- Bazı geniş ünlüler daralmış ama dar ünlülerin genişlemesi yok denecek kadar azdır örneğin: adım < adam (5-89), ciydĭ < yeydi (3-158), kitkān < ketken (3-134), yeğāridĭ (3-103), nimet < ne’māt (1-212), tūyüb < tögüp (2-79).

7- Bir taraftan wömrĭmĭz < ‘umr (1-58), tuħum < toħm (2-118), paħuwa < fātwa (3-84), dūnūye < dünya (6-78), çārĭm < çārm (5-43), mĭtĭr < metr (3-155) gibi kelimelerde ünlü türerken diğer taraftan da yekkānā < eki gene (4-85), ānšo < anašo (3-197), ĩštānnĭ < ĩştānĭnĭ (6-100), tāypesten < taifāhsiden (1-4), bāssĭn < bazisĭnĭ (6-43), hāmşe (1-58) gibi kelimelerde ünlü düşmesi yaşanmıştır.

8- Bu ağızda Türkiye Türkçesinde mevcut olan ünsüzlerin yanında **b**, **ğ**, **h**, **h**, **ķ**, **k**, **t**, **z**,/ gibi normal boğumlanmalı ünsüzler, **/ç, ğ, ş, t, z /** gibi çıkış noktasına sert çarparak çıkan ünsüzler ve **/b, d, h, m, n, r/** gibi zayıf ünsüzler vardır.

9- Görünüştü bu ağızda pek ileri derecede olmasa da ünsüz uyumu vardır. Bu uyumun bulunduğu örnekler: çıktım (2-94), cüktü (1-168), rostāktan (6-76), āwzāçıqqā (1-221), ıdışkā (4-52), āyttım (1-107), uruldu (5-86), koşulğan (6-5), kımde (1-192), kazaandı (1-127), hatınnar (3-145), bıladıı (3-73), ilgärgi (4-12), kiyöwdü (1-132), aydıı (3-154).

10- culubāldım (6-33), āytıp (1-143), dāwüşu < tawüşu (1-174), qācmāydiken (1-129) örneklerinde olduğu gibi iki ünlü ya da bir tonlu ile ünlünün arasında kalan tonsuz ünsüzler tonlulaşmıştır. Kelime sonunda kalan tonlu sesler de tonsuzlaşmıştır örneğin: nāsip (1-122), gürüç < gurunc (3-174), cıret < yüredi (2-123), mākṣāt (5-19), baḥkārīmizem (3-95), babamıs (1-7), pıyas (1-216).

11- En yoğun olarak ıftıda < ibtida (5-10), tewib < tābib (4-97), rāwāş < rawāc (3-208), wotāw < otag (5-127), dāhtār < doktor (4-97), ulaḥ < oğlak (3-118) gibi kelimelerde bazı süreksiz ünsüzler sızıcılaşırken; mıntıḥ < bondoq (3-89), māylis < māclis (1-245), kiyiz < kigiz (2-56), pātiye < fatihāh (1-94) gibi kelimelerde de bir takım süreksiz ve sızıcı ünsüzler akıcılaşmıştır. Bunların aksine bazı sürekli ünsüzler süreksizleşmiştir örneğin: pārz (3-73), ḥāpıp (5-86), ḥıdır (3-1), cıtip (3-16), yārabazān < yā ramazan (5-103), tāqtāğā (2-58), dārbāzā < dārwāzāh (5-11).

12- Komşu ünsüzler ya da aralarında bir sesin düşmesi ile yan yana gelen bazı ünsüzler birbirine benzemiştir. Bunların en çarpıcısı şu örneklerde gösterilmiştir: mijāyillār < mucāhidler (5-28), attabanı < āftābāhni (3-182),

gudamnan < gudāmdan (1-64), wombeş < on beş (5-25), şonnaŋ < şondan (5-34), keliŋge < kelinge (1-190), tizennep < tizenlep (6-24), mimmäydı < binmeydi (3-135), kuwāllı (1-229).

13- İstisnası çok az olarak Eski Türkçe /e/ ile başlayan kelimelerin başında /y/ yuvarlak ünlü ile başlayan kelimelerin başında /w,h/ türemiştir örneğin. yesimde < esimde (2-97), woçaqtıŋ < oçaqtıŋ (2-82), hokuzdú < öküzünü (5-59). Bu durumun aksine /b, d, r, t/ sesleri düşer örneğin: cegä < yerge (3-172), ägä < ägär (5-54), şikäs < şikäst (3-72).

B. ŞEKİL BİLGİSİ

14- Bu ağızda resmî özbekçede olduğu gibi mastar eki **/-mAK/** değildir. Mastar eki olarak **/-Uw, -w/** ve **/-Uş, -ş/** ekleri kullanılmaktadır. Örneğin: uruş (3-73), alışı bār (3-131), tokuw (1-150), dombıra çertüw (1-179), paysa tabuwam (2-120).

15- Çokluk eki **/-Lar/**’dır. Konjuratlar *sızahıtay* (4-13) “sizin gibi”, örneğinde olduğu gibi **/-AK/** biçiminde bir çokluk eki daha vardır. cāşlar (1-151), ullar (5-35), äğäyinner (1-13).

16- Yazı dilinde mevcut olan **/-In/** yükleme hali eki bu ağızda yoktur. *bādın äpkılibirädı* (4-92) “badını getiriverir”, *yékêwn* (1-83) “ikisini”, *mārın* (1-114) “başlık parasını”, yükleme hali ekinin ünlüsü düşmüştür.

17- Bulunma hali eki ile yönelme hali ekleri zaman zaman birbirinin yerine kullanılır. Örneğin: mähälimizge (1-167), imämsäyipkä (3-122), turğaŋga (6-83), kunduzğa (3-122).

18- Vasıta hali **/mInAN/** ve eşitlik hali ise **/-Day/** edatları ile yapılır. Sınırlama hali ise **/-çA** ve **-dAwUr/** ekleri ile yapılmaktadır. Örneğin: arpamınan (4-25), törügödawur (1-154), cuwānıçça (4-73) “kalınlığı kadar”, sızahıtay bāçeler (4-13).

19- Soru eki **/-MA/**'dır. Yazı dilinde ünlüsü dar ikin bu ağızda ünlüsü hep geniştir. Örneğin: amātma (1-40), barama (4-107), wōkutıpa (5-69).

20- Bu ağızda **bu, bı, bıl, mına, şu, şo, şol, ho, wo, wol, äļ, ilgärgı** gibi kalabalı işaret sıfatları vardır. Örneğin: bu bēwe kām̄pır (6-86), şu ātam (1-8), şo kelınnıñ (1-126), ho küñı (1-126), äļ bala (1-40), ilgärgı zaman (4-12), m̄aynağı gürünäm (3-189).

21- İkinci şahıs zamirlerinin nezaket bildiren şekilleri de vardır. Örneğin: sız (1-111), siler (3-61). Diğer Özbekle ikinci şahıs nezaketi için **/sızıEr/** kullanırken. Konjratlar çoğu zaman **/SizAK/** şeklinde bir zamir kullanırlar. Örneğin sızah̄tay (4-13).

22- Şimdiki zaman çekimi **/-A yatıp, -A yatır-, -lp catır-, -lp catıp-/** veya **/-lp turup-/** ya da **/-lp woturup-/** biçimlerinde de yapılır. Örneğin: yeşitāyāppan (1-232), bolaptı (1-81), apkelāyātır (4-20), basıp jātır (1-21).

23- Tespit ettiğimiz kadar bu ağızda **-A tığan, -GAN, -GAndA, -mAqçın** sıfat-fiil ekleri, **-A, -Al may, -IP, -IP... -IP, -May** zarf-fiil ekleri vardır. Örneğin: cıyātıgān (1-211), woynāgān (1-252), kurulgāndā (1-154), cārılmaqçın bop (4-47), keleberedi (2-71), tōrkēlalmay (6-48), wōtıp jātır (1-213), abaylap abayláp (5-64), tāsłım bomäy (3-72).

24- Bu ağızda **da** edatı kelimenin sonuna getirilerek kuvvetlendirme yapılır. Bağlaç olmaktan çıkarak yerini Farsça **hām** edatına bırakmıştır. Örneğin: çarçāytta (4-78), āşıl mālda (1-185), āldıkbızdā (5-92).

25- Eski Türkçede soru bildiren **ku** edatı bu ağızda mevcuttur. Anca soru eki olarak kullanılmaz. Örneğin: bermedıķú (1-70), pır̄ra kımasaķu (2-118), hālıķu (2-100).

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara, TDK Yay.,1995.
- ALTAY, Nurullah; **Özbek Tili Sözlüğü**, Maliziya, İdare-i Hamkarihay-i Cahani Yay., 2007.
- AMÎD, Hasan; **Ferheng-i Fârsî**, Cilt VI, Tahran, Emîr Kebîr Yay., 2004.
- ARİZ, Ğ., C.; **Cuğrafiyayı Valayat-i Afğanistan**, Kabul, 2009.
- ATALAY, Besim; **Seng-lah Lûgat-i Nevai**, Ankara, TDK Yay., 1950.
- ATALAY, Besim; **Divanu Lûgat-it-Türk Dizini** (İndeks), Cilt IV, Ankara, TDK Yay., 1998.
- BALDAUF, İngeborg; **Uzbek Dialects of North-Est Afganistan “Bir Çalışma Raporu”**, (Çev. S. Tezcan), Cilt 1., Ankara, H. Ün. Basımevi Yay., 2011, s. 110-111.
- CAFEROĞLU, Ahmet; **Türk Dili Tarihi**, İstanbul, Enderun Yay., 4. baskı, 2000.
- CLAUSON, Sir; **Gerard, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, London, Oxford University Yay., 1972.
- COŞKUN, Volkan; **Özbek Türkçesi Grameri**, Ankara, TDK Yay. 2000.
- ECKMANN, J.; **Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar**, (Haz. Osman Fikri Sertkaya), Ankara, TDK Yay., 1996.
- ECKMANN, J.; **Çağatayca El Kitabı**, (Çev. Günay Karaağaç), Ankara, Akçağ Yay., 2003.
- ENVERİ, Hasan; GYEVİ, Ahmedî, Hasan; **Destor-i Zeban-i Farsi 2** (Virayış-i Sevvum), Tahran, Haşi’ Yay., 3. Baskı, 1386.
- EKER, Süer; **Çağdaş Türk Dili**, Ankara, Grafiker Yay., 5. baskı, 2009.
- ERCİLASUN, A., B.; **Türk Dili Tarihi**, Ankara, Akçağ Yay., 2004.
- ERCİLASUN, A., B.; (Ed.), **Türk Lehçeleri Grameri**, Ankara, Akçağ Yay., 2007.
- ERGİN, Muharrem; **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Bayrak Yay., 1997.
- GABAİN, A., V.; **Eski Türkçenin Grameri**, Ankara, TDK Yay., 1988.

HEYET, Cevat; **Türk Dilinin ve Lehçelerinin Tarihi Seyri** (Çev. Mürsel ÖZTÜRK), Ankara, TDK Yay., 2008.

KARAMANLIOĞLU, Ali, Fehmi; **Kıpçak Türkçesi Grameri**, Ankara, DTK Yay., 1994.

KAŞGARİ, M.; **Divnü lügat-it-Türk**, (Çev. B. Atalay), Cilt 1., Ankara, TDK Yay. 5. Baskı, 2006.

KASAPOĞLU, ÇENGEL, Hülya; **Kırgız Türkçesi Grameri** (Ses ve Şekil Bilgisi), Ankara, Akçağ Yay., 2005.

KORKMAZ, Zeynep; **Türkiye Türkçesi Grameri** (Şekil Bilgisi), Ankara, TDK Yay., 2003.

MA'RUF OV, Z., M.; **Uzbek Tilining İzahlı Lugatı**, Cilt I-II, Moskva Yay., Moskva, 1981.

ÖZBAY, H.; **Özbek Şivesi Kunduz Ağzı**, (Basılmamış yüksek lisans tezi), Ankara, 1985.

PEKACAR, Ç.; **Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağzı**, (Basılmamış doktora tezi), Ankara, 1995.

ŞAHİN, Hatice; **Eski Anadolu Türkçesi**, Ankara, Akçağ Yay., 2003.

TEKİN, Talat; **Orhon Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmalar Dizisi, Ankara, 2002.

TIMURTAŞ, Faruk, Kadri; **Eski Türkiye Türkçesi**, Ankara, Akçağ Yay., 3. baskı, 2005.

TIMURTAŞ, Faruk, Kadri; **Osmanlı Türkçesi Grameri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yay., 11. baskı, 2005.

YAMİN, M., H.; **Afganistan-i Tarihi**, (Falsafa-i Namguzari Şahrha Şahrakha Koha va Daryaha), Kabul, İntişarati Said Yay., 2009.

-----; **Türkçe Sözlük**, Ankara, TDK Yay., 8. Baskı, 1998.

EKLER

1. EK: METİNLER

ANLATAN:	Bibi Hadice Hacı Şermet Bay'ın kızı 65 yaşında okuma yazma bilmeyen bir ev hanımı.
DERLEME YERİ:	Kunduz İli, İmamsahip İlçesi, kıyan köyü
DERLEME TARİHİ:	25.07.2009
SES KAYIT NO:	REC 01.MP3
KONULAR:	Orta Asya'dan göç, Özbeklerin toyu, gelin giysileri ve çeyiz, coğlaw ve ciynağ, nawroz, kişinin ailesi hakkında genel bilgiler.

(1-1) ātīm bībī ḥatīḥa. (1-2) aṭamnıñ-ātı wosa ḥāşşermet bāy değıçe biḥārañı. (1-3) kıyānnam bolamıs.

kıyānnıñ kaysı täypestensız?

kıyān'nın hangi kavminden siniz?

(1-4) kıyānnıñ bēk täypesten. (1-5) kādım babalarımıs beg wōtken. (1-6) mollabegālı bēk tiydiken. (1-7) mnä bāzmemet tağanı babası bızdı babamıs bıñ-adam. (1-8) änä şu ātam biybak äyteredı (bis zādımız bēg wōtken

āhıram barıp ınşalla kèledı wózıımızge.) diyeredı.

sızlerem nārǵı betten kegen me?

siz de Orta Asıya'dan mı geldiniz?

(1-9) bıs ıu nārǵı betten kegemmiş jok. (1-10) ātam yenemdı~alıp kegen.
 (1-11) wonna kelip bır yèğiz tapkan yenem. (1-12) yèğiz bır~ul bır kıś. (1-13) minan son ańsan bı āǵāyinner boǵan. (1-14) bırgenè biybāh āt~alıp kegeneken. (1-15) yenèsı, üç sıñıl, üş sıñıl bır ul āǵāyin mına ākem. (1-16) tört beş nāper bop kegeneken. (1-17) ańa atam kèlib~aşam bergé cāydarı bop. (1-18) ańa babamız bosā kıçene kāmıırımınem āwlelleriminen wo yāhta kaǵan hārıjda. (1-19) āńsāna kèlip bergé üş sıñıldı yegele kılıp āǵāyındı üylendırıp hār qāysi yèkiyekı hātın~ap son ayrıldı. (1-20) kòp māl, kòp dāwlét. (1-21) çöldü~āytas basıp jatır malı. (1-22) ańa bārgıçedık māylıs kılıp qānça neçe kün turup āsāna kelebırdık biybāq āyteredı (bu bozarǵān çöl neçete ğāriptı bāy kıǵan neçeté baydı kāmıbaǵal kıǵān.) deǵıçedı. (1-23) ātam gürün bergıçedı, gāpırıp keğıçek.

atañız nıme wāzıpeler kıǵıçedı?

babanız ne gibi işler yapardı?

(1-24) ātam biçära wosa gārtey wo yaқтау wokuğaneken. (1-25) bī yāqa kelēdī āwlēllī bop hātın~ālp ūké, sīñīl, yené başıǵa tüşüp cālajaç bop keledī; súwǵa aldıradı. (1-26) qaçıp wōtemen dep bikār boladı. (1-27) şüyüp bikār kegen. (1-28) bī yāqa kelip guzaran başıǵa tüşüp şunuçun ātam guzarān~ıçın işleymen dep biybağ~aşana başqa wāzīpe kıǵannı bilmīymen. (1-29) (işledim.) dedī. (1-30) (diýqançılık kıldım.) dedī. (1-31) köp bīr yāhşı~adamedī. (1-32) wōtīz näper mınıñ āwlēdī bāredī ulū kıızı. (1-33) şınıñ nānnı tawup bergiçedī. (1-34) biybäh hārku kıǵan cök. (1-35) mähset cāyi cānnet bosun. (1-36) bızku hızmanet wo kışıǵe kılalmadıq. (1-37) hudā wonı keçirsinendī.

kelātıǵanda qāytıp wōtken berman?

gelirken, (Amu'dan) bu tarafa nasıl geçmiş?

(kelēberdim.) dedī biybağ~aytı. (1-38) (kāmpır yenemniñ belide bīr şunça tüyüm bār.) dedī. (1-39) (bārı joǵum zındeliǵım suwǵa kettī.) dedī. (1-40) wo pälle kāme bomasá, ālǵ bala amātma ma bala dep tōrt çoptıñ başını bāylap şunúmnın wōtediyken. (1-41) ānā (wōttım.) dedī. (1-42) (şütüp āldırıp āldırıp.) meāytım de (şu yenem zinde çıhsa men hār bomıyman dedim cüreǵüme.) dedī. (1-43) aná şütıp (cöldāşımniñ bīr ulu bār.) dedī. (1-44)

bilmesem mähśimcân dep âtı mähśimmeken yâ qäysî woğuğan bosa äytämeken? (1-45) (ızıllāydı.) diydi. (1-46) şu (äğäyinneri.) diy (mähśimcân dep.) diydi. (1-47) (ketti suwğa.) dedi. (1-48) (şütüp wõtup keldim.) de. (1-49) (bır kün.) dedi; (yeneme men äytim.) de. (1-50) (yene! şo belindegi nersen ni mé boldı? dèdim.) dedi. (1-51) (yenem şunça çäydı, yähşî kökçayı çğarıp koydu adlıma.) dedi. (1-52) (här jerge barsam balam menä çäydin humārî tutqanda källem äynaladı şu çäydı belime tüybem deb äytı.) de. (1-53) (köp nerselerim.) dedi. (1-54) (nukurá, tıllá, pılğa ketätigän cıbək, şu bārıs suwğa zındeliğim ketti.) dedi. (1-55) (şütip keldim.) dedäna (tağı şunça boldım.) di yeredi. (1-56) üçüzü yellik koy asırağanedı. (1-57) qäyktan tañ atadı kayka kün bata bız bilmeğiček. (1-58) hāmşe wōmırımız şünneyin bolat ta deppıs. (1-59) änä yendı körēmen yendı başka wāqiye, başka gāp.

atanızdı kánça ceri baredi?

babanızın ne kadar arazisi vardı?

(1-60) çeri yendı wõtürük bop ketmesin gābım hāwlūjāy pāwlūjāyımınam yüz cırıp desem boladı. (1-61) äkēm biçara bosam istipa kıp jiberipti. (1-62) cerdin wo pälledē āwru köbēken. (1-63) şu cırıp başı mardimge pıl koyädiken. (1-64) bızler yēsenennen nārmanam buğdaydı yektı gudanman

artmadı. (1-65) bərden tazalap trup boğdayı tergendey kıladı. (1-66) bağlanı aparıp üzedi gudamdı. (1-67) wonda minça mötér, minça bür nımesi cənılemesedi köp áwuredi. (1-68) állanı bapketeredi. (1-69) änä äkem ıstıpa kığäneken ätamnıñ ceri soñ bölündü. (1-70) nebersigé berdi ükösügé bermedı kú? (1-71) ükesi ıstıpa qığäneke atamäyt (cerimnen uluğa beremen.) dedi; ükesigäyt. (1-72) (sen ıstıpa kıberı.) dedi.

neçe balanız bar?

kaç evladınız var?

(1-73) menikimé? (1-74) şükür malı ħuda ana altığana ul, üç kış. (1-75) üç qızdınäm yekitesini üylendirip jibertippem bı ullardan kättayedı. (1-76) bürgene kencem häli aldımda. (1-77) ħızmetimizdi kıp tohtaptı täressuwmızı berip.

wözbeğler toyu qänniym boladı?

Özbeklerin düğünü töreni nasıl olur?

(1-78) wözbeğleri toyu yähşı toy boladı. (1-79) yendı ana hämşe bürdiy bop tohtamaydı. (1-80) äwêlgileriniñ wăhtıdâ gättëy başqa rāqāmedı. (1-81) häli yendi künnöñ küngê cāğa môt çığıptı dēbendi, yendi başqa rāqām bolaptı. (1-82) äwêlgisigē wözimniñ äkemniñ kızınāpberdim. (1-83)

yèkèwn-üyledirîm wözîm bərgäm çok. (1-84) bîr yekîte beğärezdî çäkîrdîk.
 (1-85) tapqâmızı aldığa koyduk pişîrîp. (1-86) bîz-äytîğänä: bîz şundäy,
 könümüzge şundäy gäp keptî. (1-87) şu ulumuzdı üylendîremîs sîlergeyem
 mäkûl bosa şunû bîr körünêr diymis. (1-88) bânîb wolâr äsännä gäpîrîp
 körêtte sorap. (1-89) äsâ hûb dese bosa könüğe mäkûl keseänä cîbertemîs.
 (1-90) yekî qällä bəra ma üç qällä bəramana? (1-91) cōr keldî aşanä toy
 beremis bîzem, kälîm beremîz. (1-92) îlgerî bosäm pîçî abayrağē hâlî
 yenn-anâ gürüş pürüş hārc üstümüzge āwurrāh keledî. (1-93) cıldan cılğa
 kîs kımmatob bərayäptî. (1-94) mînä sārwr jannîj pātiye toyuğā wözîm
 bardım. (1-95) wo kîzām hîzmet kîlîp tohtadı āldıma. (1-96) bîlku joğodu
 berde. (1-97) bîr tābah şîmek mîna şu āgber āpkep berd. (1-98) tûrlûsîden
 sap berdî. (1-99) (alıp bār.) dedî. (1-100) alıp bardım bû kûdāğîymîs bosam
 bîr neberesî gättêy ālîğî kîğāneken. (1-101) şonja aynalıp biybāk uyhûdan
 qāğāneken. (1-102) uhlap jatqāneken bārgānımı bîlmedî. (1-103)
 nîmeāparğāmnîyām bîlgen çok. (1-104) kolîmnāj kelnî alıp koydu. (1-105)
 înnemey şu sîdrîğî bārgān kîşî bob bārdım woturdım. (1-106) sonj wo kîşî
 üstîme keldî tōrkēp woyatıp ālîp keldî. (1-107) aşan men şu gāptî āyttım. (1-
 108) kōnūñüz bosa bî kızıñistî menî uluma berîñent tedîm. (1-109) lāylîmānı

dedim. (1-110) äsä wo beçäräyäm külp külp koydu (men bilmesem atası bileti.) dep. (1-111) ey atası bilseyem siz bilsenizem yen bir kızeken da dedim. (1-112) änä ädam koyduq pätie kıp täyladı. (1-113) hăl~anā qäysi wáhta hoşu tuss~anā köçö güzerde körédi qänniğini.

yendi adam koydularınis adamnarınis nime diysilerinıs?

peki kişiyi gönderdiniz, gönderdiğiniz kişiye ne diyosunuz?

(1-114) cişergen~adammızgá cor kese bosa mărın aytadı. (1-115) wol kep bizge aytadı. (1-116) yek~adımı worttasta kărız gapti wona mına cetkişberetta. (1-117) biylen alayık deseğ~änä ähırı yendi ilâcımıs cesse toyunu bı kalla beremiş kätte toydu. (1-118) pätiesse boşam koppala kätte toy bizden ağân çok. (1-119) gürüç bergemmiz jok. (1-120) caw bergemmiz jok. (1-121) bir maldı soyup şonumınam pätie kıp koybek allawkuber kılıp. (1-122) biylänä alaman dese boşā nâşip posā. (1-123) toynı däbellirék berip qalıni gättēy cenilâşsam toyu kuwaldırak.

hăl şıs keliniñizdi köralas ma?

şimdi siz gelininizi görebilir misiniz?

(1-124) kelnimniñ kolüğa bir tilla cüzük salıp salı nâwda körüşübem. (1-125)

şonam berman kèlnim qajmäydí; säläm berip aldıma keledí. (1-126) ho küni
 bir sädäqä nən kığäneken şú qışlähta apası şo kelınnıñ bārdım. (1-127) bıl
 meniminen şú qazandı başıdeyken kelip körüştı. (1-128) hämme minı
 şawqum kup küldü şälä kıldı. (1-129) (bıl qäynesten qacmäydiken.) dep. (1-
 130) mäyim men körşüppen kèlnimmınen dedim. (1-131) äsän ijäp kıldık
 bosāçana toydu beremiş wonä. (1-132) bı yähtän kiyöwdü sazlap aparamıs.
 (1-133) wo yähtän kızdı sazläydí wözünñ nımeleri. (1-134) yeköwniçänsän
 celkeme celke kılıbçäsännä tã bir mötör tohtağan cergedewür
 yeğertibçasan äpkeledí bozbalalar. (1-135) mötörge şap alıp kelemizçasan
 näsip posa.

kelındı betini açatıganda kelınsalamçaytıdı hu?

gelinin yüzünü açarken “kelinsalam” söylersiniz ya?

(1-136) kelın şalamdı bılmiymen koppala. (1-137) wözüm äytqänım cok. (1-
 138) tøy zıneti hatın bolalğanım cok. (1-139) qoymäğicedi şo şazğa ürgenip
 kettim.

qänniy kıp äytadı?

nasıl söyliyorlar?

(1-140) keliñ keldi ağäläp; ağär suwdı cığäläp.

(1-141) içidegi bäläsı; kıcıradı tığäläp.

(1-142) keliñ keldi laladây; ayağı gülmaladay.

(1-143) dep koşuğ-äytip çatkannardı gärttey gärttey yèstemen.

(1-144) alā çılbr ağänäq; arğamçıda toğänäq.

(1-145) berd dərbederdi sorásam; itten caman suğänäq.

(1-146) dèp kəmpirler äytкіçedі ilgeri zaman. (1-147) biltir şu wözümniñ kelnimde hāber tıpāy kappan.

kolunızdan nime işler kele sizdi?

sizin elinizden hangi işler gelir?

(1-148) kolumnan-änä şu pähtä bosa iyremen; cün bosa iyremen. (1-149)

wörmeğini şu kolumızdān keğenni tokıymız. (1-150) mınöwdey kälın tokuw,

täkir tokuwdu men bilmiymen. (1-151) mınä cāşlar bileği; nāwspirinner

tokuyd. (1-152) mnä şunu wözü tokuğan yegeşi; kelindı wözü tokuğaneken

şulardı. (1-153) mını täqir diydiken.

täqir qänneyin tokuladı?

takır (kilim) nasıl dokulur?

(1-154) täqır~endı lükkö kurulğändä hëy boyu wondağawur bı yäğı tötüğöğawur. (1-155) şunu çawketı bar wöziğe läyäk şunu tokuydıken. (1-156) mäsın tiğediken häyatı mäsın. (1-157) ă bız bosă şanama dep şanama çırāz täqäyă tiğerek. (1-158) çeber kızlăr kăbuw, qanăr, pähtä gilem kıladı. (1-159) bızı zamanamısta bır măldar başka zamanedı. (1-160) kobu şu mälğä köşşü baredı. (1-161) häli kızlărendı kop başka räqämendı zamana wähtendı çeber. (1-162) äksini äsäñiz~änä şu nerselerdı şular kırlar wözü saılağan. (1-163) mem min~nime bilem. (1-164) men tiğälmasedim bilardı.

sis şulardı aytalas ma şunu äti ni medı?

siz şünların adını söyleyebilir misiniz?

(1-165) äñawsunu măpremeş diydi; ană cıbek sändıktı üste almarın~üstegini. (1-166) hănä wo jatkan tüpeklerini köl diydi. (1-167) qädımem bäreken şu nerseler bızdın mäydäliğ mähälimizge. (1-168) bılariniyäm bosă cüktü betini makkem kıp turatta awnamaydı. (1-169) sandığıyam almări sandık. (1-170) ilgeri bır sandık bereredi bızdı wähtimista. (1-171) ă bır tamga barawar bı sandıglardı karın. (1-172) ä wo

çölge çıqqändä bosa kızlar kop woynäydı. (1-173) hımewe saladı ıy bır hıl kätte kätte kızlar mıne iyeğınıñ mnéyrden qäğıp turup barmağbaşı mınan. (1-174) wo dāwüşu bölünüp bölünüp çığäredı. (1-175) hımewe äyteredı; äķuwä dep äyteredı.

hımewesı nıme dı?

himeve ne demek?

(1-176) hımewesı bılmesem—änä şu kädımgı kızla; ırädiyi bomasa täyp bomasa wo pälle. (1-177) şo wāh koşuğäyteredı. (1-178) ana şu hımewe deb jäteredı koşuğäytıp häyneğene kıp kābıl kābıl kızlar.

kızlar şo päle dombura çertuw bılër medı?

kızlar o dönemde dombura çalmayı biliyor muydu?

(1-179) dombıra çertüw joğödü. (1-180) dombıra çertkenı körgöm cök mäydeydık. (1-181) kōbıs çerteredı. (1-182) bır kobıs çertere minısı kozu mänjreş, minısı āt cōğalaş dep jäteredı. (1-183) ana şonı saziğa son hımewe sapturub asan bälentten päske yeneredı kızlar. (1-184) başaynä kiygen gāwdüreپ cırgıdey bosa noķura köçköndeyop turup gāwdüreğıcedı.

başaynası nıme räqām bır nese?

başayna “bir takı” nasıl bir şey?

(1-185) başäynä yendi äşil mālda nukûra aq, tillaķu yemes nukûra. (1-186) äşil nerseyeken nekîn. (1-187) änä şunnan şu kızlarğa täqäyägä baylab bergiçedi; änä kiygiçedi. (1-188) qädimgi laķayı zülpek boleredi bir mètir boğam boyû. (1-189) zülpeğem şo başaynanıñ ästta şol täqäyägä mäkkem boladı şöyrge. (1-190) keliñge wo päle pereje jāberedi. (1-191) häli mına bı çādırı çıķkan.

hāl pereje joğalğan ma?

(1-192) pereje coķ häli hīç kimde körmimen. (1-193) bir hālemde baredi. (1-194) wözimdeki coğodû; wözimdikiñi münüsek kılıp berdi, gätii pähtä sap kāwup. (1-195) sätıp jiberdim. (1-196) uñlasam tişime kirmeydi atamnıñ wahtıdağı dāwūr häli yendi.

hatinnardı bir hışı wöledi, wölgendi üstüğe barıp coğlaydı hu!

coğlağanda nīmeler äytädı şular?

kandınların bir akarabasi ölür, gidip ölenin üzerine ağlıyorlar ya! işte orada ne söyliyor onlar?

(1-197) här kim här rāqām wöz nımesige layık äytıp jatadı. (1-198) biröw bar cāşını sürgen, keksé wonúyam wözüğe läyğäytädiki sen bir üydiñ

kättesíyedîñ dıydı. (1-199) abātedı cāyın, üyın dıydı. (1-200) bır qāzandı
 kápkağıyedîñ dıydı. (1-201) şütüp wöziğäräşä zinetinı aytadılar. (1-202)
 äğär ħudanağästä ħudanağästä qāysi bır cāş cuwam bosa wonu wotı çanıp
 qaladı kop çaman. (1-203) ädamdı turğusı kemeydi kop pala wonday cerge
 nāylaştā. (1-204) mına ħüsen biçär-äli şütüb-äli bır ädamdı üydēn yekı üy
 dārbeder. (1-205) şo benawa ketkennenı häqığä äytättä. (1-206) şonja
 cublaştııp baradı här nerse dese.

**bını kım cublaştıra; ħatinnardı wözü cublaştıra ma ya yeşitkennerı bar
 ma şabıqtan?**

**bunu kim nazımlaştırır; kadınların kendisi mi, yoksa nazım şeklinde
 bunlara aktarılmış mı?**

(1-207) wonçasını bilméseem şu här kım wözü cublaştıradı. (1-208) här kım
 wözü äytıp çatadı. (1-209) bır-ädäm içi küyse deñ kop jamam boladı. (1-
 210) ha wözinı aldıdan çığadı; won cürögüden çığadı.

ciyätığan tamağlardan nımenı yähşı köres?

yiyeceklerden neyi çok seviyorsunuz?

(1-211) ciyätığan tamağlardan nandı yähşı köremen çāymınam. (1-212)
 woyağı äsän bizge ziyadı nimet ħudanı bergenı. (1-213) änä şu pälāw bar,

bıl h l me ywe bar, b l rd  jiy m ; k n w t p j t r. (1-214) y          r  l amdilla y    ;      bop tr ppis  ul m y    . (1-215)            w z  e b   h l min   u r z  g tt y  n   u bol n  dep p   rem   c w  a. (1-216) min  w n  meden s l m    k    il; p l   s lam  , p y   s lam  , mur   s lam  . (1-217)  w l b    all  min  q  yn t p t      . (1-218) wonnan narman t    n c w  a kuwram  . (1-219)  s n min  h  m rd    eb c    b c          r      s lib  s n              n  k libasan cas ym  . (1-220) p     p p     p kelem   b  ttem   b  p. (1-221) mn  ift rd   wz       c     .

         s        ma sı?

        “bir yemek” yapabilir misiniz?

(1-222) h yye! (1-223)            bosa b   q z     min   un  n  c w  a k  wrup          t      k l p trup min  b      k l    . (1-224) b   q z     bosa c        n  c     min  q t r bal    . (1-225) wonnan narman c w  a  s n        em s l p trup ya bora bol   ,        em c w  a s  p trub  s n c       bosa  w    n  r          b      tan g t y g t y s     p t   t   t k l p mn  s        . (1-226) s    s n             c w  a     p

biytip pişip çığārip şalaberemiz neçe idiş bosā. (1-227) won lägen bolama,
beş lägem bolama. (1-228) ä üstüğe gātey qāğan şo içideği cāwudanam
gātey gātey sap süzüp hār kıysıniñ aldığa koyamıs ānā ciydi. (1-229) kōp
zōr hōrōk nekın wol; kuwāllı bolad. (1-230) ğālmındı pişirēmıs kop yāhşı
āwkōt ol.

beles me nāwruz nıme dı?

nevrüz nedir biliyo musunuz siz?

(1-231) nāwruzdu yendi cāñā cāñādān yeşitāyāppān. (1-232) wōzımem
qārıdım cāñā cāñādān yeşitāyāppān. (1-233) ilgeri wōte köppala bız
bılmeğičedık. (1-234) yendi köremen hāmme nāwrusku dep cāñā kıyım
kıyediler. (1-235) şo künge kazañ kıladı hāmme. (1-236) kögöyülge çığadı.
(1-237) sayıl kıladı mña. (1-238) dāb urup māylıs kılıp kop yāhşı kıladı hālī.
(1-239) bız cerge kora bop hōrōktü pişiredi. (1-240) kazañ dekçe ap çığadı.
(1-241) bız çekkege mārdennerem toza boladı. (1-242) ānā mārdennerdiyem
aldığa nan tarkatadı. (1-243) sonaşān mārdenner ketet törkep hātinnar
māylıs kıladı. (1-244) woyunçu wōynāydı, dāb uradı, hālgenceg uçadı, kōbız
çaladı. (1-245) ānā māylıs kıladılar sālı nāwğa hoşluk dep. (1-246) cāñā
kıyım kıyediler tapkanı.

siz ciynahtı biles me?

siz ciynak'ı “kabristanı ziyaret etme” biliyor musunuz?

(1-247) hıdānāhāstā bāripku körgönüm jok nekın hāmme bāradı. (1-248) üç kündü wötkerip āhırğı künü bāradı. (1-249) mārđım hāmmā kās hubu harab_ana şo ciynahta boladı. (1-250) şu mazar başıǵa boladı. (1-251) ana cürögüde qāysi bār bosam cılāydı. (1-252) anā külğön küledı, woynāǵān woynāydı. ciynāq dep baradı. (1-253) hıdānāhāstā cāñā qāysi nıme wötkēn bosa üstüden wol zıķ. (1-254) bārda birtté wondāy birtte mindāy deǵenneyin.

ciynax kabristannan başqa jerdeyem bola ma?

ciynak mezarlıktan başqa yerde de olabilir mi?

(1-255) qābrıstannam başqa jerde körmiyen. (1-256) ānā şu cılıǵā yekı kalla namāz keled; namāz wöttü hāmme şu nān, tabāķ kılıp baradı. (1-257) çliy ilācı cetmese ya iştārablasa törtte nānku pişirip baradı. (1-258) şu ciynāqāānā şüneyin ciyladı mārđım. (1-259) wonu bāǵāmına hāmmesı hıdānāhāstā ya külüp jatmāydı. (1-260) hār kım wöz cürögüde bar; bı hoşu şondām hoş külüb_oynap jiredı.

ANLATAN: Halisa Şermemet'in kızı 60 yaşında okuma yazma bilmeyen bir ev hanımı

DERLEME YERİ: İmamsahip/kiyan

DERLEME TARİHİ: 25.07.2009

SES KAYIT NO: REC 02.MP3

KONULAR: babasının ve kendisinin eski anı ve hatıraları, el becerileri

hò sizder qowmğa kıyan bolasılarınızma?

peki siz soyca kiyan mi oluyosunuz?

(2-1) qıyan! qışlağım qıyan qışlaq. (2-2) maydalığımnam berı şu qıyan qışlaq, şu qışlaqtı qıyan qışlaq diy.

caşıñız neçede woptı?

sizin yaşıñız kaç?

(2-3) caşım almışta boldu.

atañızam şu qıyanda kättergenä?

babanız da şu Kiyan'da mi büyümiş?

(2-4) atam nargı bette kättergen. (2-5) balalı bop çağalı bop atam berge kegen. (2-6) hōb wonnañ keyin ana şu men ālmışta boppam ana şul şu

qıyan.

atanıs kısağığanma, qänneyi bob wötüp kegen; nımwöwçü wötüp keğenni?

babanız nasıl ve niçin butarafa geçtiğini size anlattı mı?

(2-7) àtam zamānı worústā zulımınan wötüp kegen. (2-8) há zûlım boğan hămme nersesıñı täylap atam wötüp kegen çalañaş wop. (2-9) berge kelip ana cälleblık kılıp nerselık kılıp şınnan şunça rızkı rozunı bergen huda, bızdı şundäy asırap kätte kığan.

hálnı mäyda bäççesı mıñem wo pällänı mäyda bäçelerını wörttasta nıme fărķ bar?

bugünün çocukları ile eski çocukların arasın ne gibi bir fark var?

(2-10) parhı köp wonuñ. (2-11) parhı şundäy zağara tabılar waħam bareı tabılmasam waħ baredı. (2-12) kımbatçılık qähätçiligler wöttı; kaçça nımeler wöttı. (2-13) şondā meniñ atam carar adamedı şu çararlıktan atam şu cälleblık kıp nerselı kıp bızdı bır kun har kığan cök. (2-14) nekı hār boğan dünüyede wöte köbedı. (2-15) bır şunça pärça nañga zar boğan adam köbedı. (2-16) bır cılkı ağan atam berge kelip bağlañga küñcüc cälleblık

kığan. (2-17) änä şu atam küncüc cälleblig mınen şunça güzärä kıb
wötkergen. (2-18) kiyim bñr taptadan tabılğıçedñ. (2-19) äwwelki men körgen
mähälim böz toqup alaça kılp yenimnar kiyeredñ. (2-20) son bñzdñ
zamanımızda bñr cum kälä çıqtı. (2-21) şu cum qaladän aşan bñr jıldan wo
jıldan bı jılğa bñzlerge bñr kälä kıp bereredñ; köp qattı künedñ. (2-22) häli
zaman köp patışalıq häy. (2-23) ayāğımıs çalañayağedñ. (2-24) men kätte
mätte men, menñ şularğa pätıye kığannan narman menñ ayağıma ayakqap
apergen. (2-25) bñs pähta tererek. (2-26) äsetten pähtağa atamkı salaredñ
şunnan tá akrap bop kırâw bop qar cawğunça atam çinekçi samasedñ; biz
çinekçiedñ şu pähta tererek. (2-27) bñzdñ kıñıñımız şuledñ. (2-28) çaman
kıñ kese bähärge qalaredñ, äğär cök kıñ gärttey abay bosa bñz tertiş pähtanı
halas kılerek. (2-29) menñ atam bñr mññ ser, bñryarım mññ ser, yekñ mññ ser
pähta şataredñ. (2-30) atam qışlaqtñ bayıyedñ. (2-31) äyidi şu diyqançılıq
kıłaredñ, atamnñ beşüz koyu baredñ. (2-32) atam hup wözimñenwöziye,
kıñlahtñ bñrtesi boldu son. (2-33) äwel köp harlıqtı kördñ; wonnan keyin atam
huşüyaredñ cämnedñ qışlaqtñ bñr näperi hä desen häñşermet deeredñ. (2-34)
atam şundäy yañşı adamedñ.

sñz cölgö köçüpsñzme?

siz yaylaya göçtünüz mü?

(2-35) men çölgö köçippen. (2-36) aynı ämelde köçerek. (2-37) atamı yekite
üşte tüyesı bare, tüyegě bayleyerdı bızdı alıp keteredı. (2-38)
tüyönıñ üstüğe tençarterek.

tüyönıñ üstüğe basatıǵan nerselerı nıme diydı?

devenin üzerine yüklediǵı eşyalara ne denir?

(2-39) cähäs; cähäz, culu. başqá ayıl, nohta. (2-40) çölgö bärıp woturıp
wötkezıp keğıçek yekaydı. (2-41) qañçä mäl tuwaredı. (2-42) hu köppala
ızapa çaş hatın köçkenımıs çok, bır kätte yenemedı. (2-43) kätte yenem
biybak gättey gütti y cün pün iyirıp ma ğıǵıcedı. (2-44) mem bosā kozu pozı
baǵıp jirǵıcedım, ó maydā mähälımedı. (2-45) kättergēn soñ köçkenım çok.
(2-46) a mına çaña yekı cıdam berma wözım köçayappan. (2-47) saydıñ
ıçıǵe, wottıñ ıçıǵe woturǵuçek. (2-48) üyümüz lāçıǵedı; toǵaradanedı,
toǵaralāçık. (2-49) wonekı hada keregāna altāwu bı yaķa altāwu bı yaķa.
(2-50) wonekı hadanı iyirıp başını baylaysāna toǵaranı ğirdıñı iyiresiz. (2-
51) üstüğe kätte ğilemdı çazaredı, ana boǵıcedı lāçık çopannıñ koşuday.

neçe ulunuz bar?

kaç oǵlunuz var?

(2-52) şükür tokkuzulum bar malı huda.

ullarınız nimeş kıladi?

onlar ne iş yapıyorlar?

(2-53) ullarım biröwü diykân, biröwü mälüm, üçöwü mäsşinçi hayat. (2-54)

hòp yekîte maydası bar bılar māl bağadı.

wözîñîs işläyäläşmäli?

kendiniz çalışabilir misiniz?

(2-55) işleymen, hámme iş menî kolumnan kegen. (2-56) işhu şu kiyiz

nmağıldım, wörmek tokúdı, cib iyirdim, hâ häşiyetüpek kıldım. (2-57) äwöl

çıptı çıratas törtün kılıp. (2-58) mınça täqtäğä woraysız. (2-59) wonu son

tähtäğä woräysiz-ana minı töğösiz-ana monçağmınan baylap çığası, ana

wol häşiyetüpek. (2-60) kızlardıñ zebî şol. (2-61) ketermen kızlarğa boladı.

bır ketermen kız nımelər sazlaydı?

bir gelin gidecek kız neler yapar?

(2-62) äwöl häşiyetüpek, düyüm pärde tığedı hāl pärde, hòp seyim-ana

pıstı tığedı hāl pıstı. (2-63) ä töşök, boğjama kıladı, gilem kıladı. (2-64)

yekîte cûktûn betîge tîrtkîj bolâdı. (2-65) çımıldıkı kılâdı.

sizler kızlıklarınıza nîmeler sazlaşan?

sizin döneminizde neler hazırlardınız?

(2-66) e bîzdîñ zamanımista hiştime sazlaşāmız jok. (2-67) bîz zāmānımista şu gîlem kıptı kıyis kıptı ana şo.

nîme hîregler kolunuzdan kele pîşîrûwû?

hangi yemeklerin pişirmesini biliyorsunuz?

(2-68) menî kolmnan köje keledî, maşawa kele. (2-69) cûgôrûn tûyesîs ana boladı cûgôrû aş. (2-70) hîlleb ölep tûyesîz wol sınmaydı. (2-71) ana aşan keliğe uraberes pâhsä pâhsäop keleberedî, ana bolatığam bolı salası köje aş. (2-72) bîlesîge nîme, bîlesîge suw taylaydı. (2-73) suw mınan kögöyül pögöyül şaş şaladı. (2-74) şîmelektî bîlemen, cılda şîmelek koyğıçem. (2-75) şîmelektî âwwel cuwup kazağa salıp koyâsîs. (2-76) wonnan keyin aşan bıl gîrtéy tamır alıp âk bop çığadı. (2-77) wosoñ minı bîr çäylä şalışız ya sândelge ya läğenge şînneyin cîzık nersege ya tîqtanın üstüğe çayası. (2-78) wol aşan gîrtéy gîrtéy kögörüp çığıp kög bolıp nîmkala âğ bop kökkö üyrüldü, minı tûyesîs keliğe şap. (2-79) keliğe tûyüb ana minı

cuwup çayıp alaberesiz, cetti qäytä tüyesiz. (2-80) äppäq süd bop qaladı
 aşan. (2-81) bı sütkä aşan un çayadı. (2-82) sümeleğ woçaqtıñ qazannı
 qazadı. (2-83) çekkesten laydan bir kārış kıp üyüp dāş baylāydı. (2-84)
 dāştıñ-üstüğe aşan cıpkā çayıp mā kıladı, ana ansoñ qazañga saladı. (2-
 85) ana qayniyberedi, bir keçe kündüz qaynāydı. (2-86) ana wol betus
 sümelek boladı. (2-87) qışläğ jām boladı, qānça woyūñ kıladı; säyil kıladı. (2-
 88) qānça qoşuğ-āytadı.

nıme qoşuğlar-āytadı?

hangi şarkıları söyler?

(2-89) wonı men bılāyappamma? (2-90) täyyi qoşuğ-āytıp körgöm coq.

siz üylenip keldiñiz nıme kıyınçılığlar kördüñüz?

siz evlenip buraya gelice ne gibi sıkıntılar yaşadınız?

(2-91) qıyınnıqtı köp kördüm. (2-92) mén yendi ayssam me bolaman. (2-93)
 qäyyinemniñ qolda paqāt bändiyediñ men. (2-94) äna şundāy küñnerdi
 körüp körüp çıhtım. (2-95) häli yendi şo qārlıq wözim başıma kepti. (2-96)
 ana bı kāse āynalıb-adam başığa keleberedi. (2-97) neğın men häli şu
 kelimnerime bir luğma gāp täylämiymanki şol wözim yesimde turıptı, şo

körgön kunum. (2-98) men mínça zäğärağa zāredim. (2-99) şunday künnördüyem men kördüm. (2-100) häliķu yaḥşı künnërimis älhämdila şükür. (2-101) köbler dad diydi kelinnen gäp boladı. (2-102) kelinnen dad diydi nekın häli kattiyemes. (2-103) häli menin yekkelinim ayrılıp ketti, beçärälar yaḥşı. (2-104) üyümdegi kelinnerimhu şükür cüda ham yaḥşı.

bir hatın bir hışınıkke kıdırıp baratıǵanda nımeler kıladı?

bir bayan bir akrabasının evine diderken neler hazırlar?

(2-105) pätir kıladı, külçe kıladı, çeğelde kıladı. (2-106) toyğa barsa qallama kıladı. (2-107) ha qallamanı cayaşız, arasığa cawdu sürtesiz. (2-108) ana äyini qasıqtan urup betige gül kılası, ana qazanğa täyläys. (2-109) üstügö bora sebesis boladı qallama. (2-110) men mäydalıqtan yenamaları qoldan çıǵıp ketken koppala bir nersege ustayemes. (2-111) wonça men kılıp bir nerse çıǵaralmıyman, qallamanı bilemen. (2-112) bir hil bar paratayu, başqa nerseyu kop bilede, men wolardı bilmiymen. (2-113) awöl men sizge äytäyin haptada märdim bir cawlu jemeğicedi. (2-114) so äytqanımdeyin köjö tüygüçedi, maşawa kığıçedi, mäkkeyi tüygüçedi, zağara pişirgıçedi; mäkkey zağarâ, arpâ. (2-115) nimeni atalarımız gudaḡaüzeredi buğdaydı. (2-116) buğdaydı wözümis cemeğicedik. (2-117) zulum hukumatın zulumu,

güdamğa üzereği. (2-118) a şu güdamdı pırıra kımasaķu cerge tuķum sebaľmağıçedeđi. (2-119) äwwel qıyintedeği, häli aşan~äli hämme nerse şükür bar.

päysa tabuwçı?

peki para kazanmak?

(2-120) paysa tabuwam häli yaķşı äwölğiden. (2-121) päysa barmedeği gäp parmedeği äwel. (2-122) häli bäççeni körün mına bır wonaşar bäççeniñ kolda tılpın şunıa ħarçını tawubaladı. (2-123) cıret tabadğer wo waķta bosa tabalmağıçedeği.

siz bır mama bolup çäqäläk payda boldu nıme kılas?

siz bir nine olarak yeni doğan bebeklere ne yaparsınız?

(2-124) çäqäläk payda boldu kındıģını kesed~ana. (2-125) cörgöğlep alad~ana. (2-126) kındıģını baylaydı kanasa wölip qalat dep. (2-127) qalın cörgöğleyd~ana sinabağal bomasın dep. (2-128) başķana şolda kásel bosa dakterge aparadı. (2-129) häli zamana köp yaķşı. (2-130) ilğeri zaman kızilçanı dāsten törtte, beşte, üşte, yekite, birtte qaladıken kätte gül kızilçanıñ dāsten. (2-131) şul cıyip ketediķen, kamaydıken bäççe. (2-132)

hălî şükür döwlet yähşî bâceledî wäskîn kıladı. (2-133) anâ kızılçâ çîhmäydî,
kögjötöl çîhmäydî, kätte gül çîhmäydî. (2-134) wäskîn kıladı.

sünnetî toy kıpsılárınızma sizler?

çocukları sünnet yaptırdınız mı?

(2-135) häyye kıppıs. (2-136) yähşî sünnetî toy, tapқан көп kıldı, tappağan
az kıldı. (2-137) cetişkenimîştî kılib, anâ toy kıldık, kolunu halallattık. (2-138)
sünnetî kımadı mûsûlmançılığı kām bolatta.

nākıl wözünîs, eşitkenme siz?

siz masal eşittiniz mi?

(2-139) yeşitkemminen mâydalıkta yenemalardıñ, altan yeşitkem bosamam
menîñ yadımnan çığıp ketken, menî sālım almışta boldı. (2-140)
üylengenime kırğ jettî cıl boptı.

wözbek қошуғам білмеys me?

özbekçe şiir de mi bilmiyosunuz?

(2-141) coқ қоşuқtıyām білmiymen. (2-142) bız wo қоşuқtúnı içide bosaq bız
ürgönêredіk. (2-143) bız yāğıren mālđın, içide malğa қара, iyneke қара,

hökküzge jem ber, çäper-äyda. (2-144) biz çäper-äydağıçek, ana
 mindiyn-adamedik. (2-145) täni koşuqtu bilmiymen.

ho salamat boluň-ämme!

hala çok sağ olun?

(2-146) salamat boluň.

- ANLATAN:** Mehmet Haşim Hıdır Bay'ın Oğlu, koñratların
koldâwlu uruwuna mensup, okuma yazma
bilmeyen 53 yaşında bir çiftçi
- DERLEME YERİ:** İmamsahip / Miñbataman köyü
- DERLEME TARİHİ:** 30.07.2009
- SES KAYIT NO:** REC.03.MP3
- KONULAR:** kendi yaşamı ve köyü hakkında genel bilgi,
koñratların yaşamı, gelenek göreneği, diğer
özbeklerden yaşam ve konuşmadaki farkı
hakkında genel bilgi, küçükken koñratların
yaşadığı zorluklar ve sair...

ātıñıs, atañızdı ātı?

(3-1) māmād-āşım; hıdır bāy. (3-2) kâwmğa koñrāt.

kışlağınıstı ātı?

(3-3) miñbatmān.

miñbatman nıme degeni?

(3-4) miñbatman, qādım babalarımız tārı kığānākān. (3-5) tārıda miñ

mäsälän bātman boğänäkän. (3-6) batman dew şö päle qapt_äytama, serini_äytama? (3-7) şonna miñbatman bop qağänäkän. (3-8) bız bädäz inqılab şul wätänbektin inqılabıdan bërmağan bergä sükünät kığan. (3-9) babalarımız bërğä pärı daryadan kegänuw, köşmän bolup kelip kelip şörgö woturıp qağan.

närğı bette qışlağlarınıstı ätı nıme?

o tarfataki köyünüzün adı neydi?

(3-10) närğı bette. (3-11) menku wözim äwğanıstaña payda boğammän; neken ätam wötüp kegän, yenäm wötüp kegän. (3-12) min täyjigıstanda qap ketkän. (3-13) buğara yäd boğıçidi täjigıstanıku sonı boldı. (3-14) uruşup şorawudan zor körip kaçıp kegända. (3-15) minä şul hämidäyradan wötken. (3-16) hämidäyradan köp näfärläräm ğärh wolup wölip cıtip şörgä kep qağanda. (3-17) kunduzıw şul_orta ahtöbëwu şul_ortağa sükünät kığan. (3-18) meni wözimäm täwälitim kunduzda boğammän; nekın bergä sänäyi çili çärda kegammän. (3-19) köp qonrat bar kunduzda. (3-20) kum qışlaq, älçınnan alıp äyni hädişannın cängäligädäwur bır ceti säkkiz mäçit bär. (3-21) ä wördä bır bës mäçit görtöbädä barmıs. (3-22) berdä bır mäçit barmıs.

qışlaqlar mäşit mäşit hisap bolatta yä?

köyler cami sayısına göre değerlendirilir de mi?

(3-23) á мәçit мәçит ısap bola. (3-24) hár kâwmnıñ wözünıñ äläydä bir мәçiti bar. (3-25) bir мәçittä yüz hanâyam boladı; köbırägäm boladı azırağam. (3-26) bız bäisabı nıkägä cetmıštämä, çetmış birtämä şunäy. (3-27) şu qışlağımız bir мәçit_äli; bir qışlaq bir мәçit. (3-28) hämmämiz uruwımız bir. (3-29) taypamız bir koldawlu kâwm bolamız. (3-30) koldawlu kâwmnıñam älmış bolamıs.

äslen koñratlar wözbeklerdın käysi uruqlarınan kegen; kaçça täype boladı bılar wöz worttasığa?

köken olarak koñratlar özbeklerin hangi boyundan gelmekte, kendi aralarında kaçça oymağa ayrılıyorlar?

(3-31) koñurat älmış taypă buladı. (3-32) älmış taypă, ahtamğalı masälän wonsäkkiz uruw. (3-33) hä koştamğalı wonälti uruw. (3-34) äyinnı boladı wonäki uruw. (3-35) bıl qāncāğālī boladı wontört uruw. (3-36) bız wontört_uruw qāncāğālī koldawlu kâwm bolamız. (3-37) wontört_uruwdıñ äm köbünı bılămän. (3-38) masälän çöllik bar. (3-39) çöllik, ulıs, karawursaq, gälä, kortoğay, döskä, karä, topkarä, celkiläk, mältäkä, kuyın, ey şular hämäsi wontört uruw boladı. (3-40) koldawlı wontört uruw bolıp

bir-äğäyin kelädi. (3-41) başkası bıl wonäki uruw bosä märdimi beşpalaw, kawkawu, qäçäy bı tayıpa kelädi; wözləri bilädi asan wolar.

wolardı uruqlarınıyam billes me siz?

onların oymaklarını da biliyor musunuz?

(3-42) a wolardıñ uruqlarınıñ şu qäçäy, kawkawu, mäsälän beşpalaw şolar wözləri äläydä äyinni kelädi wolar. (3-43) qoştamğalılar bar bı qarakötärmädä bar qonradlardan qoştamğalı, wolar wözi bilädi wöz uruqlarını wonaltı uruw. (3-44) märdimi qazayähli ahtamğalığa kelädi. (3-45) wolam mollaqluda bár. (3-46) mázarda bár. (3-47) biziñ uruqlarımızdanämäs mähşät älmış täyfağa kelädi; älmış täypa qonratğa kelädi.

maydalığıñısta qonratlardı kättesi kimeydi?

siz küçükken qonratların baştageleni kimdi?

(3-48) kunduzda maydalığımızda häyjdosä, häci haldar á köbiydi wodayın.

(3-49) wol beqlarımız wötip ketkän wötämbegiydiwu, qancäğalınñ älmıştiñ begi. (3-50) ä beqlarımız uruşub uruşub şuney ınkılap kılıp kaçıp wölip kettidä. (3-51) wötämbek şayit boldı. (3-52) märdimi kuççu şayit kığane mazarda. (3-53) ä mانی müysäpiñten häciüsüpbeğimış şordä wötämbektiñ

ämäkışi boladı. (3-54) hācīūsüpbektin berdä nebäräläri bār. (3-55) á mollaħudayar äğäyinninġulu bār. (3-56) hācī ħalmırza bīr nebäräsi boladı wol ħunduzda şu pällä. àħşam şördä bāridi.

wotāmbektī uruşlārdān kısa kığan coğma atalarınış, babalarınış minday uruşkan qārde uruşkan dep?

vatanbek'in savaşlarından, babalarınız dedelerin nerede nasıl savaştı diye bahsetmedi mi?

(3-57) minā aħtöbädä uruştu. (3-58) çārdarada uruşkan. (3-59) bılġortadam barıb mázarda dāřtı ārdana dep wonda uruşkamma. (3-60) meniñ yenälärimäm ħayrabatta woturğanda şo mazarda uruřkanekān şaķāw ābıllā ħan ağan pällä. (3-61) ħoñrallar manan ħaçıp barayatķanda bıl türmennerġaytkan (tatķa keğan bılar sıler haħlaşandır, ārsäräğä härslāşandır, qaçmanar) dep türmädiyem wöltirġbergāsāñ (felġ ġayıptı qaçınar) dep qaşqānākān. (3-62) ħoñrallardınām iyini wot berip ħoñrallar wolardınġiyini wotberip ketkānākān. (3-63) bılğānki içidä türmän āskārām bar ħoñradġāskārām. (3-64) şorāwınıñ āskāri ħoñrallardıķini wotberip ketġirgāsān nārmağan qāytıřidä türmāndıķiniyem wotberip ketkānākān. (3-65) wözläri wöziçidä beñtipāķ kıp sīrp ħoñratıķini ot berdiyu türmāndıķini

ot bermät dep. (3-66) çardarâwu ahtöbä şul ortada boğan. (3-67) çarı beğäm bärıdı wötämbektıñ bıläsdä cürgän. (3-68) bıl üsüpbek ämākışı boladı şõrdä iyı mınmatmanda woķu weldı. (3-69) ınkılaptıñ içıdä wöldü.

kunduzda bır uruş boğan ğalcaylarmınam şu qonratlardı wortasıda şını yād bıles me qänneyin uruşqan?

kuduzda peştunlarla qonratların arasında bir savaş olmuş o savaşı siz hatırlıyor musunuz?

(3-70) co wonuķu wo pällä men cänğäğıdeyin päydä boğanım coķ. (3-71) wol owğammäzärdä boğan biyrdä äşu ahtöbädä owğammäzärdä uruşqanda. (3-72) şu ğalcäyılär kelıp qonrallar ğırdıñ alı urğan urğan täslım bolaman degändäyäm bılmäy täslım bomäy içıdän asan bızılıp wona tabıyät kığan adamnar bärıp kömək kılıp soñ asan qonrallardı şikäs bergändä, beğläriñı. (3-73) uruş şındäy törkäyğänäkänkı bılar wötp keğändä bılardıñ üstügä şorawunı koybırıp bılardıñ iyıñı wot bergäsä narmağan mollalar aytqänäkän (bılarğa cahād pärz boldu, cahād kınğarendı.) dep ämır bergän. (3-74) bır hıl mollalar bosä (tabıyat kınar mıña, á bıl üstügä şorawunı äpkıldı.) dep mollaları hıdayat bergän bılarğa; beğlärgä. (3-75) á wolarğa bosä (döwlätkä hıyanat kıldı bılar, şorawunu qäytar.) dep. (3-76) şorawunı

bosa awğanistan, beğlärdi qäytärälmağandağın şorawunu wötkärgän üstügä
 şo pällä. (3-77) än şınnän şorawu wötüp kelip bılardıñ iyni wotbergän. (3-78)
 uruşqän, kırğan, päs wötüp ketkän. (3-79) beğlär şikäs cegäsä narman bıları
 owğanar äsir-älip hiylısını kabilğayäm bändi kıp ketkänäkän. (3-80)
 kabildayäm bir-azıräh wädä zäyırhanu, şāmathanu, nādırhan wölginçämä
 bılar. (3-81) halbay kabilı dep çarı kabilı dep şo kabilılar hämmäsi äsir
 bolub-ana woralbaşır bızın qaynatayam, häyjhalımrzanın atasınıyam
 äbdinäbi nızır değıçe. (3-82) şular hämmäsi kabilğa bändi-öp ketgäsä
 narmağan şo şāmat hannıñwu, şawālı hannıñ şolardıñ işinı kılıp nızırılığın
 kılıp birawu nızırı diykänı boğan, birawu nızırı maldarı boğan şönnäy nızır
 bop kätıp keldi. (3-83) bıl ıbrayım bek kelip päs wötüp ketkännärinı kısa
 kıladı. (3-84) äsilku pätşä ıbrayım beğäkän pātuwa bergän. (3-85) wol-asan
 berdän (yendi bızdı owğanıstanda koymäydikän bılar cäy bermäydikän.)
 dep päs açuwanıp wötüp ketkänäkän bıharağa.

begler qänneyin bop beg boladıken?

bekler nasıl bek olurmuş o zaman?

(3-86) yendi beğlär “nazar körmese bök bomaydı, hıdır körmäsä bāy
 bomaydı değan” a wol bağayrat bosa, gätäy bir hüşyār bosa, ğayratığa

çidíyalmaý tentäklıktı boyn-ağambosa beń bop ketättä. (3-87) döwlatı
 awғанistanğa bosa, қорқаһ bosäyäm sıyasatmadar bosa, һät bılsá, külüp
 tursá, мәrdımdı cáfs kısá wo raqamğa kamyab bolayäp. (3-88) wo pällanıñ
 begı bosa ätmağäkän, urmağäkän, kaçмақ sürmägäkän. (3-89) tayäh
 minam bosa, mintıh minam bosá, kılıç minam bosa, ät minam bosa
 wonnäyın begäkän. (3-90) owomam bosa ğäyratıdan. (3-91) şu beğlärimız
 hämmäsiyäm owamlıhtan pás qağan.

wözıñıs nımeş kılasıs; kisıbıñıs bar ma?

kendiniz ne işyapıyorsunuz, mesleginiz var mı?

(3-92) diyqançılık kılamıs.

nımelər yeğesıs?

neler ekiyorsunuz?

(3-93) buğdäy yeğämıs; tərbız, qawun yeğämıs. (3-94) pähıta, küncüt, zığır,
 mäs, makkä yeğämıs. (3-95) baħkärliımızem baruw wözımızdıķı çok. (3-96)
 mına hamsayälärdıķı bär. (3-97) bağıdanam yaħşı aladı. (3-98) şu pällä
 rawäcımız minıñ köbıräğı buğdäy. (3-99) şu buğdäydı köbıräk ıstımal
 kılamıs. (3-100) därehtanam ana çınär dep təräk dep köbıräğı təräk мәrdım
 ıstımal kıladı. (3-101) kämitım älmawu älbıhári. (3-102) a möwäli

därählardan cüzüm, äney şu şáptalı şu zallardan zardālı kāmām zardālısı bar.

**ķonratlarhú ķawunkārlike kōp māshūreken sabıķ āsqelendi ātını
çığarğān?**

**ķonratlar kavun yetiştirmekte çok meşhur, önceleri askelenin adını
ünlü kılmışlar?**

(3-103) bızlar ķāwun yeğāridi ġāziḥanıġa āt çığarğaniydi ġāziḥanı şu pālā
ķurturup bomāy ket. ķurttan ķorubalalmāy hāli tārbız yeğāmiş şu pālā. (3-
104) ā bergā ilğārilār alapoçāḥ dep zārmātın dep köldānāntor dep ā
ġāziḥaniydi pīsāndi. (3-105) hāligā bosa boptı prākı dep mınowdayı āylabātı
dep. (3-106) ķāwunām āynıp ketkän, alları köbāyip. wonnāyġā āsqālān dep,
āsqālānġa ķāwmnarımızgā köldānāntor pīsāntiidi. (3-107) bergā bosa
imāmsayıpkā ġāziḥanı pīsānt. (3-108) şo alapoçāḥ dep āpkeğiciydi wonda
bıḥārādān keāmmā şu owğanıstanġa kādimi tuḥumnardan woalapıçāḥlar
coğalıp ketkän. (3-109) türkū şu kızıl koy ķonrātın koyiyeķān; ho ķonjur koy
diymiz. (3-110) türkinin mānāsı ķonrātın koyiyeķān. (3-111) hāli mārđimi
türmennerāytadı bıl ķonuriytiydi bıl. (3-112) ķonrātın koyiyit diydi. (3-
113) bıl bergā kep hāli mārđim lāfzini tāġır berib ārābi kıptı. (3-114) bomasa
şo ķonjur koy deġiciydi āsil ķonratmınan wōtip keğān owğanistánā. (3-115)

yendi hər qäysimiz wolku bir türk bolamıs. (3-116) qonrātam wözbägäm
 hāmmä türkkä kelädi. (3-117) bir wäht babamız; äsilku babamızı kättäsin
 tärihtaqu elägänçi baba diydikän. (3-118) şol bir qonur ätti minip diyü ulah
 kegeneken. (3-119) wo päller ulah mäylis boladıkän şunda (qonurāt alıp ketti
 qonurāt alıp ketti şunnan türktän bil mänindü mırja qonrāt kep qağanäkän.)
 dep şunu babalarımız kısa kığan. (3-120) şo qonurätti nāmığa bomäytiğäm
 bosa hāmmämizäm türk.

alışkanıñıs coğma?

göreş tuttunuz mu?

(3-121) ey alışpız kāmām alışpız da. (3-122) mänä şul imāmsäyipkä,
 kunduzğa kāmām alışıp; wondäyın nāmı alışkanımız coğ.

alış qänneyin boladı sizlerü wortalarıñısta?

sizde göreş nasıl tutulur?

(3-123) yekü qāğma çiyib yekü yähtan çığadı mısābağa kılıp. (3-124) hər kım
 hünärini çältip sonıasan alışıp yä çäpänaladı; yä kuçaqlabaladı. (3-125)
 küçü cessä cığıtadı, hünäriminän cığıtadı, hünärü bomasa cığıladı. (3-126) ä
 menäm çäpänü deb yä inäşırma dep bir yekü çaldı bilgıçidım. ayāka

kakandı kâwşäk diydi. (3-127) ä çäpän~ağandı bosa mına gôşşägä
mîndîrädî mîni çäpänî diydi. (3-128) a mına içiden~alıp iynen~aşırıp işki
yâqâ tamanam täyleydi bırap. (3-129) raqâm raqâm çalı barda âlıştınam.

bı âlışlardı kâysi waqlar kığıçedî wözbekler?

bu göreşi oyununu özbekler ne zaman oynar?

(3-130) şu özbäk bār âlışıyam bār mınıñ. (3-131) toyu bār, âlışı bār, âtı bār,
ulāğı bār. (3-132) hālî şu pälle coğalıp barayaptı âlış gürünjyām tāmılları
âwşup. (3-133) wö pällä âlışları köbäkän pıśantäkän. (3-134) âlıştın cäyığä
yendî diyqançılığını peşäp kitkän; käsäbäkârîşîñî peşäp kîtkän. (3-135)
mârdım yendî âttı mîmmäydi môtär~ağısı kelädi; môtär~alıp çapkısı kelädi.
(3-136) kämäyi kıladi; dükän kığısı kelädi. (3-137) u wäht âlışıp cürgän
pälleler minnayın bîr käsäbäkârdän mārüm; mindayın bîr mäs pällä. (3-138)
açam bosa ägä şübügün~aşam maşawadan toysayām yettänî şu âlışını kılıp
çäkärin urup cürgän~adam. (3-139) hālî şu pällä bosa käsäbäkär köbäyiptî
yendî âlıştı coğatıp âttı coğatıp maldallık kıladi. (3-140) bîr hılları diyqançılık
kıladi. (3-141) bîr hılları dükändärçilik kıladi. (3-142) güzäränjîñî mähşät
äwâlgıdän peşäp kîtkîşî kelätta.

qäysî woyinnar baredî sizlerdi bāçeliklerîñîste?

çocukluk döneminizde hangi oyunlar vardı?

(3-143) wo pelläniñ woyını, aşıñ woyñäğičiydi kättälär. (3-144) á toy bosa keskesoyñäğičiydi. (3-145) yá kızlar hatınnar keçäläb ahsiyägoynasa. (3-146) wonnan başşa nıme woyın bar. (3-147) toboyın bāriydi, çiliğoyın bāriydi.

qānniyn woynaladı şu woyunnar?

pek bu oyunlar nasıl oynanırdı?

(3-148) toptı yekı nāpār bek turadı. (3-149) ä āltı nāpār bosa yekı tāqsım boladı; ya säkkiz nāpār bosa törtöwden säkkiz boladı. (3-150) asan bışawu bek turup bışawu nöwbätālıp tobālıp tobāğan adam toptu urıp turadı. (3-151) ä päygäğä kaçıp barıp kelädi. (3-152) ä bergä kesä nāwurālıp toburadı. (3-153) kaçıpbaralmasa bergä tohtap turadı. (3-154) ahsiyäğiyäm mäsälän siyaktı şu aydın carığda ātsa kım bāıp tāwubasa wol päykäğä ālıp kesä bış mārre ızapa boğičiydi sızıp koyadı cergä. (3-155) päykä degäni yendi mäselen yüz mıtır yekiyüz mıtır narmānda bış cerdi bış päygä ğıladı. (3-156) şonnañ kaçıp kelädi bıl päygä boldı. (3-157) soñasan biysap bola päygäğä kesä. (3-158) şonna nımrāyı ursā bosa asan nāwur āwuşadı bış; bış täğır ciydi.

neçəulunus bar sizdi?

kaç oğlunuz var?

(3-159) şükür pəzli ħuda törtulum bār; yekı kızım bār. (3-160) bīrāwnü pātiye kıppam; bīrāwünü üylāntırıpān kättāsini. (3-161) həli wözim bīr iyim bar. (3-162) ä yekı üylämmäkçingā pılım coқтаalı? (3-163) ħuda pılını bērsäüylänämän.

cəşiniz neçede wold dedinīs?

yaşınız kaç oldu dedini?

(3-164) yellig cettı.

uldarınız nımeş kıladı?

oğulunuz ne iş yapıyor?

(3-165) ulumnın bīrāwü usta. (3-166) mındayın bölék mölék ħışt terädi; tāmır sazlaydı. (3-167) köpiri sazlaydı; tās terädi; ħışt terädi; gılkārlık kıladı. (3-168) bī yekāwü şu pällä mākātpkā wokıydı. (3-169) bīröwü bosá koşäydäydı diykançılık kıladı.

başqä wözbeğler nımeş kıladi, qonratlar nımeş kıla? rəsmi rawäcidä

färkı bar ma?

başka özbekler neler yapıyor, konjratlar neler yapıyor; geleneklerinde bir fark var mı?

(3-170) co bjr toy moyı manam mindayın bjr parhı bomasa räsım räwäcınıñ; başqa kılätığanıñ hämmäsiyäm ğärıpçılık, diyqänçılığ u ş u kărı bär kıladı. (3-171) räsım räwäydä hä gätäy parhı bola. (3-172) toyıda parhı bar; bılar bjr bjr cegä cawçılıka barsá pätıyă toy kısa, bılar apparadı bjr mal; ya āşıp kessä yekı mal. (3-173) konrallar alıpbara tört mal. (3-174) şunja yaraşă caw, bjr yigırma wotıs serı toyunıñ äwäliğä ğürüç, cetı säkkıs serı mäwä, tört beş näpärğä tön şunnäyı räsım räwä j bar. (3-175) bı räsım räwä j bosa bı hämsäylarımızda coķ. (3-176) bjr ulāhtı ızafa täyläp koyadı, wonı şāğ ulak kılıp ş u toyhanāğä cetkırmey başqa mardım iyığä barğınça colda alıp kaladı. (3-177) cağalāşıp töbälāşıp uruşam boğan, töböläşkänäm; tärtıp ulahtıyam wöltürüp täyläğänäm. (3-178) şonardı koydırdık hălı coğaldı hălı. (3-179) ey wol uruş boldı.

başqa wözbeğlerden gäblerıñıste pärhı bar ma?

diğ er özbeklerden konuşmada bir farkınız var mı?

(3-180) ä gärtäy parhı bär. (3-181) başqa wözbäklärdıñ bjr hıl dörmän mardım, bı ş keçip kör desäk wola suwğ a bjr keçäläp kör diydı. (3-182) howá

bır hılları mäsälän attabanı mänäk diydı bır äftäbä dıymız. (3-183) howá bır nesäni älipbar desä. (3-184) bır äytamızı kı bır näsäni älipbar hēy wona älipbar. (3-185) wolar äyta mınawdı eltipber. (3-186) yā çıĝarıp sala, mıymān kelsä çıĝarıp sal. (3-187) a wola bosa çıĝarıp cübärin, yā eltip koyın. (3-188) ä bır maynaĝı dıymız. (3-189) wol maynaĝı gürünäm qonratta. (3-190) ä wolar çaḡnāĝı diydı. (3-191) şul çaḡanı maynāĝı dıymız. (3-192) ä maynaĝı qäyirdä; ä bır äwzuḡuzĝa bır ğap kelä maynaĝı qäyirdä. (3-193) läfzimizĝa ğärtäy täbädilä kemäsä tüşämiz bır bırımgä pärḡ kımaydıku. (3-194) bırāḡ kälmaĝa pärḡ kıladı ğätäy. (3-195) hıç ya sıra sıralārın nımä dewām soraydı qäysı pällä. (3-196) hıç senı qäyirdä ciräsän sıra men senı körmıymän. (3-197) änşo sıra mınan kelädi. (3-198) bır nesäni körsäsäniz mānı. (3-199) bır nesä çok kani? tawupber! heylä mānı. (3-200) ä bızın qädım wädä sıyaşallarımızın sälläsi boladıkan. (3-201) şu pällä sällä gürünümizäm coĝalıp ketkän räwäci. (3-202) läçäk diydı.

bır sizderde bar medı, başka märdımdəyem...?

yalnız sizde mi yoksa diĝer kavimlerde de var mı?

(3-203) tırmän märdımdäyäm bāridı. (3-204) tırmänü şu qonratta bāridı. (3-205) märdımi tatardayam baräkän tataram mayda mayda baş woräydikan.

(3-206) hətinnar woraydı. (3-207) qışlāmızda bīr yekitā nışanağa ƙaptı
 säksännän-āşıbrġän. (3-208) sābıġ şol ämr-älīmħannan bermaġan şu
 bıharada räsım räwäş şu ƙonuratƙa bop ƙaġan tūrmän mīnän. (3-209) şo
 räsım räwäjiġä ƙıp ƙetkän. (3-210) coġālıp kettı yendı räsım räwäç. (3-211)
 kelım boġasän woraydı. (3-212) ƙòymäydı asan tá ölginçä bāriydı. (3-213)
 həlı yendı ƙoyup ketkännäriyäm bār; üylänġänġinġ nışanası. (3-214)
 ƙazählar-älı ƙızıl lata woraydı üylänäsän narman āġ lata ƙıladı. (3-215)
 ƙonrallar bosa o pällä üylänġänı sällä woraydı; bāş woräydikän. (3-216)
 tūrmännäräm şundäy. (3-217) tūrmännärƙu çätır çamılmäydıkän şu taƙıyä
 ƙıyıp üylänsä sällä woräydıkän wolaram.

hò äke köpten köp täşäkkür sizden!

(3-218) ħanābat!

saġ bolıġ!

ANLATAN: Bibigül Hacı Mırat'ın kızı, konratların şıiban uruwuna mensup 75 yaşında okuma yazma bilmeyen bir ev hanımı

DERLEME YERİ: İmamsahip / Miñbataman köyü

DERLEME TARİHİ: 30.07.2009

SES KAYIT NO: REC.04.MP3

KONULAR: kendisinin hakkında genel bilgi, el becerileri, çocukluk hatıraları ve konratların bazı gelenegi ile ilgili bilgiler.

neçe çaşıңызda üylenniňiz?

kaç yaşınızda üylendiniz?

(4-1) wontört çaşımdaüyländim.

mäktep bármedj mäktepke woğuğanmasız?

okul var mıydı, siz okula gittiniz mi?

(4-2) cōk! mäktäp päktäp coğıydj wo pällä.

namāzlık yā başka zärürätlärdj qärden~ürgengičelleriňis?

nemaz kılma yada başka gerekli eğitimi nereden alırdınız?

(4-3) ä şolardan ürgäñgändä! şu mollalıq bārip ürgäññän. (4-4) atāmız iyi zūlmabāt dip wo yäktäyedı.

neçe balanız bar~äli?

şimdi kaç çocuğunuz var?

(4-5) häli şükür birtteğänä ulum bar.

huda bersin!

alah bağışlasın?

(4-6) huda bersin. (4-7) woyāğın huda āldı berbiydı.

çayı cānnet bosun, neberelerñiz barma?

mekanı cennet olsun, torununuz var mı?

(4-8) bār şükür. (4-9) tört kız, birgene ulu bar ulumnar. (4-10) kızımna qaldı üş ul üç kız.

cāşınız neçede boptı?

kaç yaşındasınız?

(4-11) cāşım cetmiş beştämä, cetmiş~alttama boldum.

kızlık wāhtlarıñızda nıme woyunlar woynağıcıelleriñis?

çecukken ne gibi oyunlar oynardınız?

(4-12) kızlar wàktida kūrçak purçağ-oynāğ-ıçidik ilgärgi zaman. (4-13) bil keçäsiğä woynā-ıçidik kätte kätte sızahtay bächer menenem āhsiyäğ-oynāçedik; tirkämbawüg woynāçidik. (4-14) wōnda birtä ayıp kımasidi. (4-15) yeni munāwçäğäna koşulub-oynasā mināyıp kıladı. (4-16) ayıbam kımāsidi; şumnuğıyam cöğüydü wonça adamnı. (4-17) wo pellä kiygänimiz, alaça kiygiçiydik. (4-18) kiliñ bop keğandiyem alaça kiyp kibedim men. (4-19) ä yendi wonçäh minçäk käläni közgä ilmäydi; pişänt kımäydi. (4-20) wözlär çığıp bazardan saylab-äpkeläyätir. (4-21) alaçadan başqa qädimgi bir parça şayı pāyı dep bārikän; başqa coğuydı.

mına bırent-äytadıhu buğdäynan wo pällä coğet diydi?

bazılar diyor ki, o zaman buğday ekmek yokmuş?

(4-22) zağarayam ceğiçidi. (4-23) köbürä zəğara ceğiçidik. (4-24) ä zăriñ tappay kaanda mına buğdey pişätkändä āpayam ceğiçidik. (4-25) yendi bosa wol itigä bermäydi arpamınan makkäyni. (4-26) culma āş, keşkän-āş, görünü soräysma wonda nımä bar. (4-27) bir gildirätip kazaña kötügä uwğuçidi umaçāş, palaw, şorba; başqa nımä? (4-28) ināk mälımız bosa sütügä kığıçiydik; cowğa kığıçiydik sülläni. (4-29) wöl tappasağ arasığa

wop qaladı. (4-41) wonı asan bñr çüftanıñ~üstige cāyıp suw serpıp serpıp
 koyıbıräd ästige bñr lata töşäp. (4-42) kökmäk wup wösüb wösüp qala
 munawçä wop. (4-43) a şonuasan çığarp ilgäri tüygüçidi keliğä kız pızlar,
 hatinnar ciylıp. (4-44) cuwadı, çayaadı, kaynatadı asan un çäyıp. (4-45) şonda
 sümläk boğuçidi. (4-46) mına buğdaydı cıwup tazalap bñr kümmä yekkün
 mına kättä çukur tabakta turğuçiydi. (4-47) asan dımnānıp buğdeylär appağ
 appağ süyrük bop açılmaqçın, cārılmaqçın bop kēçiydi. (4-48) wonuasan
 cäysä dārrāw wösädi. (4-49) kuwrap qaladı; āstı wöskämınām bēti kurup
 qaladı. (4-50) wözın hämmäsini barawar cıbıtmäsä. (4-51) wonnañ keyi
 qäynatıbrädi asan şonı. (4-52) āwāl çäyğān suwlärını biyāqā idışkä āp
 turadı. (4-53) niçe idışkä āp turadı; tazza suwğa çäyıp kōtärädi; ceti qalla
 çäyib~aladı. (4-54) şonu āhırğağğa un çäyıp çäyıp kazaña sap kēynatıbrädi
 kaynatıbrä, ana taza suwdanam här dāyimdä bñr sätıl~eki sätıl sālıbrädi.
 (4-55) cüda koyuw~wup kasa tazza suwdanam bñr sätıl yārım sätıl suw
 berädi. (4-56) qārrāk müysäpitiñräkläri kozğab~oturadı wonı. (4-57) cāmandı
 köppala aynaltırmāydı. (4-58) sümläkti bızılıp qalat dep. (4-59) asam
 sümläk bop qaladı.

kışlāğınısta neçe jerde sümenek qaynatasılarınıs sızler?

köyüzde kaç yerde sümelek kaynatırsınız?

(4-60) áy yendi sorabıoturman intıpağ jok. (4-61) yekı jerde, üç cerdeyem qäynatadı. (4-62) bir jerde qäynatsa cıylııp boğıcedı ilğarı. (4-63) kăysı aydı parasallayappa yendi; ana mäyrejpte kığıcıydı.

sümelekti nımöwçün pişiresilerinıs sizler?

siz sümeleği niçin pişiriyorsunuz?

(4-64) sawāıuçun pişirädi. (4-65) ilğäridän bıbı pätmamnar çıgarğanäkän. (4-66) şonuı hākıga şöytüp çıgaradı sädaqäıytıp.

cıl üyürälmäysma sıs?

eski takvime göre yaşıımı çıkarabilir misiniz?

(4-67) cōk! bir hıllı bılämän yendi adaşıppam bılmıymänıendi.

ıştambow tokuyman dedinız ä?

kemer dokuyor dediniz doğru mu?

(4-68) hä hăllem tokuyman tayar bosa. (4-69) ilğäri çarhı boğıçıydı; wona cıbını iyirgiçıydı pahtadan. (4-70) wonııasan çıyratıp á cuğurup kırıup koyıp tokuyberğcedı kāmııötkäzip. (4-71) hım yekqabat kıp worıaydı; tıı çıyratat,

tawbırädi. (4-72) wonasan uzun iştambâwdun boyunu kılip cügürädi. (4-73) iştambâwdun ä cuwāniğça boldı üzıp arasını ap mniyka ilip koyup bır yāğnı, bır yādan tokuybırädi. (4-74) gılāmgā bır küçü kuwātı bar bomasa tokuyālmäydi. (4-75) yeni men gılām tokuyālmıyman; kāp tokuyālmıyman. (4-76) bı iştambâw bosa woturğan cerdä boladı. (4-77) köp pomasa birtte tokuyman; yekitā tokuyman. (4-78) e biytip kolu āsılıb oturıp biytip mā kığanğa çarçäytta belı awrıyd . (4-79) şölerdä ustası boğuçiydi. (4-80) bazarda köbiydi. (4-81) bazardan āpkıp bergiçiydi coqlarğa. (4-82) çārhi bır iyik dip mınçäğäna cıb worāğıcı bolād. (4-83) woyāda üstä tanap kaflağan bolād; mināwday cıptı tanap kıp koyadı. (4-84) mnä artı wu yäqtä turadı. (4-85) āldıda bır yekkänä häççä birdä turadı. (4-86) mınja bır häççä kıp iyikti tohtatadı; bārda şonja wöziğä. (4-87) çārhtıñ wöğü bār, kulāğı bār; kulāğıdan uşlap aynaltıradı.

wörmeğem tokuğıçenıs me?

dokumayı biliyo muydunuz?

(4-88) há wörmäkku cänja yendi küştän kaldımda bomasa tokuğuçedim. (4-89) kāp tokudum; gilem tokudum. (4-90) á ton tokudum mna bāçelergā cıpaktān igirip niçä. (4-91) mna ārkalık tiydi kizüw kötärıp tura. (4-92) bırāwü

bosa bādın äpkilibirädĩ. (4-93) yèkĩ häççä başıda turadı; häççälärĩni biytp
kötärıp qoyadı ayāğı değıçedik. (4-94) bĩr kılıçı boladı; nāryāğğa tağı bĩr
jibĩni bĩr cıngıl hımıçqa bāylāp koya cāyılıp turadı. (4-95) beryāıdan son
tokuybirädĩ.

bala kättertüw hālĩ kıyın ma, sābık kıyın medĩ?

çocuk büyütmek şimdi mi, yoksa geçmişte mi zordu?

(4-96) sābık kıyınıyt. (4-97) mınday dāhtār coğuydı ya tewib joğuydı. (4-98)
huda kättä kısa kättä boldu kättä bomasa. (4-99) bunuku sāl tımāw tiyt dise
cügürtüp dāhtārgä~pparayatır, dawway~äpk beräyätır. (4-100) aşan molla
sollağa apārgıçidik. (4-101) ürgängän pürgänñän kāmpırgä tamak pamānı
bāstırgıçidik. (4-102) başka kılayatkanıms çok. (4-103) bāhşıyam barej,
kuşnaçām; bāhşını aparıp bāhtırıp körgāmıs çok. (4-104) bĩröw bĩröwüdü
ürgänñänttä bĩlätigänttä. (4-105) áy men tappayman wolardıñ gābĩni yendı.
(4-106) bĩlmiymän men wösi hĩç köppala bĩr nısä yaddaşāmäs tappayman.

kızlar nĩmöwçün hāyıllaydı?

kızlar niye bayram günü geziye çıkarlar?

(4-107) ä bilmäsäm men bĩrbĩrĩni üyünü körämiz~iyme, bĩrĩnkä barama;

nīmāgä häylläytiğänni. (4-108) barıp qışlaqlarığa wözläri häyläb-äyläp
keğıçet tapqanı kiyip. (4-109) bazar bārip köyläg-iştanqu amāğıçedi, äntäk
pāntäkä köñjüçedi. (4-110) doslārınka baradı, wöziñiñ hısrāı bosa minikä
baradı. (4-111) başqa cegä begänägä bārip jirmäydi.

köb yähşı mama täşäkür! salamat boluñ! zämet berdım bağışlaysıs!

(4-112) bāhşış.

ANLATAN: İmamnazar Usta Şarap'ın Oğlu, özbeklerin Dörmän uruwuna mensup, okuma yazma bilmeyen, eskiçilikle uğraşan ve bahşılık yapan anı zamanda marangoz.

DERLEME YERİ: İmamsahip / Macar köyü

DERLEME TARİHİ: 31.07.2009

SES KAYIT NO: REC.05.MP3

KONULAR: kendi anıları, yaşadığı sıkıntılar ve hayat tecrübeleri; eskicilik hakkında bilgi, Özbeklerin geleneksel adetlerinden olan Ramazan'ın 3. gecesinde sokaklarda gençlerce söylenen şiirler vs.

(5-1) ātım imām nazār atamd, ātı usta şarap babamdı ātı ustāimamalı. (5-2)

uruğum ātam tājiğ yenem dörmän. (5-3) qāryāyi majardamānā.

neçe balāñız bar?

kaç çocuğunuz var?

(5-4) felānma? pelān jettı balam bar. (5-5) āltı hātın, āldım. (5-6) bışawunı

āldım wöldı; bışawunı āldım jaman boldu qoybırdım. (5-7) ā şūniy kıp altı

hātın aldım; hālı yekıtāsı bārhal bār.

kisbîñiz barma?

mesleğiniz var mı?

(5-8) kişibim najärlik, könädozlik. (5-9) bizi âtamız najare usta şarāp dedim
kú! bil ustalık bizdi ata babamızzañ kâğän.

nümelér sazlağıcıçelleriñis sâbık?

eskide neler üretiliyordunuz?

(5-10) bîş awâl iftida beşik sazlağıçedik. (5-11) ānsan sändig sazlädik;
ānsan darbaza sazlä. (5-12) mna roykä, darbazaları wözim sazlägän. (5-13)
ānwāri, roykār, darbazá, kilkin, tãpkası, simgıl şunneyin işkayäm işläpän. (5-
14) çärh, hălälj atamalar kıleredi. (5-15) menä dükanı bare dükänni keyttän
cürmädim. (5-16) wol çöptän dükänni boladı hăläljini bitip çığaradı; me wonı
kığänim çok. (5-17) menä namberätigän kişip könädozlıgeđi bemäsräp;
ayıtı köp mäsräfi jök. (5-18) mäğäm najärlikti bar wonça ayıtı jök. (5-19)
mäqsät bola ayıtı jök.

awara boğanıñız coğma hiç mındiy?

göç etmek zorunda kaldınız mı hiç?

(5-20) awara boldık hăl äwaramıs. (5-21) inqılāpkä ulum şayit boldı. (5-22)

mına bu kişilärgä malım meni awara boğanım. (5-23) şundäy künnärdi kördim ki, keça uyğunı körgäm coq. (5-24) barib ğışanı ästigä jätipam cılap. (5-25) hātın, bala çağä mäydaña ızıllap kagän wözim dälip wombeş keçey küñüz aç tók ğışanı ästigä jätip ahırı kaçıp kettim; kaçıp şäärgä barıp mağä köşöldim. (5-26) dawlatkä bardım; mājbur bolum dawlatkä barım berge wöltirerdı meni. (5-27) häm bir mısapırdım ahı; bekawmedim né! (5-28) dawlattaşan mijäyillär aldı; dawlatam sukut jedi näjip. (5-29) näjip sukut cedı anşan biz hananışın bop kıldık. (5-30) günä kığandı wöltirdi. (5-31) biz günâyam kığanımız coğe, birtägä äzäräm bergänimiz coğe, dawlatkä boğanmınan. (5-32) kawmdiyäm hizmatını kileredik; dawlatiyäm hizmatını kilerek küñümüzüçün. (5-33) bir hātın aldım won cıl boldı ağanıma. (5-34) şonnañ boğan şul, anawsu kızım, tağam bir yekıtey digä bar. (5-35) awalgı hātinnarda ullar menä qärämäy ketti wolar. (5-36) bırawu pākıstandä bırawu kunduzda. (5-37) üyläntirdim hātın abberdim balaları bar. (5-38) qärämädi; menä kömäkläşmädi. (5-39) häli hälimnen iläyi şükür rāzımä; rāzı womasam tağın nımä çaram bar.

qänney kıw ötkeres gūžaranıñızdāl?

peki şimdi ailenizi nasıl geçindiriyosunuz?

(5-40) gūzārānımdı mına şú hırmandı wəhtığä bı kışını hırmannı başığä baraman bır ser yekı ser ğälle kăpsem beredi. (5-41) wo kışını hırmanıgä waraman bır ser yekı ser ğälle berädi. (5-42) änä şötıp bır azıqamdı zāmıstānjä àlaman. (5-43) änä bākımānda héy şu çold-üsttä bırgänä dükānım bar-äli tūnāwun bazar çărım părım alıp keldim. (5-44) yendi bārip şonda woturup könädozlık kılamın. (5-45) wəhtān bızendı won tört cāşımızdan bermān şu kışıptı kılamız da. (5-46) şındäy budlār tıgāmān ki butāyı järmānı tamāmı rāqāmını çäpili but tıgāmān. (5-47) pāysa bosa bıç wonu çărımını āsāk, aşbabını āsāk son büt dozlık kısāk. (5-48) hāli ulum bud dozlık kıladı kunduzgä. (5-49) wol menä ürgängän. (5-50) wonı kışıbı bud dozlığı bar künnığä bır mın yekı mın-āyıtı bār. (5-51) änä mägām mennām bır hābārām amāydı. (5-52) kemeydiyem meni soramaydıyām menem wonu kısasıda yemāzmān.

sawādınız barma, mäktepke woqıpsısma?

okuma yazmanız var mı, okulda okudunuz mu?

(5-53) bıçdı sawādımız joq, sawādımız joq. (5-54) bır wəhtığä bıç bır cındār boldık. āğä bılsānjız şo yärmätbāydı hātınıma, kızıma nıması? (5-55) wolam bır bəhşı bob aldı. (5-56) şo zamanda bıçām bəhşı bogāneydik. (5-57) änä

şu bəhşî ātımız kagān ana bəhşımız birtā bāhşî dep kelädi. (5-58) pāl körmüymän.

qānniyn boldı sız bāhşî boldıñs?

nasıl oldu da siz falci oldunuz?

(5-59) men şındäy qoş-äydäğičedim hokuzdū apardım bīr tēpägä wollätim.

(5-60) tēpägä wolatıp wolatıp uhlap kappam. (5-61) şunça bilämä ki yeki

näpär keldi bīrāwunū közü kök, bīrāwunū közü kögämäs. (5-62) bīr älä

wokuzım baredi hokuzımdı häydäp ketti dämigä sıp. (5-63) an määytim

minä bayım uruşadı. (5-64) keyttän abaylap abaylap karamakara kettim ki bil

kana hokuzım qäyqä aparadı. (5-65) bīr jegä bart tōy barekän; bī toygä aparı

da äsä hokuzu soydı. (5-66) hokuzı soydı; göşini mäydäläp qazanä säldi;

pişirdi ä menem äldimä āpkeldi. (5-67) qarädim ki pälāwd-üstigä kürägi

warakän minä kürägi, äbäyläp cäşirip kişämä sıp koydum minı bayıma

körsätämän dep. (5-68) şunūmana şu jätıpam cätıpam soñ bī mārdek kepti;

meni kötäripti bīradär berdän ālıp bāriptı üygä. (5-69) wokutıpa, qarätipāwu

cındär diywāna wop äyāğlärdi kişän-urup neçä wāñ kişänägä cättim; minä

bıları sıp kişän-urup täylägän mināwlardı. (5-70) altāy kişänä cättim

diywana bolup. (5-71) äsīñ şu küräk kişämdäydi; wokuzdu hämmäsini

siyägini jıydı jıydı jıytta bîr tabağa sâldı. (5-72) âlibbardı qazânä täylädi kätä qazânä. (5-73) üstügä terişini täylädi; qolugä bîr cerdän torpaqtı âldı. wokuw—okup (hurf bāş) dedi; âlki hòkuz zindä boldı. (5-74) hòkız zindä boldı; sâpa sâw hòkız ketedı bîr qolu jok, bîr qolu âhsâq. (5-75) ânsän äyti (mını bîr qolu âhsâq nıme boptı?) dedi, (bar mılla bārını âlıp kel.) dedi. (5-76) bîr mıla bāri degän bîr közü köğü bareke wonu âlıp keldı. (5-77) wonnan soradı, äyti (mınä) de (adamı hâkini âwzu tiyiptı.) dedi. (5-78) ânsä äytti (içimizgä adamı hâki jok.) dedi. (qänä hâ adamı hâki bergä) dedi. (5-79) şunuçasını bilämä soñ tağı başkasını bilmiymän. (5-80) a şonna soñ şol menä keçälik qäysi pällä här gäp bosâ äytädi. (5-81) şol gäpirädi hubu haraptı.

nımenı äytađı mäselen?

örneğın neler söyler?

(5-82) qolunız şu nersäni berämän şunu aparıp bîr jegä kömsäñiz şunu päs tawup âpkelälämän. (5-83) şonu äytä palanı cergä diydi. (5-84) mäsälä mänä sizdi bädäñizdä äytädi palanıgä diydi (bîr nätijä al.) diydi. (5-85) ânsä keçä jätıp men nätijä alaman şu bädäñizdä dağñız bosâ nıme ki çereñiz bosâ men nätijäsini äytıp berämän. (5-86) üy uruleredı, hüzänä

uruläredî, hălîlî hăzănâdardı á mäsî uruldu mășındarı hăpîp mășındarı säqîl
 kâbîlgä sädräzämdîkî. (5-87) bînnan gŭlmâd mîrâbbâşî diymîz mîna keldî.
 (5-88) abdîraman wăkîllärgä keldi. (5-89) şundey bîr adîm çığıptî şogă şunî
 bîr mă kınar, şu bîzzî mășındarımızî uruptî şun dăräğîñî tawup bersîñ. (5-
 90) şolärî tawup berdîm son mînnâ âhîrî pëshkawuz jedîm duşmandî koldan.
 mîñîyäm son bäs kıldîm täylädîm kımıyman. (5-91) änâ şunniyi âmalîm bâr.
 (5-92) hălî yendî wonû täşhîr kıp âldıkbîzdâ.

sizî yëshîttîm ramazanda yärebezen...?

duyduğuma göre siz ramazanda...?

(5-93) yărăbazañ...! mîna şulär kıymäsedî yărăbazañ äyd dep yărăwazañ
 äytäredîm. (5-94) bîzdé bîl ata bowâmızdan mîrâş kâgän, äwâl âhîrdan
 kâgän dâ yesbîlgännäm bermağän bîzgä bîl kâgän. (5-95) yărăbazañî bîr
 wözümîz äytärädîk yendî pārsî köremen kîtabı-bäreken, kîtabıgäñ
 äytädîken.

kîtabı sızdî âldıñısta bar ma?

kîtabı sizde var mı?

(5-96) menî âldımda çok kîtabı bîrtädä bärekan. (5-97) wol pārsî äytädîkän.

(5-98) bız wəzbäk~äytämiz bız bekıtəppiz sādde hār jerden ālıp äytämiz.

(5-99) yaraḡazāndı yendı çığarıpta wonı mənışını bız bilmäsäk, bız sawātımız bomasa. (5-100) mına şu rōzā yekkün tutuldu üçlämçi keçäsiğe bārıp äytämiz. (5-101) yendı şonı bilmıymış kı bıl nımāwçün kıptıyu nımāğa çığarıptı şonı. (5-102) keçälik mına bı kışı çığadı bız üyden, bız üydən tığın birttä çığä, tığım birttä çığä, tığım birttä çığä toḡa boladı. (5-103) bılar kele cır menı (yaraḡazān äyt bız bilmıymış sen bılāsān.) diydi. (5-104) āna menı kolumnan kəşelleydi mäydänä çığarıp alıp baradı. (5-105) men sān üymä üy āsān yaraḡazān äytıp jürämän.

nıme diysilerıñ soñ?

peki nasıl söyliyorsunuz?

(5-106) āsālāwmu āläyküm yeliw bāylar!

(5-107) kullu bosın jaḡa tuwgān cārg~āylar!

(5-108) kı men~äytäy bısmıllahırraḡmānurrähim dép.

(5-109) ḡudanı yad kılayık yākarımü yārähim dép.

(5-110) rozānı wüş kün tutup keldim sizgä.

(5-111) rozäni zäkätini berin bizgá!

(5-112) rozägä soygän koydın göşü kaná?

(5-113) göşüni siz jediniz töşü kaná?

(5-114) şu wüydı tımnügüdnäy köriñdi.

(5-115) hama-wüydän üyüñiz bāy köriñdi.

(5-116) şu-wüydı tögäräği koydınızı.

(5-117) keştäli romal tigädi bāydı kızı.

(5-118) keştäli romalları belimizgá.

(5-119) mahtap mahtay ketäyig yelimizgá.

(5-120) anä şuniy kıp äytip ketämiz da kãni huda bıl bır keçeyi künüz
ayssayam ada bomäydı bıl. (5-121) e wol köb wonı qäysi birini siz
toldırıp alasız wonı.

(5-122) şu-wüydı çañarāğı çähçäkänä.

(5-123) şulüydä bır apam bar appakana.

(5-124) kolumgä romal berär nihtapkänä.

(5-125) ketämän wöz yelimgä mähtäpkänä.

(5-126) ána míndiyin debem aytamız.

çäñjäräk ni medü?

çäñjäräk dediğiniz nedir?

(5-127) çäñjäräk yendü bir wotaw. (5-128) hó ırgalı üy, hırgä uruleredü yá!
wözbäki hırgä boläredü. (5-129) won tebäsıda bir äläydä bir nämınä nersä
sázleydü wonı çäñjäräk diydü. (5-130) bu pälle coğalıp kettü.

yādınıske kese aytın tǵınam!

aklinza gelse devam edin lütfen!

(5-131) köb bala wonı me qäysü birini äytäyin. (5-132) e güm kın şunısı
boladı coğatın yezmälätmän.

hó ho köp yähşü; köp köp täşäkkür! sağ bolun!

öyle mi peki çok güzel çok teşekkür çok sağ olun!

ANLATAN: Adı kurban Ali, babsının adı Abdulhak, Özbeklerin çağatay boyuna mensup, okuma yazma bilmeyen 57 yaşında çiftçilik yapan bir beydir. Ayrıca kuş besleme hobisi olan ve zamanında iyi bir göreşçidir.

DERLEME YERİ: İmamsahip / Yeşantop köyü

DERLEME TARİHİ: 27.07.2009

SES KAYIT NO: REC.06.MP3

KONULAR: kendi yaşamı ve anıları, köyü hakkında bilgi, pirincin yetiştirilmesi konusunda bilgi, Özbeklerdeki pir tutma geleneğini hakkında kendi görüşü.

ķāwmǵá çağatay bolasma?

çağatay soyundan mısınız?

(6-1) bız mǵardım äsıl çağatayammesmız. (6-2) äsıl kündämız kǵarlıq boladı.

(6-3) bızı bāwāmız şu qǵaryeǵe kelıp şöǵǵe kaǵan. (6-4) babam äynı rostaqtı

dǵrıne deǵen cǵerden keǵen. (6-5) bız şöǵǵe tāwǵlled boǵanmız şöǵǵe

ürgǵnǵämmız gǵbıımız koşulǵan.

wolardı gǵbı ǵarq kılama bız sıızden?

onların konuşmaları bizden farklı mı?

(6-6) park kıladı hâ; woşâ deydi. (6-7) hâli sizî gâbîñizém park kıladı bizd-ıçımızge há. (6-8) kättämiz wâh wölüp ketken me atadân âltı cetti yaşar sağır kâğanman. (6-9) câşlıkta wölüp ketken. (6-10) yenemiz zindeyedî şu yenemiş kätte kıldı da. (6-11) âmîkîñi koluğa kâldık. (6-12) sağır kâldık yenemiz âmekîñi nîkâyige tüştü. (6-13) atamız câyığa âmekîmiz ata bold-ana kätte kıldı bizdi. (6-14) tört cırıp âcırık kâğaneken kâttelerden ana şonu hâliyem tınap şonu güzärän kıp wolturupıs. (6-15) wäreseniz bomasa sağırlik kıyın.

ciğıldıgıñde alışkıçem dedıñıs!

gençken göreştım dediniz!

(6-16) e bir yekî üş toyğâ şu moysäpiller âlıştırbedî başqa kobbala pälwännik kığānım çok. (6-17) här toy bosâ märeke boğuçedî piyada bölök, ulâk çäpkıçedî âtı bar; wol bölök çäpkıçedî. (6-18) piyada alış kurredî. (6-19) á bir tøy boldı; ulağam boldu; piyada alışam kuruldı. (6-20) son bir állı tākımığa ulāktı kısıp şu piyada näperdi üstüğe häydaş keldi. (6-21) bı kanatıdzan wöttü ât ana kanatığa näper kaçaman dep şu warhätä wop wommâ çurdu wop ätti womüräwğa ciğıldı. (6-22) ciğıldı adam boyu näper şu

wommꞑop ciğılğan. (6-23) at col tappaydꞑendi āt kú nāperge bān boptũ. (6-24) āt tımşuğunı mına şu nāperdiꞑüstüğe kılıp wömgennı nāperdꞑüstüğe taylaptı; yekı pıtı mnodeyın tizenneptı turuptı. (6-25) āgā bassa cüğörü payadāy bıreyꞑyellık nāperdiꞑ pāçäsı ku sınadı. (6-26) soñ bır nāper koluğa bır uzun täyāq kaçaman deydiꞑ col tappaydı. (6-27) minı koldan täyāğını culuwālıp ālığı āttı şu källe kozü demey ķeyrı kese şörüğe şu neçe täyāğꞑurdum. (6-28) bıłāñsān at keyman tus wolup tus bolup ānaķa kettı āsan. (6-29) säkkız nāper zāhmı boğanāken. (6-30) bır märekege, bır toyğā birtte mıñeālıştırdı woña sāp küçüm cedmediꞑ. (6-31) paķa yeşeg mındı turğandāy wol héy wonda men berde kolnu uçunu uşlaydı berı kemeydiꞑ. (6-32) mıña küçüm cedmediꞑ; minı qāñney kıluwumdı isābın tappadım. (6-33) soñ āsāñ kolumdı sılkıp şu kolumdu culubāldım. (6-34) şu sırtıdan şu belden hārpāñcek sābāldım köterdiꞑ. (6-35) köterdiꞑ yekı pıtı munāwdeyın bop tebāgā çığıp kettı källesı ķuyman boldı. (6-36) āsān şo sāziğā tayladım āsan.

sizdi neçe çalışınız baredı?

kaç yöntem kullanırdınız?

(6-37) üşte törde bar. (6-38) birttesı çambāş, birttesı çappa hāllık, birttesiyem

tā bīr höneri dığā. (6-39) é şunneyin käyssı won keldı şo yäğğa täleydı. (6-40) ho ɾamätı tüye räyis keğıçedı. (6-41) benamazdı ɾınsan moysäpıller les bergıçedı. (6-42) yekıté, üsté näperdı keynden cübergıçedı. (6-43) minı bäsşın tawup keğıçedı bassı kaçıp sıp coğālğıçedı mäntıkadan. (6-44) ä minäsän tüye räyis sorāğıçedı (bıl qäyğä ketptı.) bıl sıp şu şorawğa tama wötüp ketptı. (6-45) külıp külüp (ällayéy towbayey) deb ɾınsan älığı năpelerdı şawás kılaredı.

särɾent bārıpsıs ma sız?

särɾent “toplucu ark kazma” vardınız mı?

(6-46) pıttaqaşanı mardıkerıge bārıppam wondá baskanedı. (6-47) minı şu bāşma basatığan năperler şu şähçä täylıyman deydi ya qäysı gällırāk bosa basman üstüğe ıterıb cübergıçedı bıl cığılğıçedı. (6-48) cığılğannan üstüğe şähçän taylap üstən hās taylap tepkiléw älı törkélalmay şu basman ıarasta kăğıçedı. (6-49) şorāwu kızılqäleğe nıme taylağaneken tor taylağaneken tohsan näperdı mürdesını ıığārıp kōrsettı bu kamsārığa. (6-50) dāyrağa ketkeneken tordan ıığārıp kōrsettı.

múķayısä kıśänıs sābık diyķançılığ kănneyinedı?

karşılaştırırsanız eskiden çiftçilik nasıldı şimdi nasıl?

(6-51) sābık pahta kārliǵedı buǵday-ārpa yeǵerek; māş mākkeyi yeǵerek.

(6-52) hālǵı sābıktan köre ğälle ğälmet. (6-53) sābık buǵday-ārpa coǵedı. (6-

54) pahta kārliǵedı pahtana köp zulum kārliǵedı. (6-55) hālǵana pahtanı

cāyǵa şalı çıqqan. (6-56) māyi ämelden alıp kı şalıǵa urunası ta mayı kaws

akrapkaçey minı işi hālas bomäydı. (6-57) mayı säwurge bızık täyläysiz;

bızıktı sebesiz. (6-58) bıl-ansan minowça mäysä wop köǵörgünde sonjäsa

şalıını cāyǵa suw koyıp minı köttän culubālıb-ansan minowça minowça

minı pärre āyırıp-ansan minı çüke kıla cerge. (6-59) sepkenje bomayt ta

älbet. (6-60) pargen täyläsa ku boladı, pargen täylämäydı sonu märdim

tıǵedı. (6-61) älbete tıkkenı ğälmetti sepkenen köre hämşe tıgemıs. (6-62)

lök şalıını sepse boladıken. (6-63) ana bu züräti bı nimeni, minı kol minam

tıǵedı. (6-64) azābı köb-onu wotāq çıǵadı; wotaydı. (6-65) wona kaçça pāri

sebedı, köp zämätı bar.

nımöwçü yeşan top tiydi märdim bı kışlaqtı?

bu köye niye yeşantop demişler sizce?

(6-66) minā kışlağımıs tebeste beşältı hana yeşam bareken. (6-67) änä şo

yeşannardı atı şu kışlağa kağanda. (6-68) yeşantob-endı bır jege todop

wolturğaneken da. (6-69) kätteler şunneyin dep ât қағанendi. (6-70) biz ku bilmeymiş wonı yeşantobu tobop wolturğanma ya tıtlılıp wolturğanma wonıku biz bilmeymiş. (6-71) şo kättelerden қаған yeşantob dep. (6-72) kädim mına şörde bir kışlaq kätte hocâ dep mına şu kışlağ bareken şu hocalareken. (6-73) anâ bıl banâmı yeşantop boladı anşan yeşân boladı bıl. (6-74) anâ wo kätteleri wolup ketken şu nâm қаған şu qäryeğe. (6-75) hocâm deydi yeşanam deydi wonı säceresini men bilmesem wol qäyssı säcereden wol. (6-76) bizı yeşânımız şu nımeden kele rostâqtan.

bu pirlar nı möçün alıngan?

bu pirlar ne için gerekli sizce?

(6-77) bı pirlar endi zärlitdi baraken da aptı. (6-78) meni näzärimnän bıl şu säbık dünüye bına boğan şu pirdi â tärıkası, minı nätıncesi bıl dāwletke şo wāhtam malım boğan. (6-79) älbete qäysi bir näzäriye bergen ya qäysi bir gäbi sühän worttağa boğan. (6-80) anâ şo wāhtar қаған. (6-81) bilendi şo kädimnen қаған räsmi ruwāj bıl.

neçe cäşinizda üylendiñis sıs?

kaç yaşıñızda evlendiniz?

(6-82) biren wotuz cāşıma üylenen bosam. ey meni nıma kılas men yekte
 üşte hātın aldım men. (6-83) awêlgi namzâtımdı âhşam yertten nıka
 kıyaman dep turğanğa wol wöldü. (6-84) wöl şu wöz kâwmmuzdan edı;
 dâştâçıdanedı. (6-85) wol wöldü wonı kömüp keldim. (6-86) son bergä
 anşan bîr bewe kâmpırdı yekite kıızı baredı anşan bu bewe kâmpır mäkhem
 tarmaştı äyt (mına kızımdı şaşa beremen.) dedı. (6-87) aná wo awêlgi
 qâynatamdı tórtte kıızı baredı. (6-88) bız bîr ata bîr yeneden tórtteyedık. (6-
 89) wol râmeti äyteredı (me şu tórt kızımdı şu tórtöwüñe beremen.)
 değıçedı. (6-90) kâttesi wöldü maydásını bosa äyt (tıramağaçey säbır kısan
 dedı men de mına tırma dedı mına maydasın dedı nıka kıyıp beremen dedı.
 (6-91) men äytım tırmağaçey men zındemen me yá mürdemen me? (6-92)
 son berge keldim berge wosa bu kâmpır tarmáştı meñ kızım beremen dep
 wonnan köre bılaşa aldıma qârıbedı anşam mıñña közüme yâhşı
 köründü. (6-93) aná mını alaman dedım aná wo aşan mıñá arağa bîr cıl
 wöttü me yekı cıl wöttü me son mını aldım. (6-94) aná wol anşan kıldı
 woäqä. (6-95) kalım palınım kettiýuw son râmeti yenämiş zındeyedı. (6-96)
 son men amādım bîr säğırını täğı barıp kâmpır apkep āsıradıýuw. (6-97)
 täğı bîr ükeme nikā kıyıp berdı. (6-98) wonnanam häyr körmedı; wol kızam

wöldü. (6-99) şuneyi bop coğālıp kettı. (6-100) son berden bı kãmpır,
 kãmpırdı kızın, aldım bılam bır won cıl gūzaraŋ kıldı iştãnnı lıpe wurup bılam
 çolğa tüştü; á kãçıp miniyam kuybardım. (6-101) ana tãğı bārıp şo wöz
 kãwmızdan şo yãqtam bır kızı dıgãnı aldım aná şonman hãl çünküllép
 wolturupıs.

täşäkkür wözünjsten meni üçün waht ayırdıñıs!

vakit ayırdığınız için teşekkür ederim!

2. EK: SÖZLÜK

- A -

āçıl-	(4-47)		açılmak
āhır	(4-54)	āhír, àhı	sonunda, sonuncu, işte
āḥsiyäg	(3-154)	āḥsiyäg, aḥ̣siyäg	bir oyun adı
āk	(2-76)	aq, āğ	beyaz, ak
ālçın	(3-20)		yer adı
ālış	(3-133)	alış	güreş
ālış-	(3-124)		güreşmek
ālıştır-	(6-16)		güreştirmek
āllan-	(1-68)		atlanmak, ata binmek
āllayéy	(6-45)		ey Allah!
ālmā	(3-101)		elma
ālmışta	(2-6)		altmış adet
āltı	(3-149)	àltı	altı sayı
āp̣koy-	(4-30)		almak, saklamak
ārkalık	(4-91)		dokuma işinde yanay işlemini gören ip
ārt	(4-84)		arka, geri, sırt, peş

āsıl-	(4-78)		asılmak
āst	(4-49)	àst, àst	alt, taban kısım
āş-	(3-172)		aşmak, geçmek
āt	(3-118)	ăt, at	at, binek hayvan, isim
āt-	(3-154)		atmak, fırlatmak, kur- şuna dızmek
āyıl	(2-39)		eyer veya semeri hay- vanın karnına bağla- mak için işe yarayan yayık ip
āyinnı	(3-34)	àyinnı	bir Kongrat boyu
āyǐd	(2-31)	āyīt, àyīt	gelir, fayda, kar
āyrıl-	(2-103)	áyırıl-	ayrılmak
āzār	(5-31)		eziyet, sıkıntı
àzıka	(5-42)		azık, yiyecek
á	(3-21)	ă, ă, ă, ă, ă	konuşma sırasında iki cümle veya iki kelime a- rasında duraklama için çıkarılan bir ses
abāt	(1-199)		abat, bayındır, sağlam
abay	(2-28)	abay	kolay, ucuz

abdıraman	(5-88)		kişi adı
açuwlan-	(3-85)		sinirlenmek
aç	(3-138)		aç
ada bo-	(5-120)		bitmek, tükenmek
adam	(2-34)	ādām, ādam	kişi, insan, erkek, sözcü
adaş-	(4-67)		sapmak, yolunu kaybetmek, uzaklaşmak
áhşüyrük	(4-40)		tanenin yeni yeşereni
ahtamğalı	(3-44)	ahtamğalı	bir Kongrat boyu
ahtöbä	(3-66)	ahtöbä, ahtöbē	yer adı
akrap	(2-26)		hicri takviminin 8. ayı
al-	(1-104)	āl-, āl-, a-, ā-, ą-	almak, satın almak
alā	(1-144)	älä	ela, karışık renkli
alaça	(2-19)		eski kültürde kendileri dokuyup elbise olarak kullandıkları bir bez türü
alapoçaḡ	(3-104)	alapoçaḡ, alapıçaḡ	bir kavun türü
ald	(1-51)	āld, ąld	ön, yakın, yan
almış	(2-3)	ālmış	altmış sayı
altāw	(2-49)		altı adet
amāt	(1-40)		tekne, çalı çırpıyı bağla-

			yıp altına tulum yerleşti- rerek su üzerinde gemi yerinde kullanılan daha ilkel bir alet
ana	(2-96)	āneṣ, ānā, ʾanā, ʾān	işte, işte o
apā	(1-126)	apa	abla, büyük kız kardeş
apar-	(4-103)	appar-, apār-, ālīpbar	götürmek
appaḳ	(4-47)	āppāq, appaḡ	bembeyaz
ara	(4-73)	arā	ara, aralık
arpa	(4-25)	ārpa, arpá	arpa
art-	(1-64)		artmak, fazla olmak
árzançılıḡ	(4-32)		ucuzluk
asıra-	(2-9)	asıra-	beslemek, saklamak
aş	(2-69)		aş, bir sulu yemek
aşılḡ	(3-143)		aşık, aşık kemiği
ata	(1-17)	āta, ʾata, atā, áta	baba
attaban	(3-182)	āftābā	ibrik, sūrahi
ay	(4-63)		ay, 30 gün
ayaḳ	(3-126)	ayāḡ, ayaḡ, äyāḡ	bacak, ayak, çukur ka- se
ayaḳḳap	(2-24)		ayakkabı

áylabātı	(3-105)		bir kavun türü
az	(2-136)		az, çok olmayan
azāb	(6-64)		azap, ceza, sıkıntı
āḥṣak	(5-75)	āḥsāq	aksak, topal
āwǧanıstan	(3-76)		yer adı
āwna-	(1-168)		ağdarılmak, dönmek
āwrí-	(4-78)		ağrımak
āwur	(1-67)	āwr	ağır, hafif olmayan
āwuş-	(3-158)	āwşû-	değişmek, yer değiştirmek
āwzäçíq	(1-221)		iftar, oruç açma, oruç tutmayan kimse
ācırık	(6-14)		yosun
āwara	(5-20)	āwāra, āwāra	sürgün edilmiş
āyır-	(6-58)		ayırmak
āynı-	(3-106)		değişmek, aslından ayrılmak veya kopmak
āḥṣam	(3-56)	āḥṣam	akşam
ābayla-	(5-64)	ābāylā-	dikkatli olmak, sakince
āldır-	(1-25)	āldır-	aldırmak, kaptırmak
ālmārı	(1-169)	almarı	dolap, gardırop

anşan	(2-71)	anşan, ansoŋ, anşänä,	
		asan, aşan, äsän, äsä	sonra, ondan sonra
aper-	(2-24)		birisi için almak
arğamçı	(1-144)		halat
aşant	(2-119)		kolay, basit
asbab	(5-47)		araç, alet, malzeme
ayıp	(4-14)	ayıb	ayıp
aynal-	(1-101)	äynäl-	dolanmak, ilgilenmek
aynaltır-	(4-87)	aynaltır-	çevirmek, ilgilenmesi ne
			izin vermek
äķuwä	(1-175)		bir oyun adı
äbdinäbī nāzīr	(3-81)		kişi adı
äbīllāhan	(3-60)		kişi adı
ägber	(1-97)		kişi adı
ägäyin	(1-15)	ägäyīn, ägäyin	erkek kardeş
ägälä-	(1-140)		ağa diye seslenmek
ägänäq	(1-144)		hece vezni için uydurul-
			muş bir kelime
ägärsuw	(1-140)		akarsu
ägär	(2-28)	ägä	eğer
äke	(1-15)		büyük erkek kardeş,

			amca
äks	(1-162)		fotoğraf
äläydä	(3-24)		ayrı, ayrılmış
älbet	(6-59)	älbete	belki, her halde, elbette
älbîḥārî	(3-101)		çilek
älḥamdıla	(2-100)	älḥamdılla	elhamdu lillah, şükran
äliḡi	(1-100)	älkî, äli	bahsi geçen şey
ällâwkuber kııl-	(1-121)		alah-u ekber, halk ara- sındaki sözlü anlaşma- larda anlaştık demek
ämäl	(5-91)		alışkanlık
ämäkî	(3-53)	ämekî, ämākî	amca çocukları, kuzen
ämel	(2-36)		hicri takviminin 1. ayı
ämîr	(3-73)		emir, başkan
ämr-äliḡḡannan	(3-208)		kişi adı
äntäk	(4-109)		az, çok az
änwārî	(5-13)		gar dolap
äpkel-	(1-134)	äpke-, äpkîl-, äpkî-	getirmek
äräbî	(3-113)		Araplara mensup olan bir koyun cinsi

ärsäräğä	(3-61)		kişi adı
äsälâwmu äläyküm	(5-106)		selamün aleyküm
äset	(2-26)		hicri takviminin 5. ayı
äsıl	(3-114)	ášıl, āsıl	aslında, gerçek, yapay olmayan
äsır	(3-81)		esir, tutsak
äskär	(3-64)		asker
äsqälän	(3-106)	ášqälän	yer adı
äwköt	(1-230)		yemek
äyını	(2-108)		metal, demir
äynı	(2-36)		ta, aynen, hatta
äyt-	(1-197)	äyt-, äyt-, äyd-, äys-	söylemek, konuşmak
äwlêd	(1-32)	äwlêl, äwlê	evlat, çoluk çocuk
äwwel	(2-75)	äwwêl, äwâl, äwöl	evvel, geçmiş, birinci sı- radaki
äwz	(5-77)		ağız, konuşmak için işe yarayan uzuv

- B -

bād	(4-92)		dokuma işinde iki ipin bir birine girişmesi
bāğ	(3-97)		bahçe
bāhşış	(4-112)		bağışlama, af, bahşış
bāhşı	(4-103)	bāhşı	cinci
bāhtır-	(4-103)		birinin cin tuttuğuna ina- nılınca bakşı dedikleri cinciye baktırmak
bākımānda	(5-43)		artan şey, kalan kısım
bāstır-	(4-101)		bastırmak
baba	(3-117)		dede, yaşlı erkek
bağ-	(2-54)	bāğ	gütmek, beslemek, cin- cinin hastasına bakma- sı
bağlan	(1-66)		yer adı
baḥkārli	(3-95)		bahçecilik
bala	(1-40)	bāla	evlat, bela
barawar	(1-171)		tam, denk, eşit
bar	(3-21)	bār, bār, bār, bār	var, mevcut

bar-	(2-106)	bār-, bār-, bār-,	varmak, gitmek
barmağbaş	(1-173)		baş parmak
bas-	(1-21)		basmak
bāsmā	(6-47)		akar suyu durdurmak
			için önüne basılan çalı
			çırpı, yünden yapılmış
			bir üst giysi
baş	(3-205)	bāş, bāş, bāş	baş, kafa, uç, eski kül- türde kadınların başları- na giydikleri bir takı ve başlarına sardıkları bir bez parçası
başayna	(1-189)	bāşāynā	eski kültürde kadınların başına giydiği bir takı
başqa	(1-159)	başqa, bāşqā, başqa	başka, diğer
bat-	(1-57)		batmak
batman	(3-6)	bātman	560 kilo gram
bay	(1-22)	bāy, bāy	zengin, köy ağası
bayla-	(2-59)	bāyla-, bāylā-	bağlamak
bazar	(4-109)		pazar
bārı joğ	(1-39)		her şey

bağäyrat	(3-86)		gayretli, cüretli
barhal	(5-7)		hayatta, yaşayan
bäççe	(2-131)	bäçe	çocuk, oğlan
bädän	(5-84)		beden, ten
bädäz	(3-8)		-dan sonra
bähär	(2-28)		bahar, bahar mevsimi
bälent	(1-183)		yokuş, yüksek
bändi	(3-79)		hapis, tutuklu
bäri	(1-54)		her kes, hepsi
bäs	(5-90)		tamam, yeter, dur
bäzmemet	(1-7)		kişi adı
bēşik	(5-10)		beşik
bēg wōt-	(1-8)		paşa olarak yaşamak
bēk bo-	(3-86)		paşa olmak
beğärez	(1-84)		tarafsız
beğänä	(4-111)		yabancı
bek	(3-148)	bēk', bek', beğ	paşa, bey
bek tur-	(3-150)		takım kaptanı olumak
bekitap	(5-98)		kitabı olmayan
bel	(1-52)		bel, her şeyin ortası

bemäsräp	(5-17)		masrafsız
benamaz	(6-41)		namaz kılmayan
benawa	(1-205)		biçare, zavallı
berd dārbeder	(1-145)		kişi adı
ber	(3-22)	bər, biyr	bura, burası
ber-	(1-194)		vermek
berj	(2-2)		beri, bu yana
berman	(1-125)	berma, bərmağan	bu yana, -dan beri, -dan sonra
beş	(3-174)	bêş, beş	beş sayı
beşpalâ	(3-42)		bir Kongrat boyu
beşüz	(2-31)		beş yüz sayı
bet	(2-4)	bēt	insan yüzü, taraf, kıyı
betus	(2-86)		tuzsuz
bewe	(6-86)		dul
beçärä	(2-103)	beçärä	biçare, zavallı
bılamık	(1-225)	bılāmık	buğday unundan yapılmış bir sulu yemek
bıltır	(1-147)		geçen sene
bıra-	(3-128)		çevirmek, sıkıştırmak
bırädär	(5-68)		birader, kardeş

bızık	(6-57)	bozuk, yeni yeşeren pi- riñ
bızıl-	(3-72)	bozulmak
biçära	(1-2)	biçare, rahmetli
bikār	(1-26)	işsiz
biybak	(1-8) biybaq, biybäh, biyäqä	rahmetli, zavallı, biçare
biysap	(3-157)	sayısız, geçersiz
biyt-	(4-78)	böyle yapmak
bıbı	(1-1)	hanımlar için kullanılan bir saygı sözü
bıbı hatıça	(1-1)	kişi adı
bıbı pätmamnar	(4-65)	kadın dilinde Hz. Fatma
bıl-	(1-110)	bilmek, anlamak
bılä	(3-67)	beraber, yan yana
bır	(1-15) bır, bır	bir sayı
bırāw	(3-160) bıröw, bırāw, bırāw	bir adet, biri, her hangi bir kişi
bırāñ	(3-194)	bazı, arada bir
bırdiy	(1-79)	aynı, hep aynı

bırġene	(1-76)	bırġen�	biricik
bır ħıl	(2-112)		bazı, bir takım
bırtte	(1-254)	bırtt�, bırt�	bir adet, bir tane
bız	(1-157)	biz, bıż, bış	biz, �okluk 1. şahıs za- miri
bol�n�	(1-215)		börek
bol-	(2-71)	wol-, �o-, wu-	olmak
bomasa	(5-99)		yoksa, deĝilse
bora	(1-225)		tozşeker
boyn	(3-86)		boyun
boy	(1-154)		boy, en karşıtı
bozar-	(1-22)		yüz renginin solması, k�l rengine dönmesi
bozbala	(1-134)		delikanlı, genç erkek
b�ĝjama	(2-63)		büyük bok�a
b�l�k	(3-166)		bölüm, parça
m�l�k	(3-166)		b�l�k kelimesinin ikile- mesi
b�l�n-	(1-174)	b�l�n-	bölünmek
b�z	(2-19)		bez, kumaş türü

bu	(1-22)	bũ, bĩ, bÍ, bı, bıl	bu, işaret zamiri
buğday	(3-98)	buğdây, buğdey, boğday	buğday
buhàra	(3-13)	bíhärä , bıhara	yer adı
but	(5-46)	bud	bot, ayakkabı

- C -

cārıl-	(4-47)		yarılmak
cāş	(1-202)	caş, çaş	genç, ömür, göz yaşı
cây	(3-85)	cây, cãy	yer, mekan
càzık	(2-77)		yayık, yayvan
cahād	(3-73)		cihat
caman	(1-145)	jamam, çaman	kötü, yaman
carar	(2-13)		becerikli, yetenekli
cariğ	(3-154)		aydın, yarık
casā-	(1-219)		vurarak inceltmek
cāw	(4-30)	cāw	yağ, düşman
cāw-	(2-26)		yağmak
cāwçılık	(3-172)		dünürçülük, elçilik, se- firlik
cāwlu	(2-113)		yağlı
cāy-	(1-224)	cāy-, cãy-, cạy-	yaymak, sermek
cāyıl-	(4-94)		yayılmak, serilmek
çağalāş-	(3-177)		kavga etmek
çambáš	(6-38)		yan, yanı baş
çamıl-	(3-217)		örtünmek

cān-	(1-202)		yanmak
cārarlık	(2-13)		yeteneklilik
cāt-	(1-143)	jat-, jāt-,jāt-, jāt-	yatmak, uzanmak
cāz-	(2-51)		yaymak, sermek
cāfs kı-	(3-87)		cezp etmek, çekmek
cāğālā-	(1-140)		takip etmek, kenarın- dan yürümek
cāhāz	(2-39)	cāhās	deve için kullanılan se- mer
cālañaç	(1-25)	çalañaş	çıplak, soyunmuş
cālleblık	(2-13)	cālleblıg	takas işini yapma
cāmne-	(2-33)		yığmak, toplamak
cānnet	(1-35)		cennet
cāñā	(1-253)	cāña, çaña	yeni, şimdi, az önce
cāngāl	(3-20)		orman, ağaçlık
cāşır-	(5-67)		gizlemek
cāydārı	(1-17)		yerli, yerleşik
ce-	(4-22)	ci-, cí-, ji-	yemek
celke	(1-134)		omuz
celkiłlák	(3-39)		bir Kongrat boyu
ceñıl	(1-67)		hafif, ağır olmayan

ceñilaş-	(1-123)		hafifleşmek
cer	(4-61)	çer, jer, çer	yer
cet-	(1-257)	ces-	yetmek, yeterli olmak
cetiş-	(2-137)		ulaşmak, yeterli olmak
cetkiş-	(1-116)		ulaştırmak, yeterli dere-
			ceye ulaştırmak
cetmiş	(4-11)		yetmiş sayı
cetmiştä	(3-26)		yetmiş adet
cetti	(2-140)	ceti	yedi sayı
cığıl-	(3-125)		yıklmak, düşmek
cığıt-	(3-125)		yıkma
cıl	(2-140)	cıl, jıl	yıl, sene
cıla-	(5-24)	cılā-	ağlamak
cırıp	(1-60)		iki dönüm, 2000 m ² 'lik
			bir arazi ölçümü
cılkı	(2-16)		yılı
cıngıl	(4-94)		ılgın ağacı, tamariska
cıylış-	(4-62)		toplanma
ciyl-	(1-258)		toplanma
ciynaq	(1-249)	ciynāq	bayramın 3. gününde

			insanların mezarlıkta toplanıp ölen akrabala- rını ziyaret etmeleri
cıbek	(1-165)	cıbək, cıpäk	ipek
cıbert-	(1-89)		göndermek
cıbıt-	(4-50)		ıslamak
cıber-	(1-114)	cübär-, jıber-, jıber-	göndermek, yollamak
cındār	(5-69)		deli, cin çarpmış kimse
cıp	(2-57)	jıb	ip
cır-	(2-123)	cür-, cir-, jır-, jir-	yürümek, hareket et- mek
cıt-	(3-16)		kaybolmak
cıy-	(2-131)		toplamak, yığmak
coğāt-	(3-139)		kaybetmek
coğal-	(3-178)	coğāl-	kaybolmak
cok	(4-103)	cōk, cōğ, joğ, coḡ, co	yok, hayır, yoksun, kayıp olan
coldāş	(1-43)		yoldaş
col	(3-176)		yol
cor ke-	(1-114)	cōr kel-	anlaşmak, uymak

cöğalaş	(1-182)		yorgalama
cöğögle-	(2-125)		kundaklamak
cublaştır-	(1-206)	cubláştır-	eşleştirmek
cul	(2-39)		çul
culma āş	(4-26)		hamurdan yapılan bir yemek
culubāl-	(6-33)		kapmak, çekip almak
cum	(2-20)		bir kumaş türü
cupқа	(1-224)	cұpқа, cípқа	yufka
cuw-	(2-75)	cұw-	yıkamak
cuwān	(4-73)	cuwam	kalın
cüda	(4-55)	cұda	daha
cügörŭ	(2-69)		darı, akdarı
cügür-	(4-72)	cuğur-	koşmak
cük	(1-168)		yük
cün	(2-43)	cұn	yün
cüreğ	(1-42)	cürög	yürek, kalp
cüzük	(1-124)		yüzük
cüzüm	(3-102)		üzüm

- Ç -

çādırı	(1-191)	çātır	turban, başörtü
çārḥ	(4-82)	čārḥ, čárḥ	çıkırık
çārı beğ	(3-67)		kişi adı
çārı kâbılı	(3-81)		kişi adı
çāy	(1-51)	çāy, çäy	çay
çārda	(3-18)		on dört sayı
çağalı	(2-5)		çocuk sahibi
çağatây	(6-1)		bir boy adı
çalanayağ	(2-23)		yalınayak
çap-	(3-135)		koşmak, koşuşturmak
çappa	(6-38)		ters, düzün karşıtı
çara	(5-39)		çare
çarçä-	(4-78)		yorulmak
çardarâ	(3-66)	çardara	yer adı
çay-	(2-79)	çäy- çäy-	yıkamak
çäğä	(5-25)		bebek
çähçäkänä	(5-122)		
çäkär	(3-138)		gezi, seyahat
çäkír-	(1-83)		çağırarak, davet etmek

çäqäläk	(2-124)		bebek
çal-	(1-244)		çalmak
çal	(3-129)		taktik, yöntem
çält-	(3-124)		kullanmak, yürütmek
çänjäräk	(5-127)		evin tavanındaki delik
çäpän	(3-124)		en üst giysi
çäpäni	(3-126)		güreşte karşı tarafı yen-
			mek için kullanılan bir
			taktik
çäper	(2-143)		eski dönemde çalı çırpı-
			dan kilim büyüklüğünde
			yapılıp buğdayı sapın-
			dan ayırmak için kulla-
			nılan bir alet
çäpili	(5-46)		terlik
çarh	(5-14)		çıkırık
çarım	(5-43)		deri
çäylä	(2-77)		dört çatalın üstünde ça-
			lı çırpı ile kurulan yatak
çäwket	(1-155)		çerçeve
çeber	(1-161)	çèber	yetenekli, becerikli

çeğelde	(2-105)		bir pasta çeşidi
çekke	(1-241)		kenar, kıyı
çerey	(5-85)		çehre, sima
çert-	(1-182)		çalmak
çetmiş bir	(3-26)		yetmiş bir sayı
çığar-	(1-51)	çığār-	çıkarmak
çık-	(1-191)	çıq-, çığ-, ıığ-, ıııı-, ıııı-	çıkma
çılbr	(1-144)		ince halat, ip
çımıldık	(2-65)		gelin evinde kullanılan büyük bez parçası
çınār	(3-100)		çınar ağacı
çıdı-	(3-86)		katlanma
çırāz	(1-157)		dikiş, nakış, işleme
çil	(3-18)		kırk sayı
çiliğoyın	(3-147)		çilik oyunu
çinekçi	(2-26)		pamuk toplama işini ya- pan kimse
çiy-	(3-123)		bağlamak, düğümlemek
çiyrat-	(4-71)	çiyrāt-	ipi karıştırmak, dağınık hale getirmek

çliy	(1-257)		en son, son çare olarak
çopan	(2-51)		çoban
çöl	(1-172)	çöl	çöl, kır
çöllük	(3-38)		bir Kongrat boyu
çöp	(1-40)		sopa, çöp, çalı, ağaç
çukur	(4-46)		çukur
çüke	(6-58)		tutam, dik
çünküllé-	(6-101)		mırıldamak
çüfta	(4-41)		bir bez türü

- D -

dālı-	(5-25)		kaybolmak, dolanmak
dāş	(2-83)		fırın
dad di-	(2-101)		şikayet etmek, feryat etmek
dawway	(4-99)		ilaç
dāwüş	(1-174)		ses, seda
dārbāzā	(5-11)		kapı
dāryā	(3-9)	dāyra	derya, nehir
dābel	(1-123)		kalın, ince olmayan
dāb ur-	(1-238)	dāb ır-	davul çalmak
dākter	(2-128)	dāhtār	doktor
dām	(5-62)		ön, ileri
dārāğ	(5-89)		haber, bilgi
dārāḥ	(3-102)	dārāḥ	ağaç
dārbeder	(1-204)		derbeder, vurdum duy- maz
dārīne	(6-4)		yer adı
dārrāw	(4-48)		hemen
dāsten	(2-130)		yüzünden, dolayısı ile

däştäçi	(6-84)		yer adı
däşti ʔardana	(3-59)		yer adı
däwür	(1-196)		devran, dönem
de-	(1-110)	də-, di-, di-, ti-	demek, söylemek
dekçe	(1-240)		küçük tencere
deyim	(4-35)	däyim	an, vakit
dımna-	(4-40)		demlemek, kapatmak
dımnān-	(4-47)		demlenmek
diykan	(2-31)	diyқан	çiftçi
diywāna	(5-69)		aptal, deli
diykançılık	(3-169)	diyqānçılık, diyqānçılığ	çiftçilik
dombıra	(1-180)	dombıra	dombıra, Eski Türklere ait olduğu iddia edilen bir enstrüman
dos	(4-110)		dost
dörmān	(3-181)		bir Özbek boyu
döskā	(3-39)		bir Kongrat boyu
döwlatı	(3-87)		devlete ait
döwlet	(2-132)	döwlat, dāwlét	devlet, mal varlık
duşman	(5-90)		duşman

dükān	(3-136)	dükkan
dükāndärçilik	(3-141)	bakkallık, dükkan işi ile uğraşma
dünüye	(2-14)	dünya, evren
düyüm	(2-62)	ikinci, ikinci sırada

- E -

eläğänçï	(3-117)		kişi adı
eltip ber-	(3-185)		götürüp vermek
eltip koy-	(3-187)		götürmek
ey	(3-121)	äy, ēy, ey, e	konuşmada ezgi ile çı- karılan bir ses

- F -

fel	(3-61)		alışıklık, karar
felan	(5-4)	pelän	şimdi, şu an

- G -

gälá	(3-39)		bir Kongrat boyu
gälli	(6-47)		aptal
gäp	(2-101)	gäp, gäb	söz
gäpır-	(1-23)		konuşmak
gärtéy	(2-76)	gärttey, gätäy, gätıy	az, biraz, ufak
gåwdüre-	(1-184)		kadın takılarının çıkar-
			dığı bir yansıma sesi
gıldırät-	(4-27)		fokurdatmak
gılem	(2-63)	gıläm	kilim
gılkārlik	(3-167)		çamur işlerinde meslek
			adı
gırd	(2-50)		çevre, havlu
gör	(4-26)		mezarlık
görtöbä	(3-21)		yer adı
göş	(4-32)	göş	et
gudam	(1-66)	güdam	devletin tahıl deposu
guzaran	(1-28)	güzärä, güzärän	geçim, uyuşma, hayat
gütti	(2-43)		gättey kelimesinin ikile-

			mesi
g�l	(2-108)		g�l, kızamık hastalığı
g�lmal�	(1-142)		mala
günü	(5-30)		günah
g�r��	(3-174)	g�r��, g�r��	pirinç
g�r��	(1-23)	g�r��	sohbet

- Ğ -

ğāzıhanı	(3-103)		bir kavun türü
ğalcäyĭ	(3-72)		Peştun kavmine verilen ad
ğayrat	(3-86)	ğäyrat	gayret, cesaret
ğärĭp	(1-22)		fakir, yoksun
ğälle	(5-40)		tahıl
ğälmet	(6-52)		daha iyi
ğälmĭndĭ	(1-230)		hamurdan yapılmış bir yemek adı
ğärĥ wol-	(3-16)		batmak, boğulmak
ğärĭpçilik	(3-170)		işçilik
ğışa	(5-24)		yaprakları keskin bir bit- ki
ğošşä	(3-127)		çift, yapışık ikiz, sırt, popunu üstü

- H -

hācī ḥalmırza	(3-56)		kişi adı
há	(2-8)	hä, há	kabaca efendim, evet, ne
haḥlaş-	(3-61)		anlaşmak
halallat-	(2-137)		erkek çocuğu sünnet ettirmek
ham	(2-104)		da, hem
hamsayä	(3-96)	hämsäy	komşu
hapta	(2-113)		hafta, yedi gün
ḥalläji	(5-14)		eski kültürde pamuğu eğirmek için kullanılan küçük tezgah
ḥallık	(6-38)		kanca
hāşşermetbāy	(1-2)		kişi adı
hācī ḥāldar	(3-48)		kişi adı
hāççä	(4-85)		çatal
hä de-	(2-33)		laf ağızdan çıkar çık- maz

hădîşan	(3-20)		kişi adı
hălgençeg	(1-244)		sallancak, sallangaç
hălî	(1-161)	hălî, hăl	şimdi, şu an
hămîdäyra	(3-15)		Amo derya
hämme	(1-128)	hämme, hämmä	herkes, her şey
hämşe	(1-58)	hämşe	her zaman
həq	(1-205)	həq	hak, pay
här	(1-208)	här, här, hăr	her, her ne
həşiye	(2-59)	həşiye, həşiye	kenar
həydä-	(5-62)		kovmak, salmak, savmak
həyllä-	(4-107)	həylä-	bayramlaşmak
həyjdosa	(3-48)		kişi adı
həyneğene	(1-178)		harika, acayip, garip
həyye	(1-222)	həyyä	evet
həwlŭjäy	(1-60)		ev yapılacak arsa
hēy	(3-184)	hēy hănä	o, oradaki, o görünen
heylä	(3-199)		işte, işte o
hıdayat	(3-74)		emir, ferman
hím	(4-71)		evet

hīç	(1-192)		hiç, asla
hiştme	(2-66)		hiç bir şey
hımewe	(1-173)	hımēwe	kadınlar arasında bir şarkı söyleme biçimi, sesini kalın çıkararak şarkı söylenme
ho	(3-109)		o, işaret zamiri, bahsi geçen, gördüğün şey
hökküz	(2-143)	wokuz, wōkuz	öküz, erkek sığır
höl	(1-213)		ıslak, taze
hölle-	(2-70)		ıslatmak
hukûmāt	(2-117)		hükümet
hurfbāş	(5-73)		öküze seslenme sesi
hünār	(3-125)	hünār, höner	hüner
hūsen	(1-204)		kişi adı
hüşyār	(3-86)	huşüyār	akıllı, uslu
hāl	(2-62)		ben, benek, nokta
hāmır	(1-219)		hamur
hār	(2-14)	har	muhtaç, hor, çaresiz
hārīj	(1-18)		yurt dışı
hās	(6-48)		çırpı

hāt	(3-87)		mektup, yazı
hātın	(1-25)	hātın, hatın, hātín	kadın, bayan, eş
ha	(2-107)	hâ, hu	konuşmada iki cümle- arasında çıkarılan bir ses, evet, öyleyse
hadā	(2-49)		sopa
halas	(2-28)		son, bitme, tükenme
halbay kābılı	(3-81)		kişi adı
hanābat	(3-218)		sağ ol
harap	(5-81)	harab	kötü, bozuk
hayrabat	(3-60)		yer adı
hāki	(5-78)		topraksı, toraktan
hānanışın	(5-29)		görevden alınmış kimse
hārç	(1-92)	hārç	harçlık
hanā	(3-25)		aile, ev
harlık	(2-33)		horluk, yoksunluk, zor gün
hāber	(1-147)		haber
hāle	(1-193)		teyze
hāpīp	(5-86)		hafif
hārpānçek	(6-34)		güreşte bir tutma yönte-

			mi
h��y	(2-22)		��yle ise, yoksa
h��y��t	(1-156)	h��y��t	terzi
hçyr	(6-98)		hayır, iyilik
hızını	(5-86)		hazine
h��z��n��dar	(5-86)		hazineci
hıdır	(3-1)		H��. Hızır a.s.
h��l	(1-173)	h��l,	t��r, ����it
h��m���	(4-94)		ağacın dalı
h��rman	(5-40)		harman
h���	(4-110)		akraba, yakın akraba
h��y��nat	(3-75)		ihamet
h���t	(3-166)		kerpiç
h��ylı	(3-79)		daha, baya,
hörgüç	(5-128)		ev
h��zmet	(1-36)		hizmet
h���p	(2-54)	h���b, h���b,	tamam, ve, veya, ilave- ten, ek olarak
h��c��	(6-72)		seyit, h��. muhammet'in soyundan olan kimse
h����	(1-260)		neşeli, keyif, mutlu

hoshluk	(1-245)		mutluluk
howá	(3-182)		bazı Özbek boylarında evet anlamında kullanı- lan bir kelime
hörök	(1-229)		porsiyon, yemek
huda	(1-74)	hudá	Allah, tanrı
hudanahästä	(1-202)	hudänähästä	Allah korusun
humār	(1-52)		keyif
hup	(2-32)	hub	iyi, iyice

- I -

ıbrāyimbek	(3-83)		Türkistan mücadelesi- nin son komutanı
ınkılâp	(3-50)	ınkılâp, ınkılâb	inkılap, devrim
ıntıpağ	(4-60)		ittifak, birlik
ıstımal	(3-100)		kullanım
ızapa	(3-154)	ızafa, ızapa	fazla, fazlalık
ızılâ-	(1-45)		inleyerek ağlamak
ırâdiyi	(1-176)		radio

- i -

īy	(1-173)		abartmada çıkarılan bir ses
iftār	(1-221)		iftar, iftar vakti
imāmnazar	(5-1)		kişi adı
imāmsayīp	(3-107)	īmāmsäyīp	yer adı
iş	(2-55)		iş, uğraş
işki	(3-128)		içe ait, iş kısım
iştārabla-	(1-257)		acele etmek
ıyeğ	(1-173)		çene
ıyık	(4-86)	ıyık	şış, dokumada kullanılan bir sivri ağaç
ıyir-	(2-56)	ıyır-, ıyr-, ığir-	eğirmek
ıynek	(2-143)	ınāk	inek, dişi sığır
ıyn	(3-128)		omuz
ıynāşırma	(3-126)		omuzdan aşırma
ıç	(3-72)	ıç	ıç, bir şeyin iç kısmı
ıdış	(1-226)	ıdış	zarf, mutfak eşyası
ıftıda	(5-10)		başlangıç

ijäp kıl-	(1-131)		nikâhlamak
il-	(4-73)		asmak
ile-	(1-219)		yoğurmak, hamur yap- mak
ilgeri	(1-146)	ilgäri, ilgär, ırgäli	ileri, ön, eski dönem
inkılab	(3-8)		devrim, inkılap
inne-	(1-105)		dokunmak, dürtmek
ısap	(3-23)		hesap
ıstıpa	(1-61)	ıstıpä, ıstıpä, ıstıpa	istifa
işle-	(2-55)		çalışmak
iştambâw	(4-76)		kemer, Afgan kıyafetin- de kemer işini gören bir bağ
iştan	(4-109)		Hint asıllı olduğu iddia edilen Afgan kıyafetin- de şalvar işini gören bir giysi, şalvar
it	(1-145)		köpek, köpek cinsi
ilāc	(1-117)	ilāc	çare

- J -

jān	(1-94)		ruh, can, sevgi ifadesi için kullanılan bir kelime
jäb-	(1-190)	cow-	örtmek, kapatmak
jem	(2-143)		yem, hayvan ağı
järmäñ	(5-46)		Almanya'ya ait

- K -

kābıl	(3-82)		kabil, yer adı
kābılı	(3-81)	kābılǵı	kabilli
kamsarı	(6-49)		komiserlik
kamyab	(3-87)		başarılı
källe	(1-52)		kafa, baş
kälä	(2-20)	kala	kumaş, giysi
kälmä	(3-194)		kelime, sözcük
käm	(2-138)		az, eksik
kämäyǵı	(3-136)		kar, fayda
kämbağal	(1-22)		yoksun
käme	(1-40)		gemi, tekne
kämıttım	(3-101)		az az, yavaşça
kämkäm	(3-102)		az az, azar azar
kämpır	(1-146)	kämpır	yaşlı kadın, nine, karı
kär	(3-170)		iş, uğraş
käs	(1-249)		kişi, insan
käsäbäkär	(3-139)		meslek sahibi
käse	(2-96)		kase
käsel	(2-128)		hasta

käşelle-	(5-104)		çekmek, çekiştirmek
kätte	(1-118)	kättä, kättä	büyük
kätter-	(2-4)		büyüme, serpilme
kåwşäk	(3-126)		ayağa çalma takma
keç-	(3-181)		geçmek
keçälä-	(3-145)		suya girmek
keçäsi	(4-13)		her gece
keçe	(2-85)		gece
keçir-	(1-37)		affetmek, bağışlamak
keksé	(1-198)		yaşlı kişi
keli	(2-71)		havan
keliñ	(1-140)	kiliñ, keln, keln	gelin
kel-	(3-186)	ke-	gelmek
kence	(1-76)		en küçük evlat
kereg	(2-49)		gerek, lazım
kes-	(2-124)		kesmek, parçalamak
keskes	(3-144)		bir oyun adı
keştäli	(5-117)		iple işlenmiş olan
ket-	(3-50)	kit-, kīt-	gitmek
ketermen	(2-61)		gidecek olan

keyin	(2-6)	keyĭn, keyi	sonra, geri
kęskänĭāş	(4-26)		aş, hamurdan yapılmış bir sulu yemek
kiyim	(2-18)	kĭyim, kĭyím	giyim, giysi
kiyiz	(2-56)	kĭyis	keçe
kiyöw	(1-132)		damat, güvey
kizüw	(4-91)		dokuma tezgahında e- riş ipini yukarıya çekme görevini yapan ip
kıçene	(1-18)		küçük, en küçük
kılķın	(5-13)		pencere
kım	(1-207)		kim, hangi insan
kındıĝ	(2-124)		göbek
kır-	(1-196)		girmek
kışıp	(5-17)	kışīb	meslek, meşgale
kıssä	(5-67)		cep
kışän	(5-69)		kelepçe
kışi	(1-105)	kışi	kişi, insan
kıtab	(5-95)		kitap

kiy-	(1-234)	kiy	giymek
koppala	(1-118)		daha çok
küç	(3-125)	küş	güç, kuvvet
künäşä	(4-33)		bir gün ara ile, iki günde bir kere
küncüt	(3-94)	küncüc	susam
küy-	(1-209)		yanmak
kül-	(1-110)		gülmek
külçe	(2-105)		pasta, buğday unundan yapılmış tatlı ve küçük ekmek
kün	(1-22)	kun, küm, kündüz,	gün, güneş
kündä	(6-2)		ağacın gövdesi, temel, kök
küräk	(5-71)		kürek
köpürj	(3-167)		köprü
köz	(4-19)	köz	göz
közgä ilmä-	(4-19)		beğenmemek
köbäy-	(3-106)		çoğalmak
köç-	(2-36)		göçmek, taşınmak
köçö	(1-113)		sokak

köçö güzer	(1-113)		ortalık
kögjötöl	(2-133)		çocukların uğradığı bir salgın hastalık
kögöyül	(2-73)	kögëyil	yeşillik, sebze
kögör-	(2-78)		yeşermek
köje	(2-68)	köjö	bulgur
kök	(2-78)	kög	yeşil, yeşillik
kökçay	(1-51)		yeşil çay
köldänäñtor	(3-106)		bir kavun türü
köm-	(6-85)		gömmek, kapatmak
kömäk	(3-72)	kökämäk	yardım, destek
kömäkläş-	(5-38)		yardımlaşmak
könädozlık	(5-44)		eskicilik
könj-	(4-109)		kabul etmek, istemek
köp	(2-21)	köp, köp, köb, kop, kòp	çok, fazla
köppala	(4-106)	köppala	daha çok, sayısız
kör-	(3-181)	kör-	görmek
körsäs-	(3-198)		göstermek
körtoğáy	(3-39)		yer adı
köşmän	(3-9)		göçmen, muhacir
köşş	(1-160)		çaba, acele

kötär-	(4-53)	kötár	kaldırmak, yükseltmek
köt	(4-27)		göt, kıç, popu
köyläg	(4-109)		gömlek
kön	(1-89)		gönül
körüş-	(1-127)		görüşmek

- K -

ķābıl	(1-178)		becerikli, alışkan
ķāğma	(3-123)		güreşçilerin giydiği pa- muktan yapılmış özel bir giysi
ķālın	(1-150)	ķālın, ķālım	halı, başlık parası
ķāmıř	(4-70)		kamış
ķānı	(3-199)		hani, nerede, ne oldu
ķāp	(4-75)	ķāb	uval
ķārıř	(2-83)		karış
ķārıız	(1-116)		bor
ķārlık	(6-2)		bir boy adı
ķāwun	(3-103)	ķāwun	kavun
ķāysı	(4-63)	qāysi	hangi, her hangi
ķāyt-	(3-82)	ğāyt-	dönmek, geri dönmek
ķaç-	(3-151)	ķā-, ķā-, qāř-, qā-	kaçmak
ķafla-	(4-83)		kaplamak
ķak-	(3-126)	qāğ-	akmak, silkmek, vur- mak, itmek
ķal-	(4-10)	ķál-, ķal, ķa-, qā-	kalmak, bulunmak

kalın	(2-127)		kalın, inçe olmayan
qalla	(1-117)	qalla, qalla	kez, defa, sefer
qallama	(2-106)	qallama, qallama	bir tür yağlı ve tatlı ek- mek
qana-	(2-126)		kanamak
qanat	(6-21)		kanat
qar	(2-26)		kar
qará	(3-39)		siyah, bir Kongrat boyu
qara-	(2-143)		bakmak, göz kulak ol- mak
qarawursaq	(3-39)		bir Kongrat boyu
qarı-	(1-226)		karıştırmak, eklemek
qattı	(2-102)		sert, zor
qawqa	(3-41)	qawqa	bir Kongrat boyu
qaz-	(2-82)		kazmak, eşmek
qazan	(1-235)	qazan, qazan, qazan	kazan, tencere
qawm	(3-36)		kavim, millet, ırk, halk
qawu-	(1-194)		dikiş atmak
qanqa	(2-12)	qanqa, qanqa, qanqa	ne kadar
qapkağ	(1-200)		kapak
qasık	(2-108)		kaşık

qat	(1-225)		katman
qaws	(6-56)		hicri takviminin 9. ayı
qaynä-	(2-85)	qayni-, qäynä-	kaynamak
qaynat-	(4-31)	qaynat-, qäynat-	kaynatmak
qazäh	(3-214)		kazak, kazak ulusu
qädim	(3-108)	qädüm, qädim	eski, kadim
qıçır-	(1-141)		seslenmek, çağırarak
kılıç	(3-89)		kılıç, dokuma işinde ipi döverek sıkılaştırmaya yarayan alet
kıl-	(1-121)	kıl- ğıl- kı- ku- ğıl-	kılmak, yapmak, etmek eylemek
kımbatçılık	(2-12)		kriz, kıtlık
kımmat	(1-93)		pahalı
kırâw	(2-26)		kırağı, çiy
kırğ	(2-140)		kırk sayı
kır-	(3-78)		kırmak, topluca öldür- mek
kıs-	(6-20)		sıkamak, kısmak
kış	(2-28)		kış, kış mevsimi
kışlak	(3-20)	kışlah, qışläh, qışläh	köy, kasaba

qıyın	(4-96)	qıyın, qıyint	zor, sıkıntı
qız	(4-10)	qız, qıs, qıs	kız, kız çocuk
qızıl	(3-109)		kızıl, kırmızı renk
qızılça	(2-133)	qızılça	kızamık hastalığı
qıyan	(1-3)	qıyan, qıyan	köy adı, boy adı
qobız	(1-244)	qobıs, qōbıs	kadınların dudaklarına bastırarak çaldıkları de- mirden yapılmış küçük bir çalgı aleti
qol	(4-78)		el, kol
qoldawlı	(3-40)	qōl	bir Kongrat boyu
qonjur	(3-109)		koyu kırmızı rengi
qonjurāt	(3-119)	qonjurat, qonrad	Özbeklerin bir boyu
qora	(1-239)		toplanma, yığın
qorqah	(3-87)		korkak
qoru-	(3-103)		korumak, muhafaza et- mek
qoş	(3-169)		çift, öküz çifti
qoş	(2-51)		kulübe, barınak
qoş-	(4-31)		katmak, birleştirmek
qoştamğalı	(3-43)		bir Kongrat boyu

koşuğ uç	(4-30)		avuç
koşuk	(2-145)	koşuğ	şarkı
koşul-	(4-15)		katılmak, birleşmek
koy	(1-56)		koyun
koy-	(3-176)		koymak, bırakmak
koybır-	(3-73)		salıvermek, koyuver-
			mek
koydır-	(3-178)		kondurmak
koyuw	(4-55)		koyu, kıvamlı
kozğa-	(4-56)		kariştirmek, tahrik et-
			mek
kozu	(1-182)		kuzu
kūrçak	(4-12)		oyuncak
kuçağla-	(3-124)		kucaklamak
kuççu	(3-52)		yer adı
kulāğ	(4-87)		kulak, sap
kullu	(5-107)		kutlu, bahtlı
kum	(3-20)		kum
kunduz	(3-18)		yer adı
kur-	(4-70)		kurmak, yapmak
kuru	(4-30)		kuru, öl olmayan

ķuru-	(4-49)		kurumak
ķurul-	(6-19)		kurulmak
ķurt	(3-103)		kurt, böcekgillerden
ķuşnaç	(4-103)		falcı, bakıcı
ķuwāllı	(1-229)	ķuwaldı	kuvvetli, güçlü
ķuwāt	(4-74)		kuvvet, güç
ķuwra-	(4-49)		tahıl yetiştikten sonra
			kuruması
ķuwur-	(4-30)	ķúwur- ķúwr-	kavurmak
ķuyún	(3-39)		bir Kongrat boyu
ķudāğiy	(1-100)		dünür, karı kocanın ba-
			ba ve analarının her biri
ķuyman	(6-35)		aşağıya doğru
qanār	(1-158)		büyük çuval
qarakötärmä	(3-43)		yer adı
qatırıbal-	(1-224)		ekmek pişirmek
qaynata	(3-81)		kaynata, kayın peder
qazayāhlı	(3-44)		bir Kongrat boyu
qäbrıstan	(1-255)		mezarlık
qäçäy	(3-41)		bir Kongrat boyu
qädımgı	(1-188)		eski, eskiye ait

qähätçilig	(2-12)		kiriz, kıtlık, yoksunluk
qāncäğäli	(3-36)		bir Kongrat boyu
qānday	(4-38)		nasıl, ne gibi
qānniğ	(1-113)		erkeğe göre nişanlandı- kız
qārri-	(1-232)		yaşlanmak
qärye	(6-74)		köy, kasaba
qäyir	(3-196)		nere
qäyk	(1-57)	ḳayḳ	hangi taraf
qäynata	(6-87)		kaynata, kayınpeder
qäyta	(2-79)		tekrar, bir daha
qäytar-	(3-75)		çevirmek, döndürmek
qäytış	(3-64)		dönüş, vazgeçme
qäyyine	(2-93)	qäyne	kaynana, kayınvalide

- L -

lāçık	(2-51)	lāçığ	Çoban ve çiftçilerin ge- çici olarak yaşmak için çalı çırpıdan yaptıkları ev
lala	(1-142)		lale çiçeği
lata	(3-214)		bez, baş örtüsü
laḳayı	(1-188)		Lakay boyuna mensup
lay	(2-83)		çamur, balçık
layık	(1-197)	läyığ, läyäk	denk, uygun
läçäk	(3-202)		Türkmen ve bazı Özbek boyları kadınlarının ba- şına giydiği sert bir şap- ka veya papak
läfz	(3-113)		konuşma dili, ağız
lägen	(1-227)	lägem	leğen, yayvan kap
läyliṃā	(1-109)		kız adı
lipe	(6-100)		şalvarın kemer takıla- cak kısmı
lōk	(6-62)		erkek devenin, bir piring

		türü
luğma	(2-97)	lokma
lökkö	(1-154)	bütün, tam, parçalan- mamış biçimde

- M -

māl	(2-54)	māl, mal, māl	hayvan, mülk, varlık
māldar	(1-159)	māldal	zengin, hayvancılık ya- pan kimse
māş	(3-94)		yeşil mercimek, aylık
māşın	(1-156)		makine, dikiş makinesi
māşındar	(5-86)		makineli tüfek
maşawa	(3-138)	māşawa	yeşil mercimek çorbası
maynağ	(3-192)	maynāğ	o, önceki, bahsi geçen
mazar	(3-60)	māzar, mazar	şehir adı
may	(6-56)		ay, 30 günlük süre
mahta-	(5-119)		övmek
mayda	(3-205)	maydā, mädē	küçük, mini
mārüm	(3-137)		mahrum, yoksun
māşınç	(2-53)		makineyi iyi kullanan
mān	(5-99)		anlam, kavram
mārdiker	(6-46)		işçi
māçit	(3-22)	māçit	camii, mescit
māhāl	(2-19)		an, zaman, dönem

mähset	(1-35)	mähşät	maksat, hedef, amaç
mäh'símcàn	(1-44)	mäh'símcân	saygı görülmüş, din ali- minin erkek çocuğuna verilen bir unvan
mäjbûr	(5-26)		mecbur
mäkkem	(1-168)		sert, sıkı, güçlü
mäkkeýí	(2-114)	mäkkeý, mäk käy, mäk kä	mısır, mısır bitkisi
mäktäp	(4-2)	mäktäpkä	okul, 1. sınıftan lise son sınıfına kadar eğitim
mäķûl	(1-87)	mäķûl, māhul	uygun, makul
mäqsät	(5-19)		maksat, amaç
mälim	(2-53)		öğretmen, muallim, belli
mältäkä	(3-39)		bir Kongrat boyu
mämäd-äşim	(3-1)		kişi adı
mänäk	(3-182)		ibrik
mänä	(3-110)		mana, anlam
mänındı	(3-119)		güya, sanki
mäntıķa	(6-43)		mıntıka, bölge
mänjıreş	(1-182)		kuzunun ses çıkarma eylemi

mápremeş	(1-165)		kadınların çeyizini koy- duğu büyük, özel bokça
mär	(1-114)		kızın başlık parası
märeke	(6-17)		toplantı, sohbet, tören
märdek	(5-68)		kişi, erkek
märden	(1-243)	márden	yetişkin erkek kişi
märdim	(2-113)	márdim	halk, toplum, millet
märre	(3-154)		puan
mäselen	(3-155)	mäsälän	örneğin, misal olarak
mäsräf	(5-17)		masraf
mätte	(2-24)		kátte kelimesinin ikile- mesi
mäwä	(3-174)	möwä, meýwe	meyve, şeker, evlat
mäydän	(5-104)		dış, dışarı, ova
mäydälä-	(5-66)		doğramak, parçalamak ezmek
mäylis	(1-243)	mäyliş, mäylis	toplantı, yığın
mäyrejep	(4-63)		ay takviminin 7. ayı
mäysä	(6-58)		tahılın yeşerip en az bir karış olanına denir
men	(1-49)	mən, me, mä	ben, teklik 1. şahıs za-

			miri
mīna	(3-96)	mānı, mnä, mănä, míne	işte, bu, burada
mīnan	(1-13)	mīnen, mīnän, manam	ile, birlikte
mīnça	(1-67)	mīnça, mīnçäk	bu kadar
mīntıḥ	(3-89)		silah
mīrās	(5-94)		miras
mīrābbāşı	(5-87)		arık denilen kanalla su- lananan ziraat sistemin- de sıra ile su dağıtan “kökbaşı”ların genel sorumlusu
mīsābaḳa	(3-123)		yarışma
mīsāpır	(5-27)		gurbetçi
mīn-	(3-118)	mīm-	binmek
mīṇ	(3-5)		bin sayı
mīṇbatmān	(3-3)	mīṇbatman, mīṇmatman	köy adı
mītīr	(3-155)	mètīr	metre, ölçek
mīymān	(3-186)		misafir
mnéyr	(1-173)		bura
mniyḳ	(4-73)		bu taraf

mòt	(1-81)		moda
molla	(3-74)		imam, hoca, din alimi
mollabegâlı beḳ	(1-6)		kişi adı
mollaḥudayar	(3-55)		kişi adı
mollaḳulu	(3-45)		köy adı
monçağ	(2-59)		boncuk
moy	(3-170)		toy kelimesinin ikileme- si
môtér	(1-67)	mōtār, môtêr, môtör	araba
munaw	(4-42)	munâw, mínöw, mīnow	bu, işte bu, şu
murç	(1-216)		karabiber
mûsûlmançılığ	(2-138)		dindarlık, müslümanlık
münüsek	(1-194)		eski kültürde gelin giysi- si
mürde	(6-91)		ölü
müysäpīt	(3-53)	möysäpīt	yaşlı, halkın ileri geleni

- N -

nādirhan	(3-80)		kişi adı
nām	(6-74)		ad, şöhret, şan
nāmı	(3-122)		şöhretli, ünlü
nān	(1-256)	nān, nan, naṇ	ekmek, yemek
nārgı	(1-9)	nārgı	öteki, diğeri, başkası
namàz	(1-256)		namaz, bayram
namzāt	(6-83)		nişanlı
narman	(1-225)	narmağan, nārman	sonra, karşı taraf
nazar	(3-86)		nazar, bakış
nāwspırın	(1-151)		yeni nesil
nāylaş	(1-203)		çaresiz, dermansız, bitkin
najar	(5-9)		marangoz
najärlık	(5-8)		marangozluk
nāmınä	(5-129)		numune, süs
näper	(1-16)	näpär, näfär	kişi, adam, kadın
näsip	(1-135)	näsip	nasip, kısmet
nätijä	(5-84)		netice, sonuç

nāwruz	(1-231)	nāwrus	nevruz, yıl başı
nāzāriye	(6-79)		görüş, düşünce
nāzir	(3-81)	nāzir	nezir, adak, köle
nāwur	(3-158)		sıra, nevbet
nebereg	(1-100)	nebārā	torun
neçe	(1-22)	nıçe, necā, nıçā	kaç, kaç adet, sayısız
nekın	(2-102)	nekı, neken, neğın	lakin, ancak, ama, fakat
nerse	(1-206)	nesā	şey, obje, nesne
nıhta-	(5-124)		itmek, dürtmek
nımkala	(2-78)		zayıf, dengesiz
nıšana	(3-213)		hatıra, alamet, parça
nimet	(1-212)		nimet, iyilik, lütuf, ihsan
nıkā	(3-26)		nikah
nıme	(3-146)	nımā, me, mā, ma	ne, ne gibi
nımrāyı	(3-158)		yolun yarısı
nohta	(2-39)		
noğura	(1-184)	nuğūra, nuğurá	gümüş
nöwbät	(3-150)		nevbet

- O -

owâm	(3-91)	owom	okumamış kimse, cahil, genel halk
owğan	(3-79)		Afgan halkı
owğanıstan	(3-85)		Afganistan, ülke adı
owğammâzâr	(3-71)		yer adı

- P -

pākīştān	(5-36)		Pakistan
pāl	(5-58)		fal
pālīk	(1-216)		ıspanak
pārı	(6-65)		gübre
pārsı	(5-95)		İran dili, Farsça
pātşa	(3-84)		paşa, padişah, kral
pāyı	(4-21)		şahi kelimesinin ikile- mesi
pahta	(6-54)	pàhta, pahta, pähtä	pamuk
palaw	(4-27)	pälâw	pilav
pālwānnık	(6-16)		pehlivanlık
pamā	(4-101)		tamağ kelimesinin ikile- mesi
parasalla-	(4-63)		iyi ve kötüyü ayırt et- mek
parata	(2-112)		bir çeşit börek
parça	(4-21)	pärçä	parça
parḥ	(3-172)	pärḥ, parḥ	fark
patışalık	(2-22)		padişahlık, huzur

paya	(6-25)		ayak, sap, kolon
paysa	(2-120)	päysa	para, nakit
pałanı	(5-83)		falan, kimse
paŕgen	(6-60)		dağınık, saçılmış
paťuwa	(3-84)		fetva
payda	(2-124)	payda, päydä	kar, bulunma, doğma
päçä	(6-25)		paça
pähsä	(2-71)		kesme, kat
päktäp	(4-2)	paķät	fakat, ancak
pälle	(1-176)	pellä, pällä, päle	an, zaman, vakit
päntäkä	(4-109)		äntäk kelimesinin ikile- mesi
pärde	(2-62)		perde
päri darya	(3-9)		nehirin öteki kıyısı
pärre	(6-58)		sabanın çizdiği yar yü- zündeki yarık
pärz	(3-73)		farz, boyun borcu
päs	(3-78)		geri, aşağı yön, tekrar
pätir	(2-105)		buğday unundan özen- le yapılan ekmek
pätiye	(2-24)	pätiyä, pätiye	nişanlanma

päykä	(3-155)	päygä	yarışmada son durak
päzl	(3-159)		fazıl, erdemlik
påwlŭjäy	(1-60)		håwlŭjäy kelimesinin i-
			ikilemesi
pèřkawuz	(5-90)		süngü
pereje	(1-192)		hırka, eski kŭltürde ge-
			linlik giysi
peş	(3-134)		ileri, evvel, öne doğru
pıl	(1-63)		pul, para, nakit
pıştı	(2-62)		yastık, dayanak
pıt	(6-24)		bacak, ayak
pıttakaşan	(6-46)		yer adı
pız	(4-43)		ķız kelimesinin ikilemesi
pırıra	(2-118)		tam, yeterli
pıyas	(1-216)		soğan
pıçı	(4-30)	pıçı	çok az, ufak
pır	(6-77)		mürşit
pıřánt	(4-19)	pıřánt	beğeni, hoşlanma
pış-	(1-226)		pişmek
pışır-	(1-85)		pişirmek

piyaða	(6-17)	yaya
pozi	(2-44)	kozu kelimesinin ikile- mesi
pögöyûl	(2-73)	kögöyûl kelimesinin iki- lemesi
pràkî	(3-105)	bir kavun türü
purçağ	(4-12)	kurçağ kelimesinin ikile- mesi
pün	(2-43)	cün kelimesinin ikileme- si
pürgän-	(4-101)	ürgen- fiilinin ikilemesi
pürüş	(1-92)	gürüş kelimesinin ikile- mesi

- R -

rāzı	(5-39)		razı, kabul eden
raḫam	(3-87)	räqām	çeşit, şekil, sayı
räqām	(5-46)		çeşit, şekil
räsım	(3-170)		töre, gelenek
rāwāj	(3-175)		gelenek, görenek
rāmeti	(6-95)		rahmetli, merhum
rızık	(2-9)		rızık, azık
rōzā	(1-215)	rōzā	ramazan, oruç
romal	(5-124)		mendil, yazma
rostāk	(6-76)		yer adı
rozu	(2-9)		rızık, azık
rōykār	(5-13)		pencere
ruwāj	(6-81)		gelenek, töre

- S -

sāl	(2-139)		yıl, yaş
sālī nāw	(1-245)	salī nāw	yılbaşı, yeni yıl, gelecek
			sene
sābık	(4-96)	sābıḥ	eski, eski dönem
sa-	(4-30)	sā- sal-	koymak, sokmak
salamat	(2-146)		sağ, selamet
sandık	(1-170)	sāndıḳ	sandık
sāt-	(1-195)	sāt-	satmak
sawāb	(4-64)		sevap
sawāt	(5-99)		okuma yazama
sazla-	(3-166)	sāzlā-	yapmak, tamir etmek
sayla-	(4-20)		seçmek, beğenmek
sādde	(5-98)		sade, normal
sāḳāw āb ıllāḥan	(3-60)		kişi adı
sānama	(1-157)		saymak eylemi
sānama çırāz	(1-157)		ipi sayarak dikilen bir
			dikiş işlemesi
sāpa sāw	(5-74)		sapa sağlam
sāy	(2-47)		dere

saz	(1-183)		tarz, üslup
sāğırılık	(6-15)		yetimlik, öksüzlük
sāl	(4-99)		biraz, çok az
sābır	(6-90)		sabır
sācere	(6-75)		şecere, soyağacı
sādāqā	(1-126)		sadaka, bağış
sādrāzām	(5-86)		başbakan
sāğır	(6-12)		yetim, öksüz
sākkiz	(3-149)	sākkis	sekiz sayı
sāksän	(3-207)		seksen sayı
sāqıl	(5-86)		ağır
sālām	(1-125)		selam, merhaba
sāllā	(3-217)		sarık
sānā	(3-18)		sene, yıl, tarih
sāndel	(2-77)		kışın içine ateş koyup üzerine kilim örterek al- tında ısınılan küçük bir masa
sārvör	(1-94)		kişi adı
sātıl	(4-54)		kova
sāwur	(6-57)		hicri takviminin 2. ayı

säyil	(2-87)	säyil	eğlence, izleme
sep-	(6-59)	seb-	saçmak, serpmek
sen	(1-198)		nezaketsiz teklik 2. şa- hıs zamiri
ser	(2-29)	seri	yedi kilo gram
serp-	(4-41)		serpmek
seyim	(2-62)		üçüncü
sıdırğı	(1-105)		usluca, edepli
sın-	(2-70)		kırılmak, parçalanmak
sıra	(3-197)	sıra, sırâ	asla, hiç, nerede ise
siyâşatmadar	(3-87)		siyasetçi, siyaset bilen
sız-	(3-154)		yazmak, çizmek
sirt	(6-34)		sirt, dış, arka
sırp	(3-65)		sadece, fakat
sinâbağal	(2-127)		soğuk algınlığı
siyâk	(3-154)		kemik
siler	(3-61)		nezaketsiz çokluk 2. şa- hıs zamiri
silk-	(6-33)		silmek, sarsmak
simgil	(5-13)		kum, su ve kireç karma-

			sından oluşan ve duvar süsüne yarayan malze- me
sıñıl	(1-15)	sıñıl	küçük kız kardeş
siyaşal	(3-200)		kadın, hanım
sız	(1-111)	siz	nezaketli teklik 2. şahıs zamiri
solla	(4-100)		molla kelimesinin ikile- mesi
soñ	(1-106)	son	sonra, artık
sora-	(1-88)		sormak, aramak
soy-	(1-121)		kesmek
suğänäq	(1-145)		her işe burnunu sokan aç gözlü, sokulgan
suxut	(5-29)		düşme, devrilme
suw	(2-72)	súw	su
sükünät	(3-17)		yerleşme, yaşama
süllä	(4-28)		pirinçten yapılmış bir yemek
sümelek	(2-86)	sümelek, sümäläk	Orta Asya Türklerinin bahar ayında buğday-

			dan yaptığı meşhur ye- meği
sünneti	(2-136)	süneti	sünnet, sünnetli
sür-	(3-88)	sür-	kovalamak
süt	(4-28)	süd	süt
süyruk	(4-47)		tohumun yeşermeden bir önceki hali
süz-	(1-228)		süzmek, yemeği her ke- se eşit halde dağıtmak
sühân	(6-79)		söz, laf
sürt-	(1-225)		silmek, sürmek

- Ş -

şāğulak	(3-176)	Kongrat düğünlerinde ortaya atarak üzerinde tartıştığı keçi yavrusu
şālı	(6-55)	pirinç bitkisi
şāmathan	(3-80)	kişi adı
şawālīhan	(3-82)	kişi adı
şāyı	(4-21)	bir kumaş markası
şawás	(6-45)	teşvik sözü, aferin
şäär	(5-25)	şehir
şāḥçä	(6-47)	ağacın dalı
şälä kıl-	(1-128)	alay etmek beğenme- mek
şāptālı	(3-102)	şeftali
şāyit	(3-52)	şehit
şāwķum	(1-128)	gürültü
şikäs	(3-79)	yenilgi, mağlubiye
şire	(1-226)	tatlı, şeker
şirnek	(1-97)	çikolata, tatlı

şo	(3-76)	şol, şö	o, işaret zamiri
şorawu	(3-14)	şorâwu	Rus, Rus milleti
şorba	(4-27)		çorba
şu	(3-42)	şul, şú, şũ, şín	şu, işaret zamiri
şumnuğ	(4-16)		kötü niyet
şunça	(1-55)		şu kadar
şükür	(4-8)	şũkũ	şükür, tanrı'ya duyulan minnet
şünneyin	(2-77)	şüneyin, şönnäy	bunun gibi, şunun gibi
şüyt-	(1-27)	şüt- şöyt-	böylece, şöyle yapmak

- T -

tājig	(5-2)		Tacik milleti
tāmır	(3-166)		bina, lüks ev
tāpkāşı	(5-13)		duvarı düzleştirmek için
			üzerine alçı veya diğer
			malzeme ilenmesi
tāı	(3-4)		darı
tārt-	(3-177)		çekmek, tartmak
tāş	(3-167)		taş
tārbız	(3-93)		karpuz
tārtkıj	(2-64)		çekecek, tartacak kişi
			ve ya nesne
tabak	(4-46)	tābah	tabak, kase
tabıyat	(3-74)	tābiyāt	boyun eğeme
tağı	(4-94)	tağı, tāğın, tāı	yine, tekrar, daha
tam	(1-171)		oda
tamak	(4-101)	tamağ	damak, yemek
taman	(3-128)		yön, taraf
tamàm	(5-46)		bütün
tamır	(2-76)		damar, kök

tanap	(4-83)		ip, halat
tap-	(4-24)	tab-	bulmak
tarkat-	(1-242)		düzenli olarak dağıtmak
tatar	(3-205)		Tatar, bir Türk boyu
tat	(3-61)		Türkmenlerin bazı Öz- beklere verdiği isim
tawupber-	(3-199)		bulmak, hazırlamak
taza	(4-54)	tazza	temiz, taze
tazala-	(4-40)		temizlemek
tākım	(6-20)		ayak dizden büküldü- ğünde baldırla uyluğ- un temas ettiği bölüm
tağa	(1-7)	täğä	dayı
taŋ	(1-57)		tan, şafak
taŋ at-	(1-57)		şafak sökmek
tapta	(2-18)		tafta, bir tür sert, ipekli kumaş
tarmaş-	(6-86)		yapışmak, ısrar etmek
taɣar	(4-68)		hazır
taɣpa	(3-41)	täype, täyfa	tayfa, kavim, ırk
tāwubal-	(2-122)		bulmak, bula bilmek

tā	(1-134)	tá	dek, deġin, kadar
tābādīlā	(3-193)		deġişim, takas
tāġīr	(3-158)		deġişim
tāġmīl	(1-223)		tekmil, bitirme.
tāhtā	(2-59)	tāqtā	tahta
tāqāyā	(1-157)	tāqīyā	şapka, üzerinde iple iş- lenmiş kalpak
tāqīr	(1-154)	tākīr	bir tür kilim
tāqsīm	(3-149)		taksim, bölme
tāmīl	(3-132)		gelenek, görenek
tānī	(2-145)		asla
tāressuw	(1-77)		abdest suyu
tārīḥ	(3-117)		tarih, uzak geçmiş
tārīkā	(6-78)		tarikāt, yol, yöntem
tāshīr	(5-92)		teshir, büyüleme
tāslīm	(3-72)		teslim, boyun eğme
tāyle-	(3-128)	tāyla-	bırakmak, fırlatmak
tāyāq	(6-26)	tayāḥ	dayak, sopa
tāyp	(1-176)		tayip

täyyi	(2-90)		asla
tāwālīt	(3-18)	tāwālled	doğum
tebe	(6-66)		tepe, yüksek, üst
tentākīlik	(3-86)		delilik
teṇ	(2-38)		göçebe hayatta giyim ve döşeklerin büyük bir bezin içine konup sarıl- mış hali
tepkilē-	(6-48)		ezmek, ayak altı etmek
ter-	(3-166)		sıralamak, üst üste koy- mak
ter-	(1-65)	tēr	dermek, toplamak, ayık- lamak
terī	(5-73)		deri, cilt
tewib	(4-97)		tabip
terāk	(3-100)	terāk	kavak ağacı
tilla	(1-124)	tilla	altın
tīmāw	(4-99)		grip
tırama	(6-90)		son bahar
tırna-	(6-14)		kaşımak, çizmek

tiy-	(4-99)		değmek, bulaşmak
tik-	(6-61)	tığ-	yetiştirmek için bir bitki- yi yere dikmek,dikiş dik- mek
tılpin	(2-122)		telefon
tirkämbäwüg	(4-13)		bir çocuk oyunu
tiş	(1-196)		rüya, düş
tıtil-	(6-70)		dağılmak
tizenne-	(6-24)		diz çökmek
tögara	(2-48)		çobanların kamıştan dokuyarak ev için ku- llandıkları bir perde
töğaralâçık	(2-48)		toğradan yapılmış ço- ban evi
tök	(5-25)		tok
toğanäq	(1-144)		kanca
tohsan	(6-49)		doksan sayı
tohta-	(1-77)		durmak
tohtat-	(4-86)		durdurmak
toķu-	(4-77)		dokumak

toḵuw	(1-150)		dokuma
toldır-	(5-121)		doldurmak
ton	(4-90)	tòn	en üstten giyilen elbise
top	(3-150)	tob	top
topḵarâ	(3-39)		bir Kongratların boyu
tor	(6-49)		tor, ağ
torpak	(5-73)		toprak
towba	(6-45)		tövbe
toy	(1-117)	tøy	düğün
toy-	(3-138)		doymak
toyḥanâ	(3-176)		düğünün olduğu yer
toza bol-	(1-241)		toplanmak
toḍa	(5-102)		yığın, top
tòşök	(2-63)		döşek
töbölâş-	(3-177)		karşılıklı dövüşmek
tögäräg	(5-116)		etraf, çevre
tög-	(2-59)		dökmek, saçak yapmak
törke-	(1-243)	törkä, torkel	yerinden kalkmak
tört	(1-16)	tört, tört	dört sayı
törtöw	(3-149)		dört adet
törtte	(1-257)		dört tane, dört tane

törtün	(2-57)		dört kat
töş	(5-113)		döş, sine
töşä-	(4-41)		döşemek, sermek
tör	(1-154)		yukarı
tuḥum	(2-118)		tohum, çekirdek
tur-	(4-93)	tr-	durmak
tus bol-	(6-28)		geri gitmek
tut-	(1-52)		tutmak, yakalamak
tutul-	(5-100)		tutulmak
tuw-	(2-41)		doğurmak
tumşuğ	(6-24)		gaga, tumşuk
tunawun	(5-43)		dün, geçen gün
tüpek	(2-59)	tüpek	saçak
türk	(3-115)		T.C. vatandaşı, genel Türk milleti
türmen	(3-61)	türmän	Türkmen halkı
tüy-	(1-52)		düğümlemek, dövmek
tüyeräyis	(6-40)		kişi adı
tüyē	(2-37)	tüyö	deve
tümnüğ	(5-114)		delik, çadırın tabanında bulunan delik

türkü	(3-109)	türki	Türlere mensup olan bir koy cinsi
türlü	(1-98)		türlü, çeşitli
tüş-	(1-25)	tüş-	inmek, düşmek, yüklen- mek, anlamak, rast gel- mek, tanık olmak
tüyüm	(1-38)		düğüm

- U -

uç	(6-31)		uç
uĥla-	(1-102)		uyumak
ul	(1-15)		erkek çocuk, oĥul
ulāķ	(3-119)	ulāĥ, ulaĥ	Orta Asya Türklerinin at üstünde oynanan gele- neksel oyunu, keçi yav- rusu
ul�s	(3-39)		bir Kongratların boyu
umaķ	(4-27)		irmik, iri unun
umaķāŗ	(4-27)		umaķtan yapılmıŗ �orba
un	(4-44)		un
ur-	(2-108)		vurmak
urul-	(5-86)		vurulmak, kurulmak
urun-	(6-55)		ilgilenmek
uruŗ	(3-73)		kavga, savaŗ
uruŗ-	(3-14)		savaŗmak, kavga et- mek
uruw	(3-43)	uruĥ	soy, boy
usta	(3-165)		usta, yetenekli, mahir

ustajmamalı	(5-1)	kişi adı
ustaşarāp	(5-9)	kişi adı
ustālik	(5-9)	ustalık
uşla-	(4-87)	tutmak, yakalamak
uw-	(4-27)	kariştirmek, eklemek
uzun	(4-72)	uzun
uyhū	(1-101)	uyku

- Ü -

üç	(1-90)	üş, ũç, wüş	üç sayı
üçöw	(2-53)		üç adet
üçüz	(1-56)		üç yüz sayı
üst	(1-165)	üst	üst, yukarı
üşte	(2-130)	üşte	uç tane
üy	(1-204)	üy, wüy, iy, iý	ev, bark
üy-	(2-83)		yığmak, toplamak
üylän-	(3-163)		evlenmek
üyläntir-	(5-37)		evlendirmek
üyrül-	(2-78)		evirilmek, dönmek
üz-	(2-117)	üz-, ũz-	koparmak, ödemek
üké	(1-25)	üke, ükö	küçük erkek kardeş
ürgên-	(1-139)	ürgön-	alışmak, öğrenmek
üşüpbek	(3-68)		kişi adı
üçlämçi	(5-100)		üçüncü

- W -

wàḳt	(4-12)	wəḥt, wäḥt, waḥ	zaman, vakit
wākıl	(5-88)		millet vekili, temsilci
wādä	(3-80)	wādä	zaman, söz
wəḥtätä	(6-21)		heyecan, heyecanlı
wāḳiye	(1-59)		olay, mesele
wärese	(6-15)		varis, miras alan kimse
wäskın	(2-134)		aşı
wäzıpe	(1-28)		resmi görev, vazife
wātänbek	(3-8)		kişi adı
wel-	(3-68)		ölmek
wōğ	(4-87)		ok, kurşun
wōḳut-	(5-69)		okutmak, adete göre bir
			hastayı din alimine gös-
			termek
woçak	(2-82)		ocak
woḳu-	(1-24)		okumak
wol	(3-115)	wōl, wo, wō, wu, u, o	o, işaret zamiri
wollät-	(5-59)	wolat-	otlatmak, gütmek

wombeş	(5-25)		on beş sayı
wommå	(6-21)		ters dikey, bir şeyin yukarı uçunun aşağıya doğru dikilmesi
wommå çurdu	(6-21)		kalabalığın altüst olma- sı, üst üste yıkılması
womüråw	(6-21)		sine, döş, bağır
won	(1-227)		on sayı
wonaşar	(2-122)		on yaşında olan
wonaltı	(3-43)		on altı sayı
wonça	(4-16)	wonça , wonçäh	o kadar
wondá	(6-46)		o an, o zaman, peki
wondädäwur	(1-154)		oraya kadar
wondäy	(1-254)	wonnäyın	öyle , onun gibi
woneki	(2-50)	wonäkı	on iki
wonsäkkız	(3-32)		on sekiz sayı
wontört	(3-37)		on dört sayı
won	(6-39)		sağ, sağ taraf
worāğıç	(4-82)		çevirici
woralbaşı	(3-81)		kişi adı
worä-	(2-59)		çevirmek

wortta	(1-116)		orta
worûs	(2-7)		Rus
wosoŋ	(2-77)		ondan sonra
woşä	(6-6)		o, o işte
wot	(2-47)		ot, bitki
wot	(1-202)	ot	od, ateş
wotāk	(6-64)		oda, ev
wotā-	(6-64)		ekini yabancı bitkilerden ayıklamak
wotāw	(5-127)		eski ev, çadır
wotur-	(3-9)	woltur-	oturmak
wotuz	(6-82)	wòtíz, wotıs	otuz sayı
woyāt-	(1-106)		uyandırmak
woyunçu	(1-244)		oyuncu
woyûŋ	(2-87)	woyin, woyŋ	oyun
woynä-	(1-252)		oynamak
wòtürük	(1-60)		yalan
wöl-	(5-6)	öl-	ölmek
wöltür-	(3-177)	wöltür-	öldürmek
wömgen	(6-24)		ağırlık, döş
wör	(3-21)		ora

wörmek	(2-56)	wörmeġ	dokuma tezgahı
wös-	(4-42)		büyümek, yeşermek
wöstir-	(4-37)	wöstir -	yeşermesini sağlamak
wöt-	(3-11)	wöt-, wöt-	geçmek
wöte	(2-14)		daha
wöz	(2-116)	wöz, wöz	öz, kendi
wözbäk	(3-181)	wözbeġ, özbäk	Özbek halkı
wözi	(5-25)	wösı, wözi	kendi, zaten, sadece
wöziçi	(3-65)		kendi araları
wözbäki	(5-128)		Özbekçe, Özbek'e ait
wömır	(1-58)		ömür

- Y -

yād	(3-13)	yad	anmak, anılmak
yākarīm	(5-109)		ey kerim olan Allah
yārabāzan	(5-93)	yārawāzān, yārabāzan	Ramazanın 3. gecesi gençlerden oluşan ta- kımın her kapıda şiir söyleyip para alma ge- leneği
yārāhīm	(5-109)		ey rahim olan Allah
yāḥṣı	(2-104)	yāḥṣı́, yaḥṣı́, yāḥṣı́,	iyi, güzel
yārım	(4-55)	yārım	buçuk, yarım
ya	(4-97)	yā, yá, ya... ya...	yahut, veya
yad	(2-139)		hafıza, akıl
yaşar	(6-8)		yaşayan,
yaddaş	(4-106)		hafızası güçlü olan
yaraşā	(3-174)		uygun, münasip
yāğiren	(2-143)		sürekli
yāq	(3-128)	yāk, yāk, yāḥ, yāḥ, yāğ	taraf, yön
yārmātbāy	(5-54)		kişi adı

yèğiz	(1-12)		ikiz
yèkiyekî	(1-19)		ikişer
yèk-	(1-64)	yeg-	ekmek, dikmek, yere to- atmak
yèseŋ-	(1-64)		akıllanmak
yege	(1-152)		sahip
yegert-	(1-134)		yanında götürmek, ar- dından gelmesini sağ- lamak
yekî	(4-61)	yek	iki sayı
yekîyüz	(3-155)		iki yüz sayı
yekîte	(1-75)	yekîtä	iki tane, iki adet
yekqabat	(4-71)		iki katlı
yekkänä	(4-85)		iki tanecik
yekkün	(5-100)		iki gün, dar bir zaman
yeköw	(1-134)	yèkêw, yekāw	iki adet
yel	(5-106)		aşiret, halk, yurt, köy
yellîk	(1-56)	yellîg	elli sayı
yemes	(1-185)	yemäz	değil, olmaz
yen-	(1-183)		inmek

yendi	(4-88)	yen, yeni, yendi, yenn,	şimdi, artık
yene	(1-38)	yenä, yenä, yene, yeni	anne
yertten	(6-83)	yettäni	ertesi gün, sabah
yes	(2-97)		akıl, fikir, us
yesbi-	(5-94)		akıllanmak, büyümek
yeşän	(6-73)		seyit
yeşantop	(6-73)		köy adı
yeşeg mĩndi	(6-31)		bir oyun adı
yeşit-	(2-139)	yèšt-	işitmek, duymak
yezmälät-	(5-132)		saçmalamaya müsaade etmek
yigirma	(3-174)		yirmi sayı
yüz	(3-155)	yűz	yüz sayı

- Z -

zād	(1-8)	zal	soy, ecdat, nesne, eşya
zār	(2-98)	zar	muhtaç
zāyırhanu	(3-80)		Afganistan'ın eski kırالی
zağara	(2-114)	zàğara, zağara, zāğara	mısır unu ekmeğ-i
zaman	(2-20)	zāmān, zamān	dönem, zaman, devir
zamana	(1-159)		çağ, yaşam
zardālı	(3-102)		kaysı ağacı
zāhmı	(6-29)		yaralı
zākāt	(5-111)		zekât
zāmāt	(6-65)		zahmet, çaba, gayret
zāmıstān	(5-42)		kış, kış ayları
zārıl	(4-24)		gerekli, mecbur
zārilet	(6-77)		ihtiyaç, gereksinme
zārmātın	(3-104)		bir kavun türü
zeb	(2-60)		süs, bezek
zığır	(3-94)		keten tohumu
zık	(1-253)		üzgün
zinde	(1-42)	zındä	yaşayan, diri, canı olan

zı̇ndeliğ	(1-39)		hayat, yaşam
zı̇net	(1-201)		süs
zi̇yād	(1-212)		fazla, çok
zor	(3-14)	zòr	iyi, güçlü, baskı
zulum	(2-117)	zûlım, zûlm	zülüm
zûlmabāt	(4-4)		yer adı
zürātı	(6-63)		tarımla ilgili, tarım için müsait olan
zûlpeğ	(1-189)		menteşe

ÖZET

HAMİDULLAH, Tadash. Kunduz İli İmamsahip İlçesi Ağzı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012.

Yüksek lisans tezi olarak “Kunduz İli İmamsahip İlçesi Ağzı” adıyla yapılan bu çalışma, Kunduz ili İmamsahip ilçesi coğrafyasında yaşayan Özbeklerin konuşma dilini temel almaktadır. Bu tez giriş, inceleme, sonuç, metinler ve sözlük bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde ilçenin coğrafi konumu, yüzey şekilleri, tarihi ve sosyolojik durumu; bu ilçede yaşayan Özbeklerin genel durumu hakkında bilgi verilmekle birlikte *kunduz* ve *imamsahip* kelimelerinin etimolojik açılımı üzerinde de durulmuştur. Tezin inceleme kısmı Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi olarak iki alt başlıktan oluşmaktadır. Ses bilgisi bölümünde her bir sesin tanıtımı yapılmış; ses uyumları ve ses olayları incelenmiştir. Şekil bilgisi bölümünde ise yapım ekleri, çekim ekleri, zarflar ve edatlar tanıtılmıştır. Her iki bölümde tespit edilen konular derlenen metinlerden örneklerle desteklendirilmiştir. Sonuç bölümünde incelediğimiz ağzın fonolojik ve morfolojik yapısı açısından önemli tespitler konu başlıkları sırasına göre dizilmiştir. Kaynakça bölümünde bu araştırmanın yapılmasında yararlanılan eserlerin künyeleri verilmiştir. İmamsahip köylerine bizzat giderek konuşmaları dil özellikleri açısından bir birinden farklılık arz eden bu köylerin insanlarından daha önce ses derlemiştik. Metinler kısmında ise derlenen bu sesler TDK’nun ağız araştırmalarında önerdiği çeviriyazı fontları esas alınarak yazıya dökülmüştür. İhtiyaç duyulduğunda bu işaretlere eklemeler de yapılarak yetmiş A4 sayfası malzeme hazırlanmıştır. Sözlük bölümünde ise çalışma malzemesi olarak kullanılan metnin sözlüğü verilmiştir. Tekrarları ile birlikte bin küsur sözcük alfabetik sıraya göre dizilmiştir. İlk sırada kelimeler, ikinci sırada metindeki cümle adresi, üçüncü sırada kelimenin varyantları ve son sırada da Türkiye Türkçesi karşılığı verilmiştir.

Anahtar Kelimeler:

1. İmamsahip Ağzı
2. Kunduz Ağzı
3. Afganistan Özbekçesi
4. Özbek Ağzıları
5. Afganistan Kıpçak Ağzı

ABSTRACT

HAMİDULLAH, Tadash. Dialect Spoken in İmamsahip District of Kunduz Province, Master Thesis, Ankara, 2012

This Study which has been carried out under the name of "Dialect Spoken in İmamsahip District of Kunduz Province" as the Master's Degree Thesis has used and taken the colloquial language of Uzbeks who live at the geography of Kunduz Province, İmamsahip District as the basis. The present Study is composed of the sections of preamble, examination, conclusion, texts and glossary. At the section of Preamble in addition to the information given about geographical position, landforms (surface features), historical and sociologic condition of the district, etymological characteristics of words "*kunduz*" and "*imamsahip*" have been also underlined. The examination and study section of the thesis consists of two subtitles, i.e. Phonetics and Morphology. At the section of Phonetics each and every voice has been defined; consonances and sound events have been studied. Under the section of Morphology however derivational affixes, inflections, adverbs and prepositions have been introduced. The subjects which were determined at the both sections have been supported with examples from the compiled texts. At the section of Conclusion significant determinations in terms of phonologic and morphologic structure of the dialect which is studied by us have been listed in the order of the subject headings. At the section of Bibliography identifications of the works of art and studies which are used in the course of carrying out the present Research have been listed. We have made visits personally to villages of İmamsahip and we have compiled sounds previously from people of these villages whose dialects were different from one another in terms of characteristics of language. At the section of Texts however such sounds/voices which were compiled have been typewritten on the basis of transcription fonts proposed by TDK for studies on dialects. Making also additions to these signs when it was necessary, seventy A4 pages of material have been prepared. At the section of Glossary however dictionary of the text used as the material of study has been given. About one thousand of words complete with their repetitions have been arranged in alphabetical order. In the first line are given the words, in the second line reference of sentence in the text, in the third line variants and in the last line however their meaning of the current Turkish Language is given.

Key Words:

1. İmamsahip Dialect
2. Kunduz Dialect
3. Afganistan's Uzbek
4. Uzbek Dialects
5. Afganistan Kipchak Dialect